

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1 (57)
2016

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Василь НІМЧУК

**Заступник
головного редактора**

Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар

Оксана ПРИСЯЖНЮК

Петро БІЛОУСЕНКО
Катерина ГЛУХОВЦЕВА
Ірина ГНАТЮК
Ніна ГОРГОЛЮК
Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Василь ГРЕЩУК
Андрій ДАНИЛЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО
Володимир КАЛАШНИК
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
Ніна КЛИМЕНКО
Василь ЛУЧИК
Ганна МАРТИНОВА

Віктор МОЙСІЄНКО
Ангеліна ПОНОМАРЕНКО
Іван САБАДОШ
Мар'ян СКАБ
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Наталія ХОБЗЕЙ
Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Марія ЧІЖМАРОВА
Павло ЧУЧКА
Микола ШТЕЦЬ
Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України,
протокол № 15 від 22.12.2015 р.*

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 26.2.16. Формат 70 × 108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Newton C. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,35. Обл.-вид. арк. 13,10. Тираж 300 прим. Зам. 4481.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161

Ірина Казимиrowa

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В ПРАЦЯХ А.Ю. КРИМСЬКОГО: ТРАДИЦІЯ І НОВАТОРСТВО

У статті досліджено термінотворчу діяльність А.Ю. Кримського в галузі лінгвістики, розкрито його новаторство у творенні мовознавчих термінів, вдумливе ставлення до використання традиційних термінів лінгвістики; окреслено авторські настанови щодо термінотворення, а також систематизовано наявні в працях А.Ю. Кримського українські мовознавчі терміни.

Ключові слова: історичне термінознавство, термін лінгвістики, лінгвістичне джерелознавство, граматики української мови, А.Ю. Кримський.

«Незвичайна поява серед українців,
незвичайна своєю енергією,
пристрасною любов'ю до України
і різносторонністю знання й таланту,
се Агатангел Кримський»

Іван ФРАНКО

Творчий доробок Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942) — українського історика, письменника, мовознавця, перекладача, сходознавця, одного з організаторів Академії наук України, знавця шістдесяти мов, чий науковий доробок налічує понад 1200 праць [1], учені вивчають уже впродовж століття. Його спадщина і сьогодні засвідчує актуальність поглядів ученого на шляхи розвитку української мови та її термінології. Високо поцінований сучасниками й наступними поколіннями дослідників, А.Ю. Кримський увійшов у історію науки як один з кращих знавців української мови, його дослідження — це епоха в розвитку науки про українську мову [3: 19].

© І.А. КАЗИМИРОВА, 2016

Термінологічні вподобання А.Ю. Кримського вже поставали об'єктом дослідницької уваги [6; 9; 13]. Зокрема, описано основні напрями роботи вченого в галузі україністики [9]; окреслено його термінологічну діяльність у морфології [6; 13]. Проте досі немає студій, у яких було б висвітлено його роль у розвитку й кодифікації української лінгвістичної термінології й номенклатури, систематизовано вживані в працях вченого лінгвістичні терміни та номени.

Як відомо, лінгвістичних розвідок українською мовою у А.Ю. Кримського небагато. Після навчання у Лазаревському інституті східних мов у Москві та курсу славістичних студій на історико-філологічному факультеті Московського університету під керівництвом мовознавця В. Міллера, славіста Р.Ф. Брандта, знавця індоевропейських мов П.Ф. Фортунатова А.Ю. Кримський склав магістерські іспити з арабістики в Петербурзькому та зі слов'янської філології в Московському університетах. Повернувшись у 1898 р. із дворічної поїздки до Сирії та Лівану, вчений упродовж 20 років викладав у Лазаревському інституті курси семітських мов, перекладу, історії арабської літератури тощо, і лише в 1918 р. приїхав до Києва. Подальший життєвий шлях А.Ю. Кримського тісно пов'язаний із Академією наук — у 1918 р. став її секретарем, очолював історико-філологічний відділ, кабінет арабо-іранської філології, комісію словника живої мови, комісію історії української мови, діалектологічну та правописну комісії; у 1921—1929 рр. був директором Інституту української наукової мови.

Матеріалом статті є терміни лінгвістики, використані ученим у працях: «Про научність фонетичної правописи» (1897), «Практический курс для изучения малорусского языка» (1906), «Украинская грамматика» (1907), «Чи справді важко вивчити правопис на Ї?» (1908), «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922), «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» (1929), «Тюрки, їх мови та літератури. 1. Тюркські мови» (1930), окремих рецензій та листів.

Період початку ХХ ст., на який припадає активна наукова діяльність А.Ю. Кримського — це час активізації політиків і науковців задля розширення сфер застосування української літературної мови. В Україні, західні землі якої входили до складу Австро-Угорщини, а східні — до Російської імперії, співіснували дві самобутні літературно-мовні традиції: східноукраїнська (на основі діалектів центральноукраїнського регіону) і західноукраїнська (на основі діалектів насамперед Галичини). Є.С. Регушевський зазначає: «Одностаїне прагнення прогресивних діячів обох частин України створити єдину літературну мову поставило перед українськими письменниками та діячами культури питання: якими ж шляхами повинна створюватися ця єдина літературна мова всієї України?» [7: 7].

Саме в цей час, у 1907—1908 рр., вийшла друком «Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья» — праця російською мовою, в якій подано українські терміни на означення лінгвістичних понять. «Украинская грамматика» високо поцінована і сучасниками А.Ю. Кримського, і наступними по-

коліннями дослідників мови. Зокрема, І.Я. Франко писав: «Хто надіявся знайти в тій праці справжній учебник граматики для молодіжи середніх шкіл, той очевидно помилиться. ... Значення праці Кримського далеко ширше, і можна її назвати першою пробою історичної граматики української мови від найдавніших часів, тобто від XI віку, аж до наших, у всіх її діалектах» [11: 232]. І.К. Білодід назвав цю граматику оригінальною працею, визначним явищем у галузі україністики того часу, якому властиві багатство матеріалу, цікаві спостереження, використання багатьох історичних джерел, порівняння фактів української мови з відповідними фактами слов'янських та інших індоєвропейських мов [2: 17], а В.М. Русанівський вважав її найціннішою і найсистемнішою працею А.Ю. Кримського з історичної граматики української мови [8: 46].

У галузі лінгвістичної термінології А.Ю. Кримський був новатором, який запровадив багато термінів, які стали нормативними й використовуються у наш час. Саме в «Украинской грамматике» задекларовано авторські настанови щодо мовознавчих термінів: «Прѣжде, чѣм говорить о родахъ, о склоненіи, о числахъ, о падежахъ и т.п., я обращаю вниманіе на существованіе особой малорусской грамматической терминологіи. Русскіе не имѣют собственной русской грамматической терминологіи: они пользуются тѣми церковнославянскими, т.-е. болгарскими терминами, какіе придумалъ тысячу лѣтъ тому назадъ Іоаннъ, экзархъ Болгарскій, ковавшій термини буквально и рабски по образцамъ греческимъ, и притомъ далеко не всегда удачно. Иные его термини, такіе какъ «имя существительное» или «имя прилагательное», — хоть и понятны, но неуклюжи; иные же — не только неуклюжи, но и непонятны, — таковы, наприкладъ, «падежъ родительный» и «падежъ винительный» (может ли славянинъ, не зная греческаго языка, постигнуть, о какомъ актѣ «паденія» идетъ рѣчь при склоненіи, или на какое «рожденіе» указываетъ форма «столá», или какая «вина» указывается во фразѣ «я вижу лѣсъ»?!) Малорусская грамматическая наука, въ виду общаго, принципіального демократическаго стремленія малорусской литературы къ простонародной удобопонятности, много разъ пыталась выработать свою собственную, родную грамматическую терминологію, и такой опытъ официально проведенъ теперъ в галицкихъ и буковинскихъ малорусскихъ гимназіяхъ. <...> я решилъ: въ своей грамматикѣ брать изъ закордонной малорусской грамматической терминологіи только кой-какіе отдѣльные термини, которые посноснѣе, а вмѣсто того или держаться русской (т.-е. церковно-славянской или болгарской) терминологіи, или, съ оговоркой, предлагать свои собственные малорусскіе термини, которые не очень отступали бы отъ русской, т.-е. болгарской, терминологіи и могли бы казаться для украинцевъ удобопонятными. <...> Вводя свои собственные термини, я, разумѣется, долженъ буду вездѣ отмѣчать это обстоятельство, потому что преподносить читателю слова собственной ковки въ качествѣ народныхъ было бы нарушеніемъ главнаго принципа моей граматики: быть простонароднымъ» (КУГПІ: 1–3).

У галузі лексикології, фразеології, лексикографії та етимології А.Ю. Кримський використав терміни, які переважно побутують і сьогодні: *етимологія* (КПКИМЯ); *фразеологія* (КПКИМЯ) *лексика* (КУМ: 114); *жаргон* (КУМ: 114); *жаргонність* (КУМ: 119); *лексикографія* (КРСРУ); *синонім* (КРСРУ); *«русизм»* (КРСРУ); *полонізм* (КРСРУ). Сучасний термін *словник* (КВТ: 565) віднаходимо також у варіанті *словар* (КУМ: 112; КВТ: 564). Термін *слово* (КУМ: 115) у нашому матеріалі засвідчено лише у значенні ‘найменша одиниця мовного спілкування’, тоді як, наприклад, у І.Я. Франка є, поряд із наведеним, іще три значення цього терміна — ‘текст’; ‘мова окремого народу’ та ‘мова письменника’ [7: 72–73]. Ономастика представлена номінаціями *імення* (КУМ: 102); *ймєння городів, містечок і сіл* (КУГП1: 65); *топографічна номенклатура* (КТМЛ) та *географічна номенклатура* (КТМЛ).

Широко представлена в працях А.Ю. Кримського і фонетична термінологія, що зумовлено й тим, що, серед численних лінгвістичних проблем, які привертала до себе увагу вченого, значне місце належить історичній фонетиці української мови [4: 26]. Зокрема, згідно з традицією до користування інтернаціональною термінологією А.Ю. Кримський для називання науки про звуки вживає термін *фонетика* (КУМ: 114), який усталився лише на початку ХХ ст. На означення фонетичних явищ засвідчено терміни *чергування* (КТМЛ; КУМ: 101); *подвоєння приголосних* (КУМ: 108); *спрощення* (КУМ: 108); *повноголосність* (КУМ: 97); *подвоєння м'яких приголосних звуків* (КУМ: 108); *занепад глухих* (КУМ: 108); *мнякшення зубних* (КУМ: 97) тощо.

Найчисленнішою є група термінів, які називають різні типи звуків: *м'який звук* (КУМ: 107); *твердий звук* (КУМ: 97); *глухий звук* (КУМ: 108); *монофтонговий звук* (КУМ: 108); *глуха голосівка* (КУМ: 97; КУМ: 108); *подвійний приголосний звук* (КУМ: 108); *твердий приголосний* (КУМ: 112). У термінології А.Ю. Кримського глухий голосний — це зредукований і до опозиції «дзвінкий : глухий приголосний» стосунку не має. З приводу окремих термінів фонетики М.А. Жовтобрюх зазначив: «Із незрозумілих причин А.Ю. Кримський у своїх працях з української мови, навіть друкованих уже за радянських часів, ігнорував деяку усталену вже й тоді термінологію і писав не «голосні переднього, середнього й заднього ряду», а «м'яке е», «тверде е», «м'яке і», «м'яке о», а також не «ствердіння (чи депалаталізація) приголосних перед е», а «ствердіння е» тощо. Подібна термінологія, як відомо, не відбивала природи означуваних нею звуків і звукових процесів» [4: 39–40]. Інтернаціональний термін *дифтонг* (КУМ: 93) уживано поряд із дериватом з питомих українських основ *двоголосівка* (КУМ: 93; КУМ: 110). Графічний термін *буква* автор застосовує в значенні ‘звук’ у сполученні, напр., *ненаголошена буква* (КУМ: 103). У сучасному значенні зафіксовано нормативний і сьогодні термін *наголос* (КУМ: 112; КРСРУ).

Термін *фонема* засвідчено в контексті: «... давніші фонемі «небо», «дерево», «будемъ» південно-руська людність рішуче почала вимовляти

як «небо», «дерево», «будем» (із твердими приголосними *н, д, р* і т. и.)» (КУМ: 122).

Із термінів графіки А.Ю. Кримський використав лише термін *азбука* (КУГП1) із його запозиченим варіантом *альфабет* (КУМ: 112) та *буква* (КУМ: 110) у їхньому значенні, ідентичному сучасному.

Небагато також термінів із галузі орфографії. Це питомий термін *правопись* (КВТ: 561; КУГП1: 218) із сучасним варіантом *правопис* (КУГП1: 223; КНІУП) та варіанти *орфографія* (КУГП1: 262–263) і *ортографія* (КУМ: 117) у значенні ‘правопис’.

Найбільший сегмент терміносистеми А. Ю. Кримського становить граматична термінологія. Показово, що на граматичну термінологію А.Ю. Кримського звернув особливу увагу І.І. Огієнко, назвавши його пошуки спробою «витворити граматичну термінольоґію так, щоб вона була більше народною і щоб термін відповідав тому розумінню, якого знаком його вживається» [6: 27]. Апробація термінів, запропонованих А.Ю. Кримським в «Украинской грамматике» для називання відмінків, відбулася в його незакінченому «Практическом курсе для изучения малорусского языка» (КПКИМЯ). Про ці терміни П.Д. Тимошенко зауважив так: «... він [Кримський. — І.К.] не схвалював деяких граматичних термінів, створених українськими авторами у ХІХ та на початку ХХ ст.; пропонував, але не в категоричній формі, а з застереженнями, свої терміни, більшість яких також не здобула прав літературного громадянства. Однак запропоновані ним у «Практическом курсе» назви відмінків — *називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний* — зразу ж почали витісняти всі інші наявні в нашій граматичній літературі назви і згодом стали нормативними» [10: 69].

Вживані А.Ю. Кримським терміни з галузі морфології та словотвору стосуються частин мови, граматичних категорій, будови слова, словотворення та словозміни. Учений наводить власні терміни на позначення частин мови, щоразу аргументуючи свої пропозиції. Зокрема, *іменник* в термінології А.Ю. Кримського — *ім'я суще*, або *ім'я самостійне*: «Удачна ли официальная австрийско-малорусская терминология? Ну вот, по ней «имя существительное» называлось прежде «сущник» (что очень походило на «сущник», т.-е. узварь изъ сухих плодовъ; или хворость, собираемый в лѣсу; валежникъ), а теперь оно называется болѣе удачно, но все же сбивчиво: «йменник» (как будто имя прилагательное и имя числительное ужъ не могли бы быть названы «йменниками»!) <...> ... «имя существительное» (по-галицки «йменник») мы могли бы называть «ім'я сущє», или — лучше — «ім'я самостійне» (КУГП1: 2). Для *прикметника* запропоновано назву *ім'я приложене*: «... имя прилагательное — «ім'я приложене» (или, просто, как у галичан: «приложник»). Очень удачно, хоть вульгарно, охрещено имя прилагательное у буковинского професора Смаль-Стоцкаго: *прикмѣтник*» (Там само). Із часом термін *прикметник* усталився в українській мові, і вже в 1922 р. А.Ю. Кримський уживає його без застережень (КУМ: 92). Створюючи

нові номінації для називання частин мови, А.Ю. Кримський постійно апелює до т. зв. «галицьких» термінів: *числівник* названо *ім'я числоvé*: «... имя числительное — «ім'я числоvé» (у галичан «числівник», или «численник»)» (Там само: 3); *дієслово* — *глаголь*: «... глаголь, в силу краткости этого болгарского термина, мог бы остаться «глаголом» или, как по-галицки: «дієслово»)» (Там само); *прислівник* — *наріччя*: «... нарѣчіе (которое в Галичинѣ называется дикимъ терминомъ: «прислівник», как будто отъ «прислів'я») я так и буду называть «наріччя» (Там само); *приймєнник* — *предлог*: «... да и «предлог» с «союзом» возможно было бы нам так и оставить неперекрещенными «предлогом» и «союзом», хотя, впрочем, галицкія «приіменник» и «злучник» довольно сносны» (Там само); *вігук* — *виклик*: «... междомѣтіе я буду называть «віклик» (у галичанъ оно «чувственик»! у буковинцевъ «óклик»)» (Там само). Однак у подальшому А.Ю. Кримський уживає усталені в сучасній лінгвістичній термінології терміни *займенник* (КУМ: 101); *дієслово* (КУМ: 103); *приіменник* (КУМ: 103), хоча й засвідчено також форму *приіменник* (КУМ: 107) тощо.

До назв відмінків в українській мові А.Ю. Кримський подає коментарі: «Вотъ те названія, которые даны у меня семи падежамъ отчасти на основаніи болѣе точнаго вникновенія въ подлинный смыслъ соотвѣтствующихъ греческихъ терминовъ (послужившихъ первообразомъ для рабски-дубовой славянской терминологіи Іоанна Экзарха), отчасти же на основаніи сравнительно-языковѣднаго разсмотрѣнія сути тѣхъ грамматическихъ отношеній, которые выражаются каждымъ падежемъ» (КУГП1: 36). На думку Є.С. Регушевського, саме в граматиці А.Ю. Кримського сучасні назви відмінків уперше подано як систему [7: 103]. І.І. Огієнко зазначив: «Що цікавого з граматичних термінів, так се назви відмінків», проте вважав, що «... терміни проф. Кримського, включаючи деяких, не можна вважати за самостійні — де-які з його термінів, як і самий спосіб витвору, ми знаходимо ще у Брандта. Ось сі назви відмінків: *називний, родовий, давальний, знахідний, кличний, орудний, місцевий*. Терміни *називний* і *давальний* знаходимо у Брандта¹. Порівнюючи сі терміни з термінами І. Верхратського, що теж спробував дати назви відмінкам, ... повинно признати терміни проф. Кримського трохи відповіднішими». Проте, про термін, ну, хоча б *знахідний*, можна сказати, перефразуючи слова самого автора: про який «знахід» говорить ся в реченні — «він побив жінку», або «я зламав ножа?» [6: 28]. До А.Ю. Кримського існувала практика нумерації відмінків, прийнята, зокрема, в Галичині. Як зазначає Є.С. Регушевський, уперше нумерацію відмінків увели Т. Глинський (1845 р.) та Й. Лозинський (1846 р.), а серед причин, що спонукали авторів граматики до цього, наводить дві: прагнення звільнитися від старослов'янщини з метою створити точніші терміни-назви і різнобій у термінології та неможливість одразу витворити влучні

¹ Детальніше про термінологію Р. Ф. Брандта див.: [5].

терміни-назви [7: 102–103]. Пропонуючи нові назви для відмінків в українській мові, А.Ю. Кримський продовжує апелювати до галицьких назв: «Именительный падежь — відмінок називнїй (у галичань — відмінок пёрший)» (КУГПІ: 36); «Родительный падежь — відмінок родовїй (лучше бы: вихіднїй, или частковїй; гал. — відмінок дрўгий)» (Там само); «Дательный падежь — відмінок давáл[ь]ний (гал. — відмінок трéтїй)» (Там само); «Винительный — знахіднїй (гал. — відмінок четвёртий)» (Там само); «Звательный — клїчний (по-галицьки — відмінок п'я'тий)» (Там само); «Творительный, или (какъ начинають говорить по-русски орудный падежь — відмінок ору́дний (гал. — шóстий)» (Там само); «Мѣстный (или, по-устарѣлому, предложный) падежь — відмінок місцевїй (гал. — сьóмий)» (Там само). Автор використав також термін *непрямі відмінки* (КУГПІ: 65).

Термінологічні позначення інших морфологічних категорій іменних частин мови нечисленні й стосуються відмінювання (у термінології вченого — *склонення* (КУМ: 101): *тверда відміна* (КУМ: 92); *м'яка відміна* (КУМ: 101). Назви трьох родів іменника наведено з галицькими варіантами: *чоловічий рід* (КУМ: 101), із варіантом *мўжеський рід* (КУГПІ: 3); *жіночий*, чи, по західно-малоруськи, *жёнський рід* (КУГПІ: 3); *серéднїй*, чи, по-галицьки, *нїякий рід* (КУГПІ: 3), із формою *середнїй рід* у пізніших працях (КУМ:105); виокремлено також *слова спільного роду* (КУГПІ: 16). У рецензії А.Ю. Кримського на словник М. Уманця і А. Спілки засвідчено термін *здрібнілая форма* [іменника] (КРСРУ).

Серед морфологічних термінів у працях А.Ю. Кримського віднаходимо назви морфологічних категорій дієслова та його форм: *кон'югація* (КУМ: 92); *спряження* (КУМ:103); *майбутнїй час* (КУМ:103); *минулий час* (КУМ:103; КУМ: 105); *дієслівна основа* (КУМ: 103); *перша особа множини* (КУМ: 104); *третья особа теперішнього часу* (КУМ: 104); *помічне дієслово* (КУМ: 103) (із варіантом *допомічне дієслово* (КУМ: 104); *причасник* (КУМ:105); *страждальний причасник* (КУМ: 103; КУМ: 105); *дієслівна форма відворотна* (КУМ:107); *пасивний зворот* (КУМ:103). Із наведеного переліку термінів видно, що переважна їх більшість залишилася в українській терміносистемі до сьогодні, а варіантність свідчить про вдумливі пошуки найбільш відповідної номінації на означення лінгвістичного явища.

Послідовне вживання А.Ю. Кримським термінів *однина* (КУМ: 101) та *множина* (КУМ:105) відбиває остаточне усталення цих номінацій на початку 20-х рр. ХХ ст. на противагу калькованим із російської мови термінів *одиничне число* і *число множене*, які використовували в більшості граматик аж до 1917 р. [7: 108].

Із термінів словотвору зазначимо *суфікс* (КУГПІ: 67; КУМ: 111) та терміни-дублети *кінцівка* (КУМ: 101) і *флексія* (КУМ:108)

У галузі синтаксичної термінології засвідчено лише терміни *безсуб'єктне речення* (КУМ:105); *предикат* (КУМ:105); *суб'єкт* (КУМ:105) та *синтаксис* (КПКИМЯ).

Терміни діалектології в працях А.Ю. Кримського представлені фонетичними варіантами *діалект* (КУМ: 91) і *діялект* (КУМ: 91); відповідно — *діалектологічний* (КУМ: 117) і *діялектолог* (КУМ: 93), *діялектологія* (КУМ: 122). Засвідчено також терміни *говірка* (КУМ: 108) та *наріччя* (КРСРУ) із численними номенклатурними номінаціями.

На окремі коментарі заслуговують не лише власне терміни, а й номенклатура, оскільки часто саме думки вченого про номени уможливають докладне розуміння соціальних, політичних та етнокультурних настанов автора. Так, подано такий авторський коментар стосовно номенів *українська мова* та *малоруська мова*: «Українська мова — це термін, який протягом останніх 30–40 років мало не витіснив собою давніший, ширший термін «мова малоруська»; «Іменню «український» малоруси складають дуже високу ціну, аж до дражливості високу. Якби комусь спало на думку споритися проти того і вимагати, щоб вони держалися терміна «малоруський», а не «український», то це була-б річ недоцільна і даремна: життєва практика перемагає філологічну точність» (КУМ: 89). Щодо номена *малоруська мова* А.Ю. Кримський писав: «... філологи, треба думати, як задля точности діялектичної, так і через міркування про споконвічну історію розвою малоруської мови, довго ще не відмовляться (принаймні, в своїх вузько-спеціальних статтях) од терміну «малоруська мова», що виключає будь-яку плутанину» (КУМ: 89). У своїх пізніших працях учений послідовно використовував номен *українська мова* (КУМ). Розмежовуючи два територіальні варіанти української літературної мови, А.Ю. Кримський уживає номени *українсько-російська літературна мова* (КУМ: 120) та *українсько-австрійська літературна мова* (КУМ: 120). На означення *писемної мови* використано словотвірний варіант *письменська мова* (КУМ: 115). Послугується автор і широко поширеним на той час терміном *язичіє* (КУМ: 113). Засвідчено також номени *білоруська мова* (КУМ: 112); *простонародня мова* (КУМ: 113); *літературна мова* (КУМ: 113); *церковно-слов'янська (болгарська) мова* (КУМ: 113).

Спостереження над лінгвістичними термінами наукових творів А.Ю. Кримського засвідчують активну громадянську позицію ученого, якому була небайдужа доля української термінології й української мови загалом. Виважене ставлення до номінаційних інновацій, глибока повага до надбань попередників і власна рішучість у запровадженні нового визначили чільне місце, яке дослідник справедливо посів у термінотворчій діяльності в царині українського мовознавства І пол. ХХ ст.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- КВТ — Кримський А.Ю. Вибрані твори / Агатангел Кримський ; [впоряд., підготовка текстів та приміт. Й. Я. Куп'янського]. — К. : Дніпро, 1965. — 660 с.
- КНІУП — Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 р. Доповідь на правописній конференції в Харкові в травні 1927 р. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. — 1929. — Кн. 25. — С. 176–186.

- КПКИМЯ — Кримський А. Практический курс для изучения малорусского языка // Зоря. — 1906. — № 1–2, 3–4, 7–8.
- КРСРУ — Кримський А. Рец.: Словарь російсько-український. Т. 1. А–К. Зібрали й упорядкували М. Уманець і А. Спілка. Додаток до «Зорі» 1893 р. Львів, 1893 // Этнографическое обозрение. — 1894. — Кн. 20. — № 1. — С. 155–161.
- КТМЛ — Кримський А. Тюрки, їх мови та літератури. 1. Тюркські мови. Вип. 2. К., 1930 // Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН. — № 105.
- КУГІІ — Кримський А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семінарій Приднѣпровья / А. Кримській. — М.: Типографія Вяч. Ал. Гатцукъ, 1907. — Т. I. — Вып. 1. — 17–200, 217–272 с.
- КУГІІІ — Кримський А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семінарій Приднѣпровья / А. Кримській. — М.: Типографія Вяч. Ал. Гатцукъ, 1907. — Т. II. — Вып. 1 (уроки I–V). — 144 с.
- КУМ — Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / Агатангел Кримський // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в.в. — К.: Видавниче т-во «Друкар», 1922. — С. 87–128.
- КПНФП — Кримський А. Про научність фонетичної правописи // Буковина. — 1897. — 27 марта (8 квітня). — № 70. — С. 2–3.
- КЧСВВП — Кримський А. Чи справді важко вивчити правопис на Ї? // Грінченко Б. Три питання нашого правопису. — К., 1908. — С. 29–38.
- КНІУП — Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 р. Доповідь на правописній конференції в Харкові в травні 1927 р. // Записки Істор.-філол. відділу ВУАН. — 1929. — Кн. 25. — С. 175–186.
- ОУГТ — Огієнко І. Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / Іван Огієнко. — К.: Друкарня І-ї Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. — 79 с.

1. *А.Ю. Кримський*. Бібліографічний покажчик (1889–1971) / Укл. Н.М. Деркач, Н.М. Ісаєва, Г.М. Мартиненко, К.І. Скокан (керівник). — К.: Наукова думка, 1972. — 167 с.
2. *Білодід І. К.* Творчий подвиг ученого // А.Ю. Кримський — україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І. К. Білодід. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 10–25.
3. *Ващенко В. С.* Праці Аг. Кримського з українського мовознавства // Українська мова в школі. — 1959. — № 3. — С. 15–19.
4. *Жовтобрюх М. А.* Питання історичної фонетики української мови в науковій спадщині А. Ю. Кримського // А. Ю. Кримський — україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І. К. Білодід. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 26–40.
5. *Казимирова І.* Українська лінгвістична термінологія: слов'янські впливи (Р.Ф. Брандт) // Українська наукова термінологія. Історія і сучасний стан: Матеріали науково-практичної конференції 5 грудня 2014 р. — К.: Наукова думка, 2015. — С. 27–35.
6. *Огієнко І.* Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / Іван Огієнко. — К.: Друкарня І-ї Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. — 79 с.
7. *Регушевський Є.С.* Нариси про мову наукових праць І.Я. Франка / Є.С. Регушевський. — Сімферополь: Таврія, 2006. — 194 с.
8. *Русанівський В.М.* Питання історичної граматики в працях А.Ю. Кримського // А.Ю. Кримський — україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І.К. Білодід. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 40–49.
9. *Симоненко Л.О.* Українознавчі й термінознавчі студії академіка А.Ю. Кримського / Л.О. Симоненко // Термінологічний вісник: Зб. наук. праць / Відп. ред. В.Л. Івашенко. — К.: Інститут української мови НАНУ, 2013. — Вип. 2 (1). — С. 72–84.

10. Тимошенко П.Д. Питання розвитку української літературної мови у працях А.Ю. Кримського // А.Ю. Кримський — україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І.К. Білодід. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 60–71.
11. Франко І. Рецензія на «Украинскую грамматику» А. Кримського // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів. — Т. 77. — 1907. — С. 232.
12. Цілуйко К.К. Ономастика в працях А. Ю. Кримського // А.Ю. Кримський — україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І.К. Білодід. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 88–98.
13. Ярошевич І.А. Термінологічна діяльність А. Кримського (до питання вироблення системи морфологічних термінів) // Волинь філологічна: Текст і контекст. Творчість Агатангела Кримського у контексті європейської і світової культури. — Вип. 1. — Луцьк: Вежа, 2006. — С. 101–107.

Статтю отримано 24.12.2015

Iryna Kazymyrowa

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN LINGUISTIC TERMINOLOGY OF A.Y. KRYMSKYI: TRADITION AND INNOVATION

Scientific achievements of A.Y. Krymskyi as Ukrainian historian, writer, translator, orientalist, one of the organizers of the Academy of Sciences of Ukraine and expert of sixty languages consist of more than 1,200 works. The article deals with term-creating activity of A.Y. Krymskyi, also with scientist's innovative creation of linguistic terms. A.Y. Krymskyi introduced a lot of terms that have become normative and used today. This applies above all names of parts of speech (**ім'я суще, ім'я самостійне; ім'я прибіжене; ім'я числівне; глаголь; наріччя; предлог; війклик**) and cases (**відмінок називний; відмінок родовий; відмінок дав[ь]ний; відмінок знахідний; відмінок кличний; відмінок орудний; відмінок місцевий**). Author shows thoughtful attitude to the use of traditional linguistic terms. Also it is outlined scientist's instructions in the process of terms' creating and systematized available Ukrainian linguistic terminology from the works of A.Y. Krymskyi. Material under consideration consists not only proper terminology, but the nomenclature (**українська мова** and **малоруська мова**), because very often the scientist's comments of different denominations explain his social, political and ethno-cultural instruction.

Key words: historical terminology, linguistic term, linguistic Source Studies, Ukrainian grammars.

УДК 81'1 : 378(092)

Микола Степаненко

Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка, м. Полтава

ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ЖОВТОБРЮХА НА СИСТЕМУ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ОСВІТИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті різноаспектно висвітлено педагогічну біографію одного з найвидатніших українських мовознавців ХХ століття Михайла Андрійовича Жовтобрюха; вирізнено пріоритетні напрями його лінгводидактичної діяльності, що стосуються наукових засад, принципів побудови, методичного супроводу курсу сучасної української літературної мови на філологічних факультетах університетів та педагогічних інститутів, процесу національного підручникотворення для вищої школи.

Ключові слова: Михайло Жовтобрюх; «Сучасна українська літературна мова»; «Історична граматики української мови»; «Порівняльна граматики української і російської мови»; підручники, методичні рекомендації, програми з мовознавчих дисциплін; лінгводидактика.

Михайло Андрійович Жовтобрюх був, є й залишиться назавжди знаковою постаттю в українській і світовій лінгвістиці. «Жоден мовознавець, і зокрема україніст, який працює на ділянці українського мовознавства чи то в галузі фонетики, чи граматики, чи лексикології, чи історичної граматики, чи, нарешті, історії літературної мови, — повторимо вслід за авторами статті, що з'явилася з нагоди 60-літнього ювілею цього вченого, — не може пройти повз значну й багатогранну наукову творчість» його [10: 97]. Дослідницький доробок Михайла Андрійовича (а це понад три сотні праць) займає осібне місце в сучасному лінгвістичному контексті. Фонетичні, граматичні, соціолінгвістичні засади його концепції стали об'єктом вивчення в працях З. Бичка, М. Булаха, А. Бурячка, О. Василенка,

© М.І. СТЕПАНЕНКО, 2015

Т. Гаврилової, А. Грищенко, Г. Їжакевич, Л. Кадомцевої, Л. Лонської, Т. Ланової, Ф. Медведєва, П. Моргуна, М. Наконечного, Т. Панько, М. Плющ, З. Франко, В. Чабаненка, О. Чехівського та ін. (див.: [11: 395—427]), тоді як педагогічна й лінгводидактична діяльність його не знайшли свого належного осягнення. **Актуальність** пропонованого дослідження вмотивована різноаспектним висвітленням педагогічної сторінки у творчій біографії професора Жовтобрюха, а основна **мета** полягає у вирізненні пріоритетних напрямів його лінгводидактичного набутку, розкритті його лінгвометодичного досвіду.

Михайло Жовтобрюх належить до таких науковців, в особі яких «гармонійно поєдналися мудрість ученого і вчителя, чесність і принциповість людини і громадянина, товариськість і постійне бажання бути корисним тим, хто потребував його порад і допомоги» [3: 37], органічно переплелися академічна й вишівська наука. Він упродовж усього свого довгого багатогранного життя не полишав студентської аудиторії, постійно підтримував зв'язки з мовознавчими кафедрами університетів та педагогічних інститутів, невпинно дбав про впотужнення їх кваліфікованими кадрами, залучав доцентів і професорів до активної співпраці з Інститутом мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР. Сотні вчених-лінгвістів вважають Михайла Андрійовича своїм учителем, дякують йому за цінні поради та вчасну підтримку. Ще ніхто в Україні не перевершив наукового подвигу професора Жовтобрюха. Минуло 20 літ, як він відлетів в інший світ, але пам'ять про цю велику людину живе, шана до неї множитья. Учні Михайла Жовтобрюха передають своїм вихованцям той багаж знань і те тепло, яким він ошедрував їх.

Учительсько-викладацький шлях майбутнього класика української філології починається зі славного Гадяча, у минулому гетьманської столиці, родового гнізда Драгоманових-Косачів, де у 20-х роках збіглого століття діяли трирічні педагогічні курси. Їх успішно закінчив колишній випускник Комишнянської вищепочаткової, а перед тим Ручанської початкової чотирирічної школи Миргородського району. Педагог цього авторитетного на той час навчального закладу О. Грабенко згадує, що Михайло і його ровесники ходили босоніж, носили одяг із батькових плечей чи когось із старших у сім'ї, але вмовляти вчитися їх не доводилося. Серед найкращих був майбутній доктор філологічних наук, професор, «формуючись ще тоді в допитливу, працьовиту, чесну людину, громадянина. З неабияким піднесенням він працював багато і невтомно» [2]. Юнак мріяв про вищу освіту, невдовзі задумане здійснилося: 1926 року перед ним гостинно розчинив двері Дніпропетровський інститут народної освіти. 1929 року Михайло Жовтобрюх закінчив мовно-літературне відділення факультету професійної освіти й отримав кваліфікацію викладача української мови та літератури в технікумах, вищих навчальних закладах, вищих технічних навчальних закладах, а 1930 року — соціально-економічне відділення і здобув фах викладача соціально-економічних дисциплін у навчальних закладах професійної освіти.

Початки трудового шляху пролягли через село Попівщину Роменського району Сумської області. Тут Михайло Андрійович працював учителем початкових класів. Через рік перебрався на Донбас до міста Харцизька, де продовжив педагогічну діяльність: спочатку викладав у молодших класах, а згодом навчав рідної мови старшокласників. Коли був студентом інституту, також не поривав зв'язків з освітою: 2 роки читав рідну мову на державних курсах української мови, що діяли в Дніпропетровську, і рідну мову та літературу в Дніпропетровській між-окружній партійній школі.

Набутий досвід став у пригоді молодому спеціалістові, коли прийшов на роботу у вищу школу. У цій важливій суспільній царині він залишив після себе яскравий і самобутній слід. Процитуємо на підтвердження сказаного фрагмент редакційної статті, уміщеної в журналі «Русский язык в школе» і присвяченої 70-річчю від дня народження вже добре знаного й високо поцінованого у світових лінгвістичних колах ученого Жовтобрюха: «Протягом 38 років він викладав майже всі дисципліни з циклу українського й російського мовознавства в педагогічних інститутах... Його змістовні лекції добре пам'ятають студенти Запорізького, Тюменського... Черкаського... Бухарського, і, звичайно ж, Київського педагогічного інституту» [5: 120]. Усі ці нелегкі, проте наповнені вагомими здобутками віхи біографії вкладаємо в хронологічні рамки.

Спочатку доля пов'язала Михайла Жовтобрюха з Дніпропетровським металургійним інститутом, у якому один рік навчав студентів української мови, а потім — із Запорізьким педагогічним інститутом, де з 1931 до 1937 року обіймав посади асистента й доцента, читав «Основи мовознавства», «Курс української мови», «Сучасну українську літературну мову». До міста своєї молодості, читаємо в газеті «Запорізький університет» [1985. — 25 листопада] замітку доктора філологічних наук, професора В. Чабаненка, він частенько «приїздить... у гості, виступає перед студентами й викладачами, цікавиться життям його рідного філологічного факультету. Зустріч з ним — це завжди свято добра, ширості, справжньої інтелігентності, великої вченості... нам приємно усвідомлювати, що творчий шлях відомого вченого в 30-і роки починався на кафедрі української мови Запорізького педагогічного інституту».

По-особливому тісні зв'язки склалися з Київським педагогічним інститутом. Тут Михайло Жовтобрюх пройшов шлях від старшого викладача до доцента, завідувача кафедри, декана мовно-літературного факультету, заступника директора з навчально-виховної роботи. Академік Арнольд Грищенко припускає, що з вересня 1937 року молодий мовознавець почав викладати лінгвістичні дисципліни замість засудженого за вироком так званої трійки й розстріляного 24 жовтня 1937 року О. Синявського, з котрим особисто не був знайомий, але добре знав його праці, з-поміж яких вирізнявся своєю важливістю, досконалістю й мав велику популярність посібник «Норми української літературної мови». «...М. Жовтобрюх, — твердить професор Грищенко, — продовжив

мовознавчо-викладацьку традицію свого попередника, виявив неабияку наполегливість і досяг визначних наукових результатів, поєднавши у своїй діяльності теоретичні пошуки і потреби щоденної практики, зокрема, належного змісту мовної освіти в середній та вищій школі і фахової підготовки вчителя української мови та літератури» [3: 37]. Новим змістом наповнилася співпраця зі столичним інститутом у 1960—1964 рр. Михайло Жовтобрюх, тоді вже завідувач відділу теорії української літературної мови Інституту мовознавства, розкривав студентам української філології глибини курсу «Порівняльна граматики української і російської мови», а в 1964—1968 рр. за суміщенням завідував кафедрою російської мови і ґрунтовно знайомив майбутніх учителів-русистів із секретами «Історичної граматики російської мови».

«Я любив педагогічну й наукову роботу, спілкування зі студентами, — щиро зізнався Михайло Андрійович у листі до автора пропонуваної публікації, — тому викладати мені не важко було, але постійно супроводжував тебе страх, скільки було репресовано без усякої вини викладачів, особливо викладачів мови та літератури» [11]. Ідеться, звісно, про грізну сталінщину. Не оминула ця лиха година й талановитого мовознавця Жовтобрюха. У 30-ті роки йому пощастило ухилитися від репресій, хоч вони тоді нависли над ним, молодим і перспективним дослідником, який осмілився висловити свою аргументовану, науково правдиву думку про українську орфографічну традицію. У повоєнні роки кандидата наук (дисертацію захистив 1945 року) Жовтобрюха почали переслідувати за перебування — не з власної волі — на окупованій фашистами території. Життєва круговерть занесла Михайла Жовтобрюха в неблизький куточок Росії, а потім і в далекий Узбекистан. 1948 року, зізнався він в одному зі своїх листів, «щоб уникнути репресій, я навіть виїхав з України, три роки завідував кафедрою російської мови в Тюменському й два роки в Бухарському педінституті» [12]. Там Михайло Андрійович читав студентам-словесникам курси «Російська діалектологія», «Сучасна російська мова», «Історична граматики російської мови», спецкурс «Історія вітчизняного мовознавства». Щойно випала нагода повернутися в Україну, він, не роздумуючи, скористався нею. Шість років — з 1953 до 1959 — мешкав у Черкасах і сумлінно трудився в місцевому педагогічному інституті спочатку на посаді доцента, а з 1955 року — завідувача кафедри української та російської мов. Тут Михайло Андрійович відсвяткував свій полудень віку. На урочистому вечорі, улаштованому з нагоди цієї події та 30-річчя науково-педагогічної діяльності, що відбувся в інституті, «про творчий шлях видатного мовознавця, його багатогранну діяльність розповів завідуючий кафедрою... Т. Шелюто. Ювіляра тепло вітали викладачі і студенти. З словом-відповіддю виступив М.А. Жовтобрюх» [14]. Черкаське шестиліття, зауважує мовознавець із цього краю М.І. Калько, — «це період напруженої і плідної праці дослідника і педагога, головною метою діяльності якого було піднесення на якісно новий рівень викладання дисциплін лінгвістичного

циклу. Обов'язковий аналіз різних кутів зору на той чи той мовний феномен, глибока аргументація відповідних поглядів, детальний та обґрунтований виклад бачення репрезентованої проблеми, активізація студентської аудиторії шляхом створення проблемних ситуацій — ось далеко не повний перелік вимог, які ставились до кожної власної лекції та викладачів колег-кафедралів. Результатом плідної діяльності М.А. Жовтобрюха було значне піднесення рівня філологічної освіти та престижу філологічного факультету як у Черкаському держпедінституті, так і серед вищих навчальних закладів України» [8: 73].

Михайло Жовтобрюх є автором понад 70-ти вдумливих лінгводидактичних праць, які не втрачають своєї значущості й через десятки літ, відповідають за всіма параметрами сучасним освітнім викликам. «Десь у кінці 30-х рр., — дізнаємося з його «Нарисів історії українського мовознавства» (1918–1941) (К. : Наук. думка, 1991. — 260 с.), — до програми з української мови для 10 класу середньої школи була введена тема «Елементи мовознавства та відомості з історії української мови». Авторів цих праць [М.А. Жовтобрюхові — М. С.] НКО УРСР було доручено написати посібник для вчителів на дану тему. Під названим вище заголовком і була видана така брошура (К., 1941). У першій її частині, де йшлося про походження людської мови, викладені відповідно до вимог програми й погляди на це питання Марра. Тепер вона втратила природно своє значення». Інші частини цієї роботи — «Огляд мов світу», «Походження і розвиток письма», «Літературна мова і діалекти», «Наріччя української мови», «Короткі відомості з історії української мови після Великої Жовтневої соціалістичної революції», «З історії українського правопису» — за умови зняття ідеологічних нашарувань можуть повносило конкурувати з сучасними науковими версіями. На цей час — 1940 рік — Михайла Андрійовича вже добре знали мовознавці, методисти, учителі рідної мови за його опублікованими в різних наукових джерелах працями — *Форми узгодження при числівниках два, три, чотири // Мовознавство і література в школі : метод. збірка.* — Харків ; К., 1936. — № 2–3. — С. 62–75; *До історії українського правопису // Мовознавство.* — 1937. — № 11. — С. 85–102; № 12. — С. 86–104; *Морфологія (Питання для збирання діалектного матеріалу української мови).* — К. : Інститут мовознавства АН УРСР, 1940. — С. 21–27; *До вивчення української мови в старших класах середньої школи // Комуністична освіта.* — 1939. — № 9. — С. 41–48; *Збірник диктантів для початкової школи.* — К. : Рад. школа, 1940. — 100 с. (співавт. І.С. Колесник). Уже тоді за дорученням Міністерства освіти України Михайло Жовтобрюх не раз очолював конкурсну комісію у справах підручників з української мови для середніх шкіл, укладав програми з лінгвістичних дисциплін для студентів-філологів вищих навчальних закладів. Не одне й не двоє десятиліть майбутні вчителі-філологи навчалися за його програмами із «Сучасної української мови» (К. : Рад. школа, 1945), «Порівняльної граматики української і російської мови» (К. : Рад. школа, 1947;

1969; 1977, 1982, у співавт. з М. Я. Брициним), «Української мови» (для факультетів та інститутів іноземних мов) (К. : Рад. школа, 1948; 1958; 1961), «Русский язык» (для спеціальності «Українська мова і література») (К. : Рад. школа, 1958), «Історичної граматики української мови» (К. : МО УРСР, 1960; 1968; 1977; 1984, у співавт. з А.П. Грищенком), «Загального мовознавства» (К. : Рад. школа, 1968, 1970, у співавт. з С.П. Самійленком, Г.М. Удовиченком, П.М. Фесуненком).

Михайло Андрійович плідно працював і над такою проблемою, як принцип побудови курсу «Сучасна українська літературна мова» на факультетах мови й літератури педагогічних інститутів. Свої міркування на цю тему він виклав на Міжреспубліканському науково-методичному семінарі завідувачів кафедр мов педагогічних інститутів України, Білорусі, Молдови (1958 рік) і на Міжреспубліканському семінарі з мовознавчих дисциплін (1959) (див.: [7]). Основне завдання цього курсу, на думку доповідача, полягає в тому, щоб дати студентам глибокі теоретичні знання про фонетичний, лексичний склад, граматичну будову мови й допомогти їм набути практичних навичок у досконалому володінні всіма нормами літературної мови.

Курс «Сучасна українська літературна мова», це ще одне засадниче положення лінгводидактичної концепції Михайла Жовтобрюха, слід вивчати після «Вступу до мовознавства» та «Старослов'янської мови» й перед «Історичною граматикою української мови», оскільки «в цьому курсі ґрунтовно аналізуються лише живі тенденції розвитку її структури в цілому та її складових частин, а це можна забезпечити і без докладного вивчення історичної граматики» [7: 4].

З огляду на те, що звуки є матеріальною основою мови, після розділу «Вступ» логічно відразу переходити не до розділу «Лексика і фразеологія», а до розділу «Фонетика». Особливу увагу звернено на усунення дублювання матеріалу під час засвоєння студентами української та російської мов. У кінці 80-х років ХХ століття ця ідея ввійде в шкільну, а почасти й у вишівську лінгводидактику як методика укрупненого структурування. Її суть проста і зрозуміла: здійснювати ґрунтовний лінгвоаналіз спільного для генетично споріднених української та російської мов теоретичного матеріалу слід лише раз; на заняттях з іншої мови, тобто тієї, яка вивчається пізніше, засвоєні відомості пропускаються крізь призму практики, за необхідності повторюються. Структурування матеріалу визначальною мірою залежить від характеру українсько-російських мовних фактів — однакових в обох мовах (синтаксис, пунктуація, будова слова, способи словотворення, лексика), частково подібних (фонетика, морфологія), присутніх в одній мові і відсутніх в іншій (чергування [o], [e] з [i]) і протилежних (спрощення в групах приголосних, уживання апострофа й розділового знака).

Михайло Андрійович пропонував, по-перше, наблизити вишівський курс сучасної української до академічного, по-друге, надати йому виразного прагматичного спрямування. Деякі міркування вченого,

як-от недоцільність виділення в програмі окремого розділу «Словотвір», не знайшли сьогодні свого втілення, що є природним і закономірним: мова перебуває в постійному русі, не стоять на місці й лінгвістика та наука про викладання її у школі й вищому навчальному закладі.

Михайло Жовтобрюх переймався проблемою якості підручників. Ще 1939 року він опублікував працю «Про підручники української мови» (Комуністична освіта. — 1939. — №1. — С. 136–142), а 1940 — «Про підручники синтаксису української мови» (Комуністична освіта. — 1940. — №3. — С. 114–118). Педагог Жовтобрюх радо відгукувався на з'яву підручників, посібників, методичних рекомендацій, збірників вправ тощо. Цінні думки він висловив у рецензіях на такі праці, як «Збірник вправ з сучасної української мови» (Українська мова і література в школі. — 1956. — №3. — С.72–76), «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» (Українська мова в школі. — 1963. — № 1. — С. 84–88, у співавт. із З. Франко) І.Г. Чередниченка, «Українська мова: синтаксис» (Українська мова в школі. — 1957. — № 5. — С. 85–89) А.П. Медушевського, А.К. Тищенко, «Викладання фонетики і морфології української мови у восьмирічній школі. (Українська мова і література в школі. — 1963. — № 2. — С. 85–88) А.П. Медушевського, «Сучасна українська мова» (Українська мова і література в школі. — 1974. — № 7. — С. 81–86) М.Т. Доленка, І.І. Дацюка, А.Г. Кващука, В.Д. Поповського.

Кожну з них він скрупульозно аналізує, обов'язково вирізняючи позитивні моменти і недоліки та недогляди. Що ж до недоліків, то вони сформульовані коректно — не як закиди або звинувачення, а як аргументовані коментарі, приміром, такого взірця: у «Збірнику вправ з сучасної української мови» І.Г. Чередниченка до повноголосних звукосполучень зараховано «не тільки *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, а й *-еле-*», для ілюстрації якого наведено слово *пелена*, «хоч відомо, що повноголосного відповідника *-еле-* до колишнього *-ел-* між приголосними східнослов'янські мови не мають (*млеко* → *молоко*). Слово *пелена*, яке довгий час викликало різні тлумачення, напевно, не становить якогось винятку, а, найбільш імовірно, у ньому звукосполучення *-еле-* виникло з поєднання кореня *пел-* та суфікса *-ен*, на що вказує російське *пелька* — «*пелёнка*». Михайло Жовтобрюх, рецензуючи праці колег, веде з ними невимушену дискусію в аристотельському стилі: «Платон мені друг, але істина дорожча». Проілюструємо сказане хоча б такими двома витягами з рецензій на книгу «Сучасна українська мова» (спеціальність «Педагогіка і методика початкового навчання»; автори — М.Т. Доленко, І.І. Дацюк, А.Г. Кващук, В.Д. Поповський): «*Розмовно-побутова мова в підручнику кваліфікується як діалектна, не літературна (стор. 21), що зовсім не відповідає дійсності. Про побутові справи можна вільно розмовляти не лише діалектом, а й літературною мовою, отже, вважати розмовно-побутову мову за літературну мову в наш час немає ніяких підстав*»; «*У підручнику твердиться, ніби у 1886 р. Є. Желехівський видав у Галичині «Малорусько-німецький словар» (стор. 78). Справді, в тому ж році у Львові вийшла ця*

праця. Але до її тодішнього видання Желехівський уже не мав ніякого стосунку, бо він ще на початку 1885 року помер, не завершивши роботи над своїм словником. Укладання закінчив С. Недільський, тому на титульній сторінці, поряд з Желехівським, стоїть і його прізвище».

До щойно наведених серйозних зауважень автор рецензії «Про підручник з сучасної української мови для педагогічних факультетів» А. Ручко (такий псевдонім прибрав собі Михайло Жовтобрюх) додає понад десяток інших, не менш серйозних, закидів з тією метою, щоб запанувала наукова правда, і робить такий пом'якшувальний загальний висновок: «У нас, звичайно, немає бажання, підстав і потреби перекреслити рецензовану працю в цілому. В ній, повторюємо, є чимало корисних для студентів відомостей з лексики, фонетики, орфографії, морфології й синтаксису української мови, викладених на належному науковому рівні. Хотілося лише застерегти тих, хто користуватиметься підручником, від помилок, які, на жаль, досить рясно розкидано в ньому».

До найбільших досягнень Михайла Жовтобрюха слід зарахувати його роль у національному підручникотворенні. Важливо наголосити, що Михайло Жовтобрюх, за його твердженням, «перший написав, хоч і стислий, порівняльний синтаксис східнослов'янських мов у праці «Порівняльна граматики української і російської мов», яка «одержала схвальну оцінку як у нас, так і за рубезем» [4]. Інші підручники — «Українська мова. Лексика. Фонетика. Морфологія». (К. : Рад. школа, 1949. — Вип. 1. — 160 с.), «Курс сучасної української літературної мови» (К. : Рад. школа, 1959. — Ч. 1; 1961; 1965; 1972) (розділи: «Вступ», «Лексика і фразеологія», «Фонетика», «Графіка і орфографія», «Граматики: вступні зауваження», «Дієслово», «Модальні слова»), «Історична граматики української мови. Вступ. Фонетика» (К. : Рад. школа, 1956. — Вип. 1), «Історична граматики української мови. Ч. 1. Вступ. Фонетика» (К. : Рад. школа, 1956), «Історична граматики української мови» (К. : Рад. школа, 1957; 1962; 1980) (розділ «Фонетика», «Вступ» і «Фонетика»), «Порівняльна граматики української і російської мов» (К. : Рад. школа, 1957; 1961; 1978; 1987) (розділ «Синтаксис»), «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (К. : Наук. думка, 1969) (розділи: «Вступні відомості з фонетики», «Український алфавіт», «Принципи української орфографії»), «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (К. : Наук. думка, 1973) (розділи : «Предмет і завдання лексикології», «Стилістична диференціація української лексики»), «Українська літературна мова» (К. : Наук. думка, 1984) — стали настільними книгами кількох поколінь студентів-філологів і сьогодні не знизили індексу своєї актуальності. Вони були й залишаються блискучим взірцем лінгводидактичного опису мови, базованого на принципах науковості, доступності, систематичності й послідовності, свідомості. Колишній студент мовно-літературного факультету Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького Олександр Матійко, який став відомим журналістом і поетом, справедливо відзначає, що в Жовто-

брюха-вченого читачів, «певно, не менше, ніж у Стендаля. Якщо мати на увазі студентів, учителів, учнів середніх шкіл», і запитує: «Чи можна уявити, Михайле Андрійовичу, скільки людей брало до рук Ваші книжки?», на що той відповідає: «Мабуть-таки, багато... Та мене завжди хвилювало те, що людина візьме для себе з моїх праць, як прислужатся вони їй, як вплинуть на її становлення як людини. Наука твориться для людей. Творити їх непросто, оволодівати нею також нелегко» [9]. Професор Жовтобрюх любив розповідати про такий випадок (його наводить у своєму нарисі-бесіді і щойно згадуваний О. Матійко, який Михайла Андрійовича вважав «найдорожчим учителем, високим прикладом серйозного ставлення до життя»):

— Яюсь я поїхав у Запоріжжя, зайшов до педінституту. Читають сільські вчительки в коридорі підручник, бачу — мій. Фонетику штурмують. Питаю: усе зрозуміло? «Якби отому, хто її написав, — одказує одна, — та самому оце скласти екзамен з фонетики. Написав би сторінок десять, а він — сотню. Як ти його втнеш?!» Добре, кажу, я того автора знаю, я передам йому ці ваші слова. А вони: «Та не кажіть, бо ще розсердитесь. Скільки ж людина, певно, ночей не спала, пишучи нам цю фонетику» [9: 13–14].

Т.І. Панько слушно констатує, що справжню вартість книг, автором яких є Михайло Жовтобрюх, визначає «не рецензент, а читач: у тому, що праця «Українська літературна мова», тільки з'явившись у продажу, стала бібліографічною рідкістю, бачимо вираження його запитів» [13: 70]. Це стосується всіх монографій, підручників, брошур, статей, заміток, повідомлень Михайла Андрійовича, які «вчать проникати в суть мовних явищ» [13: 73].

Активною була робота над методичним супроводом до лінгвістичних дисциплін. Вирізнямо в цьому огромі передусім методичні вказівки, навчальні матеріали для студентів стаціонару й заочної форми до цілих курсів або окремих їхніх розділів: «Сучасна українська мова» (К. : Рад. школа, 1940. — 28 с.; 1946. — 26 с.; К. ; Львів : Рад. школа, 1948. — 72 с.), «Лексика сучасної української літературної мови» (К. : Рад. школа, 1949. — 24 с.), «Курс сучасної української мови з елементами історії» (К. : Рад. школа, 1949. — 50 с.), «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика» (К. : Рад. школа, 1962. — 132 с.), «Методичні вказівки до проведення екзаменів, заліків і контрольних робіт та норми оцінок з сучасної української і російської мов у педагогічних інститутах УРСР» (К. : МО УРСР, 1963. — 31 с.). Цими ґрунтовними та доступними працями користуються й сучасні студенти.

Однією із важливих і результативних форм навчальної діяльності у вищій школі Михайло Жовтобрюх вважав контрольні роботи. 1958 року він виступив із доповіддю «Контрольні роботи з мовознавчих дисциплін та їх місце в системі заочної освіти» на науково-методичній конференції, присвяченій заочній освіті, і того ж року опублікував статтю «Контрольні роботи з мовознавчих дисциплін, їх тематика, зміст, рецензування»

(Заочна педагогічна освіта. — 1958. — № 4. — С. 32–40), а 1959 року — методичну розвідку «Контрольні роботи з сучасної української літературної мови», адресовану студентам-заочникам III курсу мовно-літературного факультету (К. : Рад. школа, 1960. — 44 с.).

У лінгводидактичному фокусі вченого опинилися питання оцінювання знань, умінь і навичок студентів. На прохання Міністерства освіти він підготував рекомендації «Норми оцінок з української мови в педагогічних інститутах» (К. : Вид-во МО УРСР, 1959. — 12 с.). До речі, перша його друкована праця — на цю тему: «За високу грамотність студентів» (За більшовицькі педкадри, 1935. — 23 вересня [Запоріжжя]).

Михайло Жовтобрюх висловив цікаві думки про основну форму навчального процесу у вищій школі — лекцію. Ще 1949 року він надрукував фундаментальний текст лекції для студентів-заочників мовно-літературних факультетів педагогічних інститутів «Лексика і фразеологія української літературної мови» (К. ; Львів : Рад. школа, 1949. — 34 с.). Сам він, як уже було наголошено, прочитав сотні лекцій із різних мовознавчих курсів. На запитання Олександра Матійка: «Як виважити, Михайле Андрійовичу, все те, що Ви знаєте? Чи є межа тому, що його можна запам'ятати?» і на його роздум-комплімент: «На лекції Ви приходите без жодного аркушика, усе з голови. Найтрудніша... з наук на факультеті — історія мови — і жодного разу викладач не звертається до записника» учений-педагог відповідав, що це результат серйозної щоденної праці: «До всього ж я керувався ось чим. Від студентів ми вимагаємо на екзамені чіткої відповіді, не дозволяємо заглядати до підручника. Та що вони подумують про мене, якщо я читатиму із конспектів? До того ж, читаючи лекцію з пам'яті, не роблю це механічно, а весь час напружено думаю. Отже, й з'являються в процесі розповіді якісь нові думки, здогади, над якими далі, поза лекцією, розмірковую. Так народжуються ідеї, зрештою — нові праці» [9].

Цінною видається праця Михайла Жовтобрюха «Піднести якість лекцій з лінгвістичних наук у вищій школі» [6]. Це, власне, тези доповіді, яку він мав виголосити на Всеукраїнській науково-практичній конференції. Її організувала восени 1992 року кафедра української мови Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка. У листі від 2 квітня 1992 року до автора цієї публікації, тоді завідувача кафедри, Михайло Андрійович повідомляє, що надсилає свої матеріали і збирається приїхати до земляків, «як здоров'я дозволить, бо вже почуваю себе по-різному». Повідомлено й таке: «...хочу виступити на конференції. Якщо Ви дозволите й приймете, буду вдячний, а як ні — гніватися не буду». Ці слова патріарха українського мовознавства залишаємо без коментувань, наведемо лише один промовистий афоризм із «Піраміди духу» знаного земляка видатного мовознавця Жовтобрюха Олеся Волі: «Люди з чистою совістю світяться зсередини» [1: 1002].

В іншому листі, датованому 12 жовтня 1992 року, до того самого адресата професор Жовтобрюх пише, що, на превеликий жаль, прибути

до Полтави, яку дуже поважає й любить, не зможе, бо «в самого вже сил мало для такої мандрівки», сумує, що не поспілкується з мовознавцями, з мовознавчою молоддю. «Хотілося мені, — йдеться в цьому листі, — поговорити про якість лекцій, бо вона не завжди відповідає вимогам, що ставляться до неї, саме тому маємо багато нарікань на якість підготовки вчителів української мови, на яких наша сучасність покладає великі надії... Головне, щоб учитель міг мислити, мислити науково, мав глибокі знання, був ініціативний, умів збагачувати свої знання, аналізувати мовні факти нашої дійсності й правильно на них реагувати. Такі вчителі в нас є, на жаль, не всі» (див.: [6]). Матеріали конференції були надруковані. Їхньою справжньою окрасою стали науково-педагогічні роздуми Михайла Жовтобрюха:

— Лекція з мовознавчих дисциплін у деяких вищих навчальних закладах не відповідає вимогам, що ставляться до неї. Наукові відомості часто подаються без належного теоретичного обґрунтування, уникаються дискусійні питання в науці, ігноруються нові лінгвістичні погляди на важливі мовні явища.

— У лекції належне місце має бути відведене останнім досягненням науки, історичним відомостям про функціонування й утворення авторитетних наукових теорій, положень, пов'язаних з аналізом відповідного фактичного матеріалу.

— У полі зору лектора, отже, і студентів повинні опинитися такі важливі, до кінця не з'ясовані проблеми, як походження людської мови, час постання української мови, основа діалектичного членування літературної мови.

— У процесі дискусії як органічного складника лекцій доречно зіставляти різні погляди й робити аргументовані висновки. Молоді словесники мусять знати про основні проблеми, які вимагають наукового розв'язання.

— Висвітлення дискусійних моментів, розбіжностей у поглядах представників різних лінгвістичних шкіл на те саме мовне явище викликає інтерес у студентів, сприяє розвитку самостійного мислення, формує потребу самостійного добування знань.

— Важливо домагатися, щоб майбутні фахівці обов'язково самостійно опрацьовували рекомендовану літературу. Уміння аналізувати закладені в лінгвістичних концепціях наукові істини слід контролювати на практичних заняттях, у співбесідах, під час заліків та екзаменів [6].

Михайло Андрійович пропагував той погляд, що в освіті й у всіх інших сферах суспільного буття має панувати культура мови. Вона, як і любов до фаху та добре знання своєї справи, повинна стати професійною якістю студента, науковця, простого робітника чи будь-кого іншого: «Це дуже і дуже важливо: як ти розмовляєш. Усі спеціалісти... свого часу покінчали десятирічки, інститути, слухали викладачів, які добре володіють мовою. Отже, вимоги до усного мовлення відомі всім. Скажу, ґрунтуючись на власних спостереженнях: якщо спеціаліст,

керівник неправильно говорить, якщо мова в нього засмічена, — його менш цінують як спеціаліста, як керівника. Це треба знати. І пильнувати. Треба, щоб той, до кого ти звертаєшся, не просто зрозумів тебе, а й похвалив у собі тебе за твою гарну, грамотну мову. Не всім дано красиво говорити, але правильно говорити обов'язково мають усі. Нехай би в шухляді голови колгоспу і словничок лежав... Глянув — і згадав, що “мероприятіє” це не міроприємство, а таки захід» [9].

Сучасна лінгводидактика пропонує нові методики й технології навчання мови, культури мови, а мудрі настанови видатного українського вченого й педагога не губляться в часі, бо оперті на багатовікову традицію і його великий власний досвід: «За 40 років своєї педагогічної і наукової діяльності ... в Запорізькому, Київському, Тюменському, Бухарському, Черкаському педінститутах, М.А. Жовтобрюх підготував цілі покоління педагогів...» [10: 97], вибудував й апробував свою лінгвометодичну систему. Про все це частково він вивівав у листі від 21 листопада 1990 року до земляків — викладачів, студентів, співробітників Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка¹: «Люблю педагогічну працю, вважаю її надзвичайно потрібною для народу, адже в руках вчителів великою мірою майбутнє нашого народу.

Хотілось би, щоб всі Ви, дорогі студенти, вийшли з інституту хоршими педагогами, адже Ви навчаєтесь в інституті, випускниками якого є два найвідоміші педагоги нашої країни — А.С. Макаренко і В.О. Сухомлинський.

Дозвольте поділитися з Вами своїми поглядами на якості справжнього педагога. По-перше, він повинен любити дітей і взагалі людей. Якщо в кого немає любові до дітей, то тому краще ніколи не йти в школу. По-друге, вчитель повинен добре знати науку, яку викладатиме, й взагалі бути добре освіченою людиною, він має не тільки розумно розповісти учням програмовий матеріал, відповісти на їх питання, що стосуються цього матеріалу, а й розповісти тим, що цікавляться, також багато нового матеріалу, що й не входить до програми, відповісти на цікаві їх питання. Тільки тоді учитель матиме авторитет у своїх учнів. Отож не

¹ Ідеться про лист-відповідь на привітання-запрошення короленківців:

Вельмишановний, дорогий
Михайле Андрійовичу!

Від усього серця вітаємо Вас зі славним ювілеєм!

Хай шлях Ваш буде зігрітий увагою, турботою і добротою людською. Невичерпної Вам душевної сили, творчої насаги, гарного настрою, сімейного затишку.

Бажаємо міцного здоров'я Вам і Вашим близьким.

Живіть довго і щасливо!

Студенти, викладачі, працівники бібліотеки щиро запрошують Вас відзначити свій ювілей на рідній землі, в стінах нашого інституту, у Вашому духовному храмі.

Хочемо зустрітися, поспілкуватися з Вами, більше дізнатися про Ваш нелегкий, але плідний життєвий і творчий шлях, висловити слова подяки за Ваш неоціненний подарунок нашим читачам.

Викладачі, студенти, працівники бібліотеки [4].

гайте марно часу, працюйте над своїм науковим і культурним розвитком, використовуйте свій час продуктивно і дома, і на лекціях, і в бібліотеках. Учитель має бути людиною вихованою, ініціативною, діяльною. Він повинен любити і шанувати свій народ, його історію, культуру, мову, любити свою країну, і таку любов виховати й у своїх учнів. А любов до своєї країни починається, як відомо, з любові до свого рідного порогу, свого села, свого рідного краю. А наша Полтавщина така чарівна, що в неї закохуються люди, для яких вона й нерідна. Скільки вона дала видатних письменників, вчених, митців, громадських і політичних діячів! Моя доля так склалася, що я виїхав з свого села за межі Полтавщини ще в 1924 році. Довелось працювати і в Дніпропетровську, і в Запоріжжі, великий час у Києві, де й зараз живу, завідував кафедрою у Тюмені й у Бухарі, не раз бував у зарубіжних країнах, а своє рідне село і рідну Полтавщину як любив, так і люблю.

Учитель повинен бути і хорошим громадянином, брати участь у громадському житті там, де він живе, бути зразком для учнів і їх батьків.

Від усього серця бажаю, щоб Ви всі стали хорошими педагогами, вміли віддано і з великою користю працювати й культурно відпочивати. Вчіться цьому ще в інституті. Бажаю, щоб Ваша праця приносила Вам радість, щоб всі Ви були щасливі. А вийдете Ви з інституту в життя хорошими педагогами, то цим принесете справжню радість і своїм інститутським наставникам» [4].

Коментарі зайві. Прочитуємо ще одну мудру думку письменника Олеся Воли: «Люди, як зерня: одні — звичайні, з сірими клопатами вижиття — сам для себе служить поживою, «проїдаючи» себе, інші — талановиті й високоморальні — проростають духовним осердям у своєму народіві» [1: 1065].

1. *Воля О.* Піраміда духу / Олесь Воля. — К. : Сталь, 2006. — 1216 с.
2. *Грабенко О.П.* Шана ювіляру-земляку: (до 70-річчя з дня народження видатного представника мовознавчої науки М.А. Жовтобрюха) / О.П. Грабенко // Будівник комунізму. — 1975. — 15 листопада.
3. *Грищенко А.* Михайло Жовтобрюх / Арнольд Грищенко // Дивослово. — 2006. — № 6 (591). — С. 37–39.
4. *Жовтобрюх М.А.* Автобіографія. Листи : рукописи (зберігаються в науковій бібліотеці Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка).
5. *М.А. Жовтобрюх* (к семидесятилетію со дня рожденія) // Русский язык в школе. — 1975. — № 5. — С. 120–121.
6. *Жовтобрюх М.А.* Піднести якість лекцій з лінгвістичних наук у вищій школі / Михайло Андрійович Жовтобрюх // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу: тези доповіді: Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Полтава, 1992. — С. 41–42.
7. *Жовтобрюх М.А.* Принципи побудови курсу сучасної української літературної мови на факультетах мови і літератури педагогічних інститутів / Михайло Андрійович Жовтобрюх // Міжреспубліканський науково-методичний семінар завідуючих кафедр мов педагогічних інститутів УРСР, БРСР, МРСР : тези доповідей. — К., 1958. — С. 3–8.
8. *Калько М.* Шість черкаських листопадів: (черкаський період науково-педагогічної діяльності М.А. Жовтобрюха) / Микола Калько // Михайло Андрійович Жовтобрюх

- і сучасна українська лінгвістика : зб. матер. всеукр. наук. конф. / редкол. : Г.І. Мартинова та ін. — Черкаси : Брама — Україна, 2006. — С. 71–76.
9. *Матійко О.* Тією стежкою, що над Хоролом / Олександр Матійко // Сільські вісті. — 1985. — 13 грудня.
 10. Михайло Андрійович Жовтобрюх (до 60—річчя) // Інформаційні матеріали наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». — 1966. — Вип. 1. — С. 96–97.
 11. Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха / автор і упорядник М.І. Степаненко. — Полтава : ВАТ «Видавництво Полтава», 2007. — 432 с.
 12. Особистий архів Миколи Степаненка.
 13. *Панько Т.І.* Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова (К. : Наук. думка, 1984. — 255 с.) / Таміла Іванівна Панько // Українська мова і література в школі. — 1985. — № 6. — С. 70–73.
 14. Ювілей вченого // Черкаська правда. — 1955. — 23 листопада.

Статтю отримано 27.10.2015

Mykola Stepanenko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

MYKHAILO ZHOVTOBRIUKH'S PEDAGOGICAL VIEWS ON THE SYSTEM OF LINGUISTIC EDUCATION AT A HIGHER EDUCATION ESTABLISHMENT

The article reveals the different aspects of the pedagogical biography of one of the greatest Ukrainian linguists of the twentieth century, Mykhailo Andriyovych Zhovtobriukh, which were connected to his education in Hadiach pedagogical college and Dnipropetrovsk Institute of Folk Education, as well as with teaching in Dnipropetrovsk Metallurgical Institute, Zaporozhyia, Kiev, Tyumen, Bukhara, Cherkasy pedagogical institutions; the priorities of his linguo-didactic activity as the structure and the content of curricula for the subjects of linguistic cycle was figured out, the sequence of the subjects loading (“Introduction to Linguistics”, “Old Slavonic language”, “The modern Ukrainian literary language”, “The modern Russian literary language”), the scientific basis, principles of courses structure of modern Ukrainian and Russian literary languages for philological faculties of universities and educational institutions, the structure and content of the curriculum for teachers of Phylology (linguistic component), a lecture as the main form of educational process in higher educational establishments, methodological support to the courses “Modern Ukrainian literary language”, “Historical grammar of the Ukrainian language”, “Comparative Grammar of Ukrainian and Russian”; linguodidactic basic scientific works (over 70) were presented in diachronic terms. The particular attention is paid to the analysis of textbooks, whose author is Mykhailo Zhovtobriukh, and to his direct participation in the national textbooks writing, textbooks reviewing, manuals, guidelines, collections of exercises editing and etc., to those which were published by Ukrainian scientists and linguists in 40-80ths of XX century.

Key words: *Mykhailo Zhovtobriukh; “The modern Ukrainian literary language”; “Historical grammar of the Ukrainian language”; “Comparative Grammar of Ukrainian and Russian languages”; manuals, guidelines, programs on linguistic disciplines; linguodidactics.*

УДК 81'282::81'26

Міхаель Мозер

Віденський університет,

Католицький університет ім. Петра Пазманя в Будапешті

«СУРЖИК» ЧИ «СУРЖИКИ»?

Останніми роками так званий «суржик» — мішане українсько-російське мовлення — став надзвичайно «модним» предметом україністики. Записи автентичних «суржикових» текстів показують, що варіація в мішаному українсько-російському мовленні настільки велика, що трактувати «суржик» як окремий мовний код годі. У різних «суржиках» можуть виступати майже всі мовні елементи, що властиві різним різновидам української й російської мов, та й можуть виступати майже всі комбінації цих елементів. Будь-який ступінь змішування й перемикання кодів може називатися «суржи́ком». Оскільки «суржикові» різновиди не є окремим мовним кодом, усілякі мовні статистики, які пропонують окрему категорію «суржик», викликають великий скепсис.

Ключові слова: суржик, мовний код.

1. «Суржик» як предмет мовознавчої україністики

Останніми роками так званий «суржик» — мішане українсько-російське мовлення — став надзвичайно «модним» предметом мовознавчої україністики. Після становлення незалежної української держави «суржик» спочатку цікавив мовознавців переважно з огляду на збереження норм української літературної мови. Ключовою публікацією цього підходу до явища «суржик» є вельми популярна книжка «Антисуржик» за редакцією Олександри Сербенської, що вперше вийшла 1994 р., зазнала другого видання 2011 р. і давно вже доступна в Інтернеті [1]. Вивчення «суржику» на такому рівні насамперед означало й досі означає віднайдення найпоширеніших небажаних російськомовних вкраплень у мовлення носіїв української мови на користь підвищення культури української мови. Традиції цього нормативного, пуристичного підходу до

© М. МОЗЕР, 2016

«суржику» сягають у попередні десятиріччя: класичним представником цього напрямку є досі дуже популярна книжка Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» (1970 р.) [2]. Саме питання про заміну росіянізмів питома українськими елементами цікавило українських нормативістів уже з XIX ст.

Водночас наприкінці дев'яностих років XX ст. започатковано вивчення «суржику» з виразно ненормативної перспективи. Однією з найважливіших публікацій з цієї галузі є стаття Майкла Флаера під назвою «Surzhyk — the rules of engagement» (українськомовна версія статті вийшла під назвою «Суржик — правила утворення безладу»), у якій американський славіст намагався описати певні закономірності «суржику» на всіх мовних рівнях [25]. Сам Флаер уже тоді вказав на безперечний недолік своєї статті: з приводу браку «автентичних» «суржикомовних» матеріалів підставою його тез могли слугувати лише виображення «суржику» в збірці «Антисуржик» та різні способи стилізації «суржику» в художній літературі [25: 116].

Упродовж наступних років написано чимало наукових праць про «суржик». Назвімо лише найважливіші з них.

2003 р. дослідницька група Санкт-Петербурзького університету під керівництвом Ніколая Вахтіна оприлюднила результати проекту «Нові мови нових держав: явища на стику близькоспоріднених мов на пострадянському просторі» («Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве»); у матеріалах, що доступні в Інтернеті, подано спробу (доволі поверхового) опису «суржику» (і білорусько-російської «трасянки») на підставі декількох записів усного мовлення з Київської й Харківської областей [5].

У 2005 р. американська дослідниця Лада Біланюк опублікувала монографію, в якій розглянула «суржик» з антропологічної перспективи; особливий інтерес викликала спроба типологізації різних «суржиків», яку Біланюк запропонувала на підставі позамовних чинників, що передусім спиралися на історичні підстави контактування української та російської мов [22].

В англomовній монографії «On the Nature of Surzhyk: a Double Perspective» («Про природу суржику: подвійна перспектива») італійський славіст Сальваторе дель Гаудіо намагався описати «прототиповий» «суржик» на підставі автентичного «суржикового» мовлення, яке він сам записав під час польових досліджень у різних областях України [24]. Попри чимало недоліків цієї книжки [28] однією з безсумнівних заслуг автора є те, що до неї додано CD з аудіозаписами з польових досліджень (якими ми в цій праці послуговуємося).

У монографії 2011 р. провідний український соціолінгвіст Лариса Масенко поставила «суржик» у контекст історії української мови й її контактів з російською, наголосила на постколоніальному вимірі «суржику» [11: 27], розглянула його на фоні «креольських мов» і «піджінів» [11: 7 — 8, 64 — 75] та підкреслила «безсистемне, хаотичне поєднання

елементів двох мов» у «суржику», який вона охарактеризувала як «субкод, позбавлений навіть на рівні ідіолекту стабільного узусу» [11: 31].

Того самого 2011 р. вийшла польськокомовна монографія Артура Брацкого «Surżyk — historia i terażniejszość» («Суржик — історія й минуле»), у якій автор запропонував, зокрема, ретельний аналіз прикладів «суржикового» мовлення та різних писемних виявів «суржику», які він зібрав під час власних польових досліджень [23]. У пізнішій статті польський дослідник підсумував, що «суржик», згідно з його спостереженнями, «не будує тривалої структури та є радше наслідком деконструкційного, руйнівного перевантаження власної мови іншомовними втручаннями, ніж конструкціями, вмотивованими потребою відтворення власного простору», при цьому «чужі нашарування здаються мовцеві більш влучними, але водночас вони піддаються фонетично-морфологічній бліцобробці, з якої виходить усім зрозуміле поза- й антисистемне суржикове слово» [4: 39]. Саме на цьому підґрунті Брацкі вважає неперспективними всілякі можливі спроби кодифікації «суржику».

«Суржик» досліджували в чималих наукових статтях та розділах монографій інші українські й неукраїнські мовознавці, які наголошували на різних вимірах цього явища, починаючи від ставлення до «суржику» [20]) й його класифікації та опису [14; 17; 13; 16] аж до його функціонування в білінгвальній родині [8] або на ринках Сумщини [3].

У міжнародній славистиці значно посприяли поглибленому дослідженню «суржику» й зокрема його білоруського відповідника, т. зв. «трасянки», декілька проектів, якими керував німецький славист Герд Гентшель, та пов'язані з ними наукові конференції. Головна теза самого Гентшеля, який переважно працював над «трасянкою», зводиться до того, що мішаному мовленню притаманні статистично релевантні закономірності й що мішане мовлення в Білорусі, *mutatis mutandis*, мабуть, і в Україні, виявляє певну тенденцію розвиватися в мовний різновид [27: 99; 14: 55].

У цій статті ми хочемо звірити, що саме єднає ті мовні різновиди, які дослідники вважають «суржиком». Ми питатимемо, чи існує один «суржик» як окрема мова з власною граматикою й власною лексикою, що існує поруч з українською й російською мовами, та з'ясуватимемо, що нам дають ті новіші мовні опитування, які включають «суржик» як окрему категорію і так чи так впливатимуть на мовну політику України.

2. Складнощі щодо окреслення «суржику»

Як відомо, слово «суржик» має суто ненаукове походження. Початково воно означало «невисокої якості суміш пшениці й жита, а також жита і ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші» [15: 689]. Перше головне переносне значення слова, а саме «людина мішаного походження», засвідчено в словнику Бориса Грінченка 1907–1909 рр. Значення, яке стосується мови, очевидно виникло лише пізніше (мабуть,

за міжвоєнної доби [28: 247; 14: 54]). В енциклопедичній статті це значення окреслено як «ненормативне індивідуальне мовлення певної особи та соціолект певних верств населення, що будуються на основі змішування, *інтерференції* елементів двох і більше мов» [15: 689], при цьому «насамперед [...] у вужчому значенні саме мішане українсько-російське мовлення, в будь-якому вигляді» [Там само; про етимологію див. також 23: 49–57]. І хоча, на перший погляд, з цією дефініцією можна більш-менш погодитися, вона водночас викликає кілька зауважень.

2.1. Насправді і мовознавці, і немовознавці вживають слово «суржик», щоб характеризувати мішане українсько-російське мовлення «в будь-якому вигляді». Водночас зрозуміло, що не будь-яке українськомовне мовлення з російськими елементами, і не будь-яке російське мовлення з українськими елементами з однаковою слухністю класифікують як «суржик». Інакше кажучи, де саме на спектрі між «чистими» українською й російською мовами починається сфера «суржику», залишається спірним питанням [21].

Скажімо, більшість дослідників погоджується, що коли людина просто говорить українською мовою з російським акцентом чи, навпаки, говорить російською з українським акцентом, цю мову навряд чи можна затаврувати як «суржик». ¹ Але коли іншомовний вплив охоплює цілу фонологічну систему, коли російське акання трапляється скрізь і коли мовець навіть послідовно вимовляє, скажімо, [г] замість [ґ], уже могли б виникати сумніви? ² Звичайно, коли йдеться про сфери поза фонетикою і фонологією, про «суржик» уже говорять з більшим переконанням. Але і тоді залишається багато спірних питань: коли на лексичному рівні трапляються лише певні поодинокі втручання — коли носій назагал «чистої» української мови каже лише, скажімо, *ладно й по-моєму*, чи це тоді вже «суржик», як можна було б подумати, ґрунтуючись на публікаціях на зразок «Антисуржику»? А коли той самий мовець на додаток уживає доволі поширені, наприклад в українськомовній пресі, синтаксичні конструкції на зразок *два журнала* чи *по якому праву*? Скільки треба додати, щоб безперечно кваліфікувати якесь мовлення як «суржик»? Чи треба вживання російських слів з прикметами російської фонетики й фонології, наприклад, словоформи *бальніца*, з аканням і твердим *ц*, замість *лікарня*? Чи вже вистачить, коли цей мовець каже *больниця* в послідовно зукраїнізованому вигляді, чи то *больніца* чи *больница* в частково зукраїнізованому вигляді? Чи треба, щоб мовець вживав і російські службові слова, скажімо, сполучник *но*? Чи він має додати і морфологічні явища, скажімо, творення найвищого ступеня

¹ Про фонетичні прикмети «суржику» [14: 72–73].

² Таке мовлення часом трапляється серед російськомовних, які вживають вивчену українську мову переважно в офіційних комунікативних ситуаціях [запис «суржику» колишнього прем'єр-міністра України Миколи Азарова в праці Лесі Ставицької й Володимира Труба: 14: 71–72].

прикметників за зразком *самий кращий*? Чи треба, щоб він також часом взагалі переходив з української на російську мову й навпаки?

Єдине, з чим і науковці, і ненауковці більш-менш погоджуються, це те, що йдеться про «суржик», коли мовлення певного мовця виявляє всі названі прикмети та при цьому доволі послідовно. Але поки будь-яке змішування можуть називати «суржи́ком» (і так є скрізь, і в мовознавчих роботах!), саме окреслення «суржи́ку» надалі викликатиме серйозні сумніви, адже і науковці, і ненауковці з цілковитою слушністю водночас таки не сприймають як «суржик» будь-який випадок українського мовлення, в якому трапляються поодинокі росіянізми (і навпаки).

2.2. Щодо складників змішування в «суржи́ку» науковці погоджуються, що згідно з законами простої логіки підставою змішування можуть бути і українська, і російська мови. Дослідники меншою мірою усвідомлюють, що справжніми базовими ідіомами при будь-якому актуальному змішуванні могли й можуть надалі бути не просто українська й російська мови в «чисто літературному» вигляді, але й різні ненормативні різновиди обох мов, при цьому й такі, які своєю чергою більшою або меншою мірою змішані. Інакше кажучи, базовими ідіомами найрізноманітніших «суржиків» можуть бути не менш різноманітні «суржики», серед яких, до речі, кожен має свою індивідуальну й сімейну історію, яка сягає в давнину аж до тих часів, коли предки конкретних мовців уперше почали в контактній ситуації змішувати елементи українських і російських ідіом. В умовах тривалого контактування української й російської мов на теренах України принаймні з другої половини XVII ст. не лише сфера уживання «чистої» російської мови (зокрема в розумінні російської літературної мови, якою володіли лише вузькі прошарки суспільства) традиційно була доволі вузька (і не лише в Україні), а внаслідок відомих історико-соціолінгвістичних обставин (роль російської мови в Російській імперії і в Радянському Союзі, запобігання розвитку української мови внаслідок мовних заборон (Валуєвська директива [Валуєвський циркуляр] 1863 р., Емський указ 1876 р.) та інших чинників роль російської мови навіть у Галичині (внаслідок москвофільства XIX і XX ст.), дуже широке вживання російської мови навіть після 1991 р.) сфера побутування «чистої» української мови була ще вужчою.

2.3. Згідно з енциклопедичною дефініцією під «суржи́ком» розуміють і «ненормативне індивідуальне мовлення певної особи», і «соціолект певних верств населення». Але якщо це правда, варто спитати, як «суржики» такого різного характеру можуть вважати однією спільною ідіомою під назвою «суржик». Чи ідіолектний характер «суржи́ку» (який ми не ставимо під сумнів) не сугерує заздалегідь, що «суржи́ку» як такого нема, натомість існує лише багато різних мішаних ідіом, різних «суржиків»? Що ж до «певних верств населення» [15: 689], що їх вважають носіями «суржи́ку» на соціолектальному рівні, дослідники часто забували про те, про що було згадано: принаймні з XIX ст. у підросійській

Україні поза сферою розмов про сільський побут, які велися на підставі автентичних діалектів, мішане українсько-російське мовлення напевно не було винятком, але швидше правилом, тож навряд було притаманне лише «певним верствам населення».³ Те, що починаючи з постання нової української літературної мови, справді було й досі є характерним для названих «певних верств населення», це те, що дуже багатьом носіям української мови — і далеко не лише вузьким прошаркам суспільства — внаслідок відомих історико-соціолінгвістичних причин бракувало й частково й досі бракує досконалої обізнаності в українській літературній мові, зокрема вміння вільно користуватися нею тоді, коли цього вимагає комунікативна ситуація. Здається, що в багатьох місцях України саме «досконале» володіння українською літературною мовою характерне для «певних верств населення», а саме для освітніх еліт, які найчастіше пов'язані з гуманітарними науками. Якщо ми додаємо спостереження, що навіть найкращі знавці української літературної мови можуть принагідно говорити своїм особистим «суржиком», коли їм це до вподоби, коли вони «розслаблюються» серед своїх [8; 6],⁴ то з уявлення про «певні верстви населення» як носіїв «суржику» залишається доволі мало.

Як наслідок, до речі, здається очевидним, що боротися проти «суржику» як такого й впрост засуджувати його як вияв «некультурного мовлення» не має сенсу (щодо такого підходу до «суржику» див. [20]). Натомість реальне завдання української нормативістики зводиться до того, що слід надалі зміцнювати позиції української літературної мови в сфері освіти, в ЗМІ і в усіх сферах офіційного спілкування; що слід заохочувати українців засвоювати українську літературну мову й реально вживати її, адже згідно з правилами української мовної спільноти «суржикові» нема місця в певних комунікативних ситуаціях, так само, як і іншим нелітературним ідіомам. Схожі правила гри щодо сфери вживання літературної мови характерні і для інших мовних спільнот, які створили свої літературні (стандартні мови) з певною метою — однією з головних, зокрема, було створення однієї спільної мови для всіх членів мовної спільноти. Саме такою мовою є українська літературна (стандартна) мова; саме такою мовою не є «суржик».

³ Див. уривок зі спогадів Євгена Чикаленка, що його цитує Юрій Шевельов: «Один полтавський поміщик, Бобир-Бохановський, людина з вищою освітою, цілком прихильна до нашої літератури, з обуренням читав мені деякі фрази з “Громадської думи” і казав: — Ну хіба це по-нашому? Це по-хорватськи або по-словацьки, тільки не по-нашому: ну, прочитайте самі хоч одну передову статтю: “Суспільний рух з протягом часу набрав такої сили і прибрав таку форму, що уряд наш” і т. д. Ну, хто розбере цю фразу? Що таке *суспільний*, що таке *рух*? — Після моїх пояснень він і каже: — От і треба було так і сказати: “С теченієм времені наше движеніє приняло такіі розміри і форму, що правительство наше” і т. д.» [19: 68].

⁴ З таких причин «суржик» має і своє місце в певних творах художньої літератури [21; 23: 220—240]. Про сфери функціонування суржику загалом [23: 129—240].

3. «Суржик» чи «суржики»?

Наше головне питання, чи взагалі існує «суржик» як такий, чи то ми насправді маємо справи з безліччю різних «суржиків», 2008 р. сформулював німецький славіст Герд Гентшель так:

A central problem with which one is confronted when considering Belarusian *trasjanka* or Ukrainian *suržyk* is whether they can simply be regarded as instances of spontaneous mixing of Belarusian or Ukrainian elements (linguistic signs and structures or constructions) respectively with those of Russian, or whether they constitute at least the initial stages of new, albeit mixed and highly varied, «unique» third languages or varieties (new «langues»), evolving from contact between Belarusian or Ukrainian on the one hand and Russian on the other [27: 99].

Сам Герд Гентшель схильний вважати «трасянку» й «суржик» саме такими «принаймні початковими етапами нових, хоч і мішаних, і вельми різнорідних третіх мов або різновидів («нових мов»), спираючись на статистичні дослідження мішаного мовлення, (передусім «трасянки»). Проте і він сам визнає, що навіть у рамках доволі вузьких вибраних галузей (як, наприклад, статистичного опису вказівних займенників у «трасянці») справді є певні статистичні тенденції, але попри все залишається доволі «високий ступінь варіативності» [27: 126]. Додаймо, що було б дивно, якби не було б жодних статистичних тенденцій. Якими вони б не були, — вони не суперечать нашій подальшій аргументації.

Класичною працею, в якій автор доводив, що «суржик» має свою власну систему, є вищезгадана стаття американського дослідника Майкла Флаера 1998/2000 р. [25]. У цій роботі Флаєр твердить, що «суржик», — це три різні т. зв. «гібриди», а саме: 1) гібрид, що постав на заході України на українській підставі через домішування польських елементів з українськими прикметами, 2) гібрид, що постав у центрі на українській підставі через домішування російських елементів з українськими прикметами, та 3) гібрид, що постав на сході, на російській підставі через домішування українських елементів з російськими прикметами (центр: $S = U + R^U$, захід: $S = U + P^U$, схід: $S = R + U^R$) [25: 115–116].⁵ На думку Флаєра, «кожному з цих гібридів» властиві власні правила щодо того, які елементи можуть комбінуватися, а всілякі спроби описувати ці комбінації як «довільні» або «штучні» є «недоречними» [25: 116]. Далі Флаєр зосереджується на тому гібриді, який, на його думку, характерний лише для центру.

⁵ Ця схема дискусійна. На заході насправді були поширені різні українсько-польські «суржики», проте сучасна роль польської мови така слабка, що дальша «суржикізація» навряд чи відбувається в широкому масштабі; активне змішування найшвидше відбувається серед польськомовної меншини під впливом української (а часом і російської) мов. На сході (і на півдні) України базовою мовою «суржику» далеко не завжди є російська, тоді як російська може бути базовою мовою скрізь в Україні (навіть на заході, де, наприклад, у Львові є чимало російськомовних жителів).

Які правила пропонує Майкл Флаєр, і що вони насправді означають? Щодо лексичної сфери Флаєр твердить, що в «суржику» відбувається 1) запозичення лексичних одиниць («lexical transfer», напр., *завтракати* [25: 116–117], 2) розширення значень лексичних одиниць («lexical extension», напр., *столова* [25: 117]), та 3) лексичні кальки («lexical calques», напр., *накінець* [25: 118]). Сам Флаєр визнає, що є «мало обмежень» домішування в цій сфері, які було б «відразу видно» («few immediately obvious constraints» [26: 118]). Він додає спостереження, що «пропорція форм з російською основою супроти українських форм і форм, що властиві і українській, і російським мовам», має «біля 25 відсотків», проте це спостереження викликає великі сумніви через нерепрезентативність Флаєрового корпусу.

Щодо синтаксису Флаєр твердить, що в «суржику» наявні 4) синтаксичні кальки («syntactic calques», напр. *нарада по проблемам, три конкурсних екзамена, самий дорожчий*, які відбуваються «в рамках порівняно вузької сфери справжніх відмінностей між українською й російською мовами», та підлягають лише «дискурсивним обмеженням» [25: 118–119].⁶

Що ж до морфем, які можуть підлягати русифікації в «суржику», Флаєр твердить таке: у займенниках нібито ані префікси, ані суфікси (бо такої можливості нібито нема), ані корені, ані закінчення не підлягають впливам російської мови; у прикметниках лише корені можуть бути російськими; у дієсловах префікси не можуть, суфікси й закінчення можуть зрідка, а корені можуть бути російськими; в іменниках лише префікси не можуть, а суфікси, закінчення й корені можуть виступати в російському вигляді [25: 119].⁷

Мовляв, у суржику закінчення займенників, прикметників та (з небагатьма винятками) дієслів залишаються українськими, а закінчення іменників та числівників можуть змінюватися лише «мінімально» [Там само]. За словами Флаєра, «закриті класи морфем, такі, як займенники, прийменники, префікси й суфікси, зазвичай зберігають свої українські формальні прикмети найпошлідовніше» [Там само].

Щодо дієслів Флаєр зазначає, що в 1 ос. мн. наказ. сп. може виступати *-им* замість *-ім(о)*, а в інфінітиві закінчення *-ть* замість *-ти* [25: 120].⁸ Щодо іменників російський вплив, мовляв, виявляється в чотирьох відмінах: у кличній формі (в її браку; додаймо, що напевно і в «нових» російських кличних формах на зразок «Наташ!»), в род. відм. одн. певних іменників чол. р. на *-а* замість *-у*, в дав. відм. одн. іменників чол. р.

⁶ Додаймо, що сфера таки не дуже вузька, пор. також, напр., неузгоджені форми порівняльного ступеня прикметника в предикаті, вживання простого родового відмінка при формах порівняльного ступеня тощо.

⁷ Що ж до префіксів, зразу додаймо, що в лексичних запозиченнях префікси таки можуть виступати в російському вигляді (*возможно, совершенно, воздух, сопротивлялся*).

⁸ Насправді закінчення *-ть* дуже поширене в українських діалектах і навряд чи може вважатися росіянізмом (йдеться про активізацію під впливом російської мови).

на -у зам. -ові, та в наз. відм. мн. іменників чол. р. на -а [Там само]; далі в невідмінюваності прізвищ на -нко та в гаданій невідмінюваності іменників сер. р. з м'якою основою і наголошеним закінченням -о (напр., *більо* чи *бельо*) [25: 121], нарешті в морфосинтаксичному трактуванні іменника *лист* (*я написав лист* зам. *листа*) і в реінтерпретації форми *листя* (як форми множини) [Там само].

Щодо фонології й морфофонеміки Флаєр твердить, що *г* [h] та альтернації на підставі другої палаталізації велярних (*рука* — на *руці* тощо) збережені; що сполучення (пом'якшеного) *д'і*, *т'і* можливі лише в певних морфологічних контекстах (*рот'ік*, але *ходитьи* [але *кубик*]); що в «суржику» виступають форми на *е* <*ё* замість форм з *і* (*дело*, *смех*) та форми на пом'якшений зубний перед *о* (*тьоща*, *сьола*, *кльон*, *ідьош*, *контрольор*), при цьому частіше в коренях, рідше в суфіксах і ще рідше в закінченнях [25: 121–122]; що часто замінюються форми з альтернаціями голосних згідно з російським зразком: *ремень*, *ремня* зам. *ремінь*, *ременя*; *рот*, *рта* зам. *рот*, *рота*, *головка* зам. *голівка* [25: 122]; і нарешті, що в «суржику» замінюють *дз*, *дж* > *з*, *ж* та й гемінацію: *зеркало*, *горжуся*, *ноч'ю* [Там само].

Мовляв, у «суржику» — так само, як і в українській мові — перед голосними зазвичай не виступають фонологічно м'які губні, палатальні й велярні, які взагалі не виступають в інших позиціях; можливі лише форми на зразок *ковйор*, *свійокла*, не форми на кшталт *ковьор*, *свьокла* [25: 123]; форми з зубними на зразок *ступеньок*, *тьоща*, *посьолка* таки виступають часто [Там само]. Реалізація сполучення пом'якшеного голосного перед передніми голосними за російським зразком, за словами Флаєра, найімовірніше стосовно зубних приголосних, менш імовірно щодо губних, велярних і палатальних. Згідно з такою ієрархією, скажімо, форми на зразок *Петенька* ймовірніші, ніж форми на зразок *Петенька* [...] [25: 125].

Так, стаття Майкла Флаєра безсумнівно запропонувала чимало цікавих спостережень і тез. Проте певні тези видаються доволі сміливими (звідки можна знати на підставі Флаєрових джерел, що в «суржику», мовляв, принципово не можлива вимова на зразок *ковьор*, *свьокла* тощо?).

2008 р. Майкл Флаєр відстоював тезу, що є лише один «суржик» (не різні «суржики») з вказівкою на те, що і його дальші дослідження «суржику» підтвердили слушність його правил [26]. Проте це дивує, оскільки в статті 1998/2000 р. таки йшлося про принаймні три різні «гібриди», при цьому два з них є українсько-російські «суржики» (один на українській і другий на російській підставі) [25: 44], серед яких Флаєр дослідив лише перший варіант. На додаток — і це ще важливіше — насправді ці «правила» — не кажучи вже про те, що не з усіма з них можна цілком погодитися (див. нижче) — не дуже значно обмежують вельми широкий простір варіації у майже цілому мовному спектрі між українською й російською мовами. Вони не дають змоги передбачати, який вигляд

буде мати реалізація «суржикового» мовлення й які саме елементи виступатимуть у ньому і в яких комбінаціях. До того ж, ці «правила» залишають поза увагою той факт, що доволі часто мовці «суржику» нібито перемикають коди, при цьому вони не обов'язково переходять з української на російську або навпаки, але з одного мішаного різновиду на інший, з якоюсь іншою домішкою форм або і з іншою базовою мовою.

4. Матеріали з записів «суржикового» мовлення

4.1. Стосовно записів «суржикового» мовлення вже Лариса Масенко на підставі матеріалів, що не були зроблені з мовознавчою метою, вказала на той факт, що навіть у «суржиковому» мовленні лише одного інформанта дуже часто паралельно виступають генетично різні мовні форми. Наприклад, у мовленні одного інформанта, який у пізніх 90-х роках ХХ ст. розповідав про голодомор, паралельно виступають такі форми: *артіль* поруч з *артель*, *совсім* поруч із *совсем*, *діло*, *хліб*, *рідко* поруч з *дело*, *хлеб*, *редко*, *після* поруч із *после*, *тіки* поруч з *только*, *більшинство* поруч з *большинство*, *пятнадцять* поруч з *піннадцять*, *жизнь* поряд з (російською розмовною формою) *жисть* [9: 17]. Щодо прикметникових закінчень (у цьому випадку в числівнику) — *друге* виступає поруч з *другое*.⁹ Стосовно реалізації граматичного суфікса зі значенням минулого часу — паралельно виступають *сделав* і *сделал* [Там само]. Саме це спостереження здається нам вкрай важливим; воно стосується всіх автентичних «суржикових» текстів, що з ними ми матимемо справу: варіативність форм у них надзвичайно висока, при цьому вона стосується фактично всіх мовних рівнів.

Деінде Масенко наводить надзвичайно цікаву частушку з Донецька з 1920 р., в якій у суто українськомовний текст навіть втручаються російські закінчення дієслів (*огрїбаєт*, *пїют*), які побутують у близькому сусідстві до українських (*н'є*, *б'є*). Додаймо, що всілякі спроби пояснити російські дієслівні форми як вияви «перемикання кодів» на російську навряд чи переконливі, адже уявити собі мотивацію такого перемикання лише в рамках цих двох дієслів годі (словоформу *водку* ми інтерпретуємо як лексичний росіянізм, який нас мало обходить):

В землі гроші огрїбаєт,
У неділю водку пїют,
Он ¹⁰ в неділю водку п'є,
В понеділок жінку б'є [9: 9].

Звичайно, ця частушка є артефакт; але це не означає, що вона не відображує певною мірою автентичне мовлення дончан 1920-х років.

Тож звернімося до матеріалів із записів автентичного «суржикового» мовлення наших днів.

⁹ Остання форма не очікується на підставі Флаєрових тез.

¹⁰ Тут, мабуть, ідеться про частку *он*, не про особовий займенник 3 ос. ч. р. у російському вигляді.

4.2. Один з аудіозаписів на CD, що додано до книжки Сальваторе дель Гаудіо (запис DWA0027_Kyiv_BasicSurzyk_F), презентує мовлення 62-річної жінки з містечка Тараша (південна Київщина), яка відвідувала українськомовну школу й декілька років працювала в Києві як консьержка. Щодо лексики — ми в її мовленні чуємо словоформи *работа* (іменник), *работала* поруч з *робить*,¹¹ *робила* (у значенні ‘працювати’), (*ветеран*) *праці* та *працюємо*. Ця жінка каже *все по фкусу*¹² поруч зі *смачні*, *смачнющі*;¹³ вона вживає словоформи *дом*, *домик*, *два дома* поруч з *будинку* та форму (*вийшли*) *замуж* поруч з *заміж*. Інформант двічі вживає російські й українські лексеми поспіль, вона каже «девички мої, дівчата» й «полатенця, ну рушники». Щодо закритих класів лексики — у її мовленні співіснують форми *сюда* й *сюди*. На фонетично-фонологічному рівні вражає, що в її мовленні співіснують форми *оддельно* й *аддельно*, *понімаєте* поруч з *панімаєте*, *маладьож* і *молодьож*, *падрушки* поруч з *подружки*, *де-то далеко* поруч з *де-то даліко*, *приехали* поруч з *поїхать*, *хліб* поруч з *хлеб* (хоч ця форма виступає лише як репліка на російську форму, а жінка в розмові наполягає, що вона каже *хліб*), *чоловіки* поруч з *по чотири чалавека*, *до п'ятьсот больше чалавек*, *свійокр* поряд зі *свекор* (при цьому жінка нібито поправляє себе, перекладає *свійокр* українською). Цікаво, що акання часом в одному випадку охоплює і суто українське слово: вона виразно вимовляє *паштовхуєм*.¹⁴ Лише в російському вигляді виступають словоформи *кончилась* (двічі), *я у двухкомнатній квартирі* (з українськими закінченнями), *радостно*, *прелесна*, *большой* (у значенні *великий*, виступає повторно, виступає і без акання, див. нижче), *місіць*, *крепкий*.

На окрему увагу заслуговує те, що в мовленні цієї жінки трапляються деякі діалектні вкраплення на фонологічному рівні, що навіть охоплюють російські форми, див. не лише *гавару́* поряд з *говору́*, але і *смотрю́*, *радом* (зам.: *рядом*) [зі мною]. Інші українські форми, які сьогодні вважають діалектними, є: *внуків* (замість *онуків*), *співа* (зам. *співає*).¹⁵

На рівні закінчень у неї виступає словоформа *всьо* поруч з *все*.

На синтаксичному рівні вражає те, що поряд з конструкціями на зразок *два дома* й *два рубля* вона вживає і суто українську конструкцію: *чотири роки*.

Жінка вживає чимало росіянізмів, напр. *щас*, *подажди* (поруч з *падажди!*),¹⁶ *сахар* (щодо цих трьох форм вона сама згадує, що вони харак-

¹¹ Цю форму інформант вживає у відповіді на російськомовне питання, що містить словоформу *работали*.

¹² Моя транскрипція дуже приблизна й не претендує на фонетичну точність.

¹³ На питання, чи вона вживає слово *фкусний* (*вкусный*), чи як вона каже, вона відповідає, що замість *фкусно* каже *добре*. На питання, як вона каже замість *самый вкусный*, вона відповідає: *дуже добре* і *смачнюще*.

¹⁴ Згідно з Сальваторе Дель Гаудіо, акання не типове для «суржиків» Київщини, хоч спостерігається в словах російського походження [24: 66–67].

¹⁵ Сама жінка згадує про те, що каже *нащо*, хоч донька поправляє її на *навіщо* (до речі, і форма *нащо* є літературною).

¹⁶ Жінка розповідає про те, що вона вживає це слово, коли питають, які слова для неї характерні.

терні для її мовлення, а щодо слова *сахар* розповідає, що донька їй казала, що треба казати *цукор*), (*мене забрали од*) *забот, дедушка, подарки, стакан, сутки, первый этаж, рішотка, (сто) процентів, прилічні, женици-на, акруженье, саздає, собираю, обажаю, нравиться, считається, крепкий, обідно, обіжаюсь, попадала, строїть, построїла, асталась, (гарно) одита, расскажу, рассказали, держимося, палучається, обізательно, примерна* (прислівник), [*вони*] *пйеша [...] пйешка [...] пйешком; лучше* (не *краще*, бо, як вона пояснює, «краще, це красивіше в нас палучається»), *зімой, нада* (*нада допомігти*, тобто в сполученні з виразною українськомовною формою), *тоже, даже, да* (у значенні ‘так’, але жінка каже *ні*, не *не* або *нет*). Російський вплив охоплює і ті класи слів, при цьому й у тих, що найменш відкриті до запозичень (див., зокрема, *да, даже, тоже*).

Порівняльний ступінь прикметника інформант створює так, як це часто трапляється в «суржику»: *більш лівіші* (у значенні: *лівіші*) [*як тут*].

У її мовленні двічі виступає неозначений займенник у змішаній формі *де-то*.¹⁷

Слова, що чужі суто сільській культурі, в мовленні цієї жінки часто набувають фонологічно-фонетичні прикмети російської мови; наприклад, вона розповідає про *канцрти, фістіваль* і *карусель* (яку вона теж називає *фургалкою*).

Щодо синтаксису — і ця жінка вживає поширену конструкцію з прийменником *по* з давальним відмінком: *по ліфту*.

«Суржикове» мовлення ніяк не обмежене інтерференціями й запозиченнями. І ця жінка подеколи перемикає коди. Іноді вона переходить на російську зі зрозумілих причин: наприклад, на початку інтерв'ю до неї звертаються російською, і вона, ще не будучи впевнена, чи справді розуміє італійський співрозмовник українську мову, каже: «Белая Церков [так], ана большая». Часом вибір форм, здається, викликаний російськомовним питанням: коли її російською питають, чи якась місцевість розташована «на югі» (рос. «на юге»), вона відповідає, що *на юге* (з твердим *г* [h]).¹⁸ Коли жінка згадує про певну ситуацію в автобусі, вона, здається, просто цитує людей, які наче кажуть іншим: «не крічі!» Коли вона розповідає про міську київську молодь, що, мовляв, п'є й курить, вона каже в обуренні: «Така маладьож, я пріду дамой, я не магу [...]» (слово *маладьож/молодьож* виникає також деінде, в суто українськомовному контексті). Де саме ця жінка переходить на російську мову, далеко не завжди можна сказати з певністю, адже в неї і переважно українськомовні, і переважно російськомовні фрагменти зазвичай залишаються мішаними (див. у цьому фрагменті форму займенника *така*). Коли жінка пояснює певну ситуацію щодо ліфту, вона каже: «це як рі-

¹⁷ Отже і постфікси в займенниках можуть бути російськими, що не передбачено за схемою Флаєра.

¹⁸ Форми без альтернативи суперечать тезам Майкла Флаєра; насправді вони трапляються в «суржику» доволі часто.

шотка замкнута в нас на [так] ... фхадная рiшотка ми включаємо само сабі [так]... само па сiбiе отключається й зачинається ... афтоматiчески»: сильне втручання російських форм нiбито дорiвнює частковому перемиканню кодiв (саме на цей фрагмент), але мовлення таки залишається мiшаним (див. *в нас, зачинається*).

Часом жiнка пiдсумовує цiлком мiшаний фрагмент російськими словами: «такiє в нас дiла» (якi вона напевно вживає часто як сталий вираз). Деiнде цiлком не зрозумiло, чому вона в суто українськомовному контекстi описує *став* як *большой*, з російським закiнченням.¹⁹

Так чи так, пiдставою мiшаного мовлення цiєї жiнки є українська мова. До речi, iнформант сама про себе каже, що вона говорить «по-українськи». Незважаючи на всi названi елементи «суржикy», з такою самооцiнкою на загал слiд погодитися.

4.3. Те саме нiяк не можна сказати про мовлення в iншому аудiозаписi на CD до книжки Сальваторе дель Гаудiо, що також зроблений в Києвi. На ньому 60-65-рiчний iнформант, що походить з Захiдної України (або з Ивано-Франкiвщини, або з Тернопiльщини) [!],²⁰ але тодi, коли було зроблено запис (2006–2007 р.), уже понад 30 рокiв жив у Києвi, перед телевизором веде монолог про свiй досвiд у бiзнесi та про стан науки в Україні (DW_A0129_Kyiv_DialectalSurzyk_M).²¹ Мовлення цього мовця безсумнiвно також репрезентує «суржик», проте цей «суржик» суттєво вiдрiзняється вiд вище обговореного «суржикy» тим, що вiн значно ближчий до російської мови. Попри все i в цьому випадку все — зокрема вимова мовця — вказує на те, що українська мова йому рiдна. Дуже характернi фрагменти цього запису такi: «кароче, ми чiтко дойшли до конкретного питання, в суме, денег сколько»; «хоча ми с Тобой в хороших атнашенiях, но я са...[так], атнашенiя до етава дела не iмеють, та тут ... уже самое, каторих ... i ми випiвали, зустрічалися [...]». Певнi російськомовнi елементи виступають у мовленнi цього мовця як готовi вставнi слова, звороти й фразеологiзми: *харашо* (поряд з *хорошо*), *кароче*, *iначе*, *панiмаєш*, *раз на всiгда*, *один Бог* (так, українською: *один Бог*, не *адiн Бог*) *только знает, нiкуда не денешся, вот тiбе результат*. На російській основi вiн каже, наприклад, *Я опытна [так] чiлавек* (зам. *людина*), *я вiду разговоры, я работав с людьми, [...] плохо* (так, з виразною вимовою [o] i в ненаголошенiй позицiї). Вiн завважає, що *ета дела не подходит*, нагадує, що *ти просто не сталкивался*, що *у вас то же, то же самое*, i що *у вас то же, ничем не атличается*. Часом російськомовнi уривки являють собою наче цитати з російськомовних розмов, але й вони можуть приймати українськi елементи (мовляв, його спiврозмовник сказав: *Ой, то малувато*).

¹⁹ Така форма не має виступати в «суржикy» згiдно зi схемою Майкла Флаера.

²⁰ Дякую Сальваторе дель Гаудiо за цю iнформацiю, яку вiн менi передав в електронному листi.

²¹ Пiд час цiлого запису нiхто не звертався до нього російською, навпаки iнтерв'юер, коли дуже коротко бере слово, говорить винятково українською.

Скрізь і «російськомовні» уривки цього мовця насправді мішані: *сійчас науковців, я скажу, я [...] тїбе гаварю то, шо єсть, то, шо я знаю; сіводня на Україні [...] как, науки нету, нету; сіводня [...] ну, виходять спеціалісти, каторіє дійствітельно за дєньги, за долари фсьо ета делают, за євро, за гривні, купляють і фсьо; в Нью Йорке, в Лондоне, в Пекіне, да, в Пекіне, в Токіо, і при Союзі було в Маскве; єслі Тїбе прїшлося іскать жилльо [...]; Мне потобму[...] до лампочки; када я учифся; [...] сійчас дєньгі аддати; нічого не делают; он прїїхав з Маскви; ані уже зделали роботу, все!; я тїбя, тїбе називав ціну, но ти сопротивлявся; молодьож не ідьот в науку, бо мало плотять [так, з о в корені]; то, шо наука була на височайшому уравні, нікуда не денешся; я прїступаю до роботи.*

Це саме стосується і переважно «українськомовних вривків»: *де б не хадів; він прїїхав з Москви; треба було стільки рецензій получити; там у нього була любима дєвочка в Англії; чи поїдеш ти ше куда-то; як він сказав, так і буде [закінчення залишається українським, але основа пом'якшується за російським зразком]; стїки-то статтів написати.*

Дуже часто важко сказати, яка мова переважає в окремих фрагментах: інформант згадує, що *під рукаводством була громадна кількість людей*. Він згадує, *скільки нада було трудов написать* (раніше, щоб пройти наукову кар'єру).

І в мовленні цього інформанта можна спостерігати паралельність багатьох форм в українському і в російському виглядах. Інформант каже, що *нада дєтьсот долларов*, згадує, що *то буде дєвїтьсот стоїть* і що *коштуєт* [так, з російським закінченням]²² *восемсот долларов*. Він питає, *скільки ета буде стояти*, а деінде, *скільки буде коштувати*, а ще деінде, *дєнег сколько*. Інформант каже: *сьогодні [на Україні как науки, науки нету, нету]*; деінде він уживає словоформу *сіводня*, хоч і там далеко не говорить «чистою» російською мовою. У мовленні інформанта співіснують предикативи *треба* і *нада*. Слово *зробили* виступає поруч зі *зделали*, а щодо закінчень помітне співіснування форм *делают* і *делаютъ*. Словоформи *пато́м, пото́м* трапляються поруч з *потому, патому* (*потім* чи *згодом* не трапляються), словоформа *все* поруч з *фсьо*, словоформа *один* поруч з *адін*. Співіснують вимова [h] і [g] в одному вривку в тому самому спільному контексті: *він же ж був у Норвегії [...] в Германії*. Паралельно виступають дієслівні форми [*ти не*] *мав* поруч з *імеют*. Паралельно виступають займенники *каторий*²³ і *який*. Попередня інформантка вживала прислівник *дамой*; цей інформант — попри те, що його мовлення назагал набагато ближче до російської — каже, що *ходить до себе додому*.

Цей мовець каже *не*, не *ні*, принаймні в цьому записі. Він і в переважно українськомовному контексті каже *два замка*, не *два замки*.

І в цього інформанта чимало слів з тих комунікативних сфер, у яких раніше в Україні панувало вживання російської мови, приймає росій-

²² Така форма не передбачена за схемою Майкла Флаєра.

²³ Російські основи займенників у «суржику» не очікуються за схемою Флаєра.

ські прикмети або є запозиченнями з російської мови: [вона кончила] університет; [я] диплом [за сало купив] (цитата); бібліотека; [так мені ка-зав] адін начальник праїзводственного аддела; замістїтелеї на учебной частї. З другого боку, в його мовленні таки виступає українськомовна окрема комісія [...] та пакет (а не пакет, у бізнесовій сфері); до речі, мовець також каже конкретно, з виразно українською вимовою.

В одному випадку цей інформант вживає російську форму префікса, але українське закінчення: *сметуть*.²⁴ Деінде він каже, що [там хлопці] *спрарахували* (мабуть, це результат змішання форм рос. *сосчитать* і укр. *прорахувати*).

Уже ці огляди двох записів «суржикового» мовлення показують, що різні «суржики» можуть являти собою дуже різні ідіоми з дуже різними мовними прикметами на всіх мовних рівнях. Єдине, що їх еднає, це те, що вони перебувають у спектрі між українською й російською мовами, мовлення жінки набагато ближче до української, мовлення чоловіка значно від неї віддаленіше.

4.4. Коли ми далі дивимося на записи Санкт-Петербурзького проєкту з 2003 р., лише зміцнюється враження, що найрізноманїтніші «суржики» покривають фактично весь спектр між українською й російською мовами.

4.4.1. Один інформант з самого Києва вживає форми числівників *чєтирі* й *чєтирнадцять* поруч із *чотирнацятми*, сполучник *єсли* поруч з *якшо*, форми *скоко* поруч з *тіки*, закінчення *на кождому листочкі* [так]²⁵ поруч з *на кождому листочку* (запис ЕУ-киев-2003-ЕА1). На відміну від багатьох інших мовців, він українською каже *ні*, але так само, як більшість інших, російською каже *да*. На відміну від попередніх інформантів, цей мовець уживає українські дієслова *працювати* й *зробити* згідно з правилами української літературної мови. Але і в його мовленні трапляється чимало інших росіянізмів, наприклад, *девушка*; і він так само, як інші мовці, часом переходить на російську мову без жодної потреби, наприклад: «А якщо поливать будете по жарі, то воду не на... будете... не на стебло і не на корїнь, [/] а по центру туда между грядками, по центру» (усі приклади там само).

4.4.2. Другий мовець із Вінниці, який торгував у місті Києві, каже *девочки* поруч з *дівчаточки* й паралельно вживає *в шість часов утра, в півшостого утра* та *в піввосьму вечера* (ЕУ-киев-2003-ДС). Як у вище обговорених мовців, у нього співіснують форми *куда* й *куди, туди, сюди*. Дав. відм. особового займенника 1 ос. одн. звучить як *мне* і як *мені*,²⁶ при цьому форма *мне* далеко не обмежена чисто російськомовними контекстами і навпаки: [тридцять-сорок рублів сразу] *мне*; *мені* [теж ндравляться]. У цього мовця виступає українська форма *теж*, тоді

²⁴ Така форма не передбачена за схемою Майкла Флаєра.

²⁵ І тут нема альтернативі велярного приголосного, що не передбачено за схемою Флаєра.

²⁶ І такі форми не передбачені за схемою Флаєра.

як в інших часто трапляється форма *тоже*. У його мовленні вказівні займенники *це й етот* (знову ми маємо справу з російською основою займенника, що не передбачено за схемою Флаера) виступають в одному спільному — при цьому переважно українськомовному — контексті: «А це я вважаю не дуже такє... Етот сюди. Куди воно потрібно...». Мовець уживає словоформу *ндравляться*, з другого боку, замість предикатива *нада*, що широко вживають інші мовці, у нього виступає українська літературна форма *треба: н'ять рублів треба* (усі приклади там-таки).

4.4.3. Інший інформант, студент з міста Києва, паралельно каже в рамках одного запису: *Мені дуже сподобалося / мені не подобається / мне це не подобається / Це відношення мне не нравиться* (ЕУ-киев-2003-АВ). Він вживає суто українське дієслово *ставитися*, див. *я ставлюсь до цього погано* (багато українськомовних замість *ставитися* вживають кальку з рос. *відноситься*), водночас навіть у цьому суто українськомовному контексті він вставляє, без жодної потреби, виразно російські сполучники *как і лі*,²⁷ див. *А щодо народної медицини я как ставлюся лі що*; деінде він таки вживає словоформи *як і чи*. Цей мовець каже *немає*, тоді як інші мовці часто кажуть *нету*; він каже *треба*, не *нада* чи *нужно*, та *сто відсотків*, а не *процентів* чи то *процентов*. З іншого боку, у його мовленні виступає російська форма найвищого ступеня порівняння прикметника в вигляді *саме головне*, (дуже поширена), російська постпозиція *назад* (замість *тому*) у конструкції *півроку назад* і синтаксична конструкція (*говорити*) *на українській мові менше, чим на російській*, що також дуже поширена в ненормативній українській мові (див. також дуже поширений у суржику сполучник *чим* при порівнянні). Цей мовець каже *[не] помню [хто]*, він також вживає дієслово з російським суфіксом *розказивали* [так] (*випадок мені розказивали*) і навіть додає «напівросійські» (-*уй-еть*) або і зовсім російські дієслівні закінчення (*буд'-ет*) до дієслів в переважно українськомовному контексті: «щас багато країн, крімє Росії, не як... не піддержуєть [так!] це, тому що тоже вони вважають, якщо буде війна, тобто це вони заволодіють нафтою і... всім будет [так!] хОроше»²⁸ (усі приклади там само).

4.4.4. Інший студент з Києва вимовляє африкату в дієслівній формі *приїжджає*, згідно з правилами української літературної мови (ЕУ-киев-2003-АА), попри те що африкати, згідно зі спостереженнями Майкла Флаера, зрідка трапляються в «суржику». Оскільки цей мовець каже виразно по-літературному *за допомогою взаємозв'язків*, не дивує, що він також вживає форму *потрібно* (не *нада*). Одного разу цей інформант себе поправляє: «Щоб приїхати до своїх лікарів ... лікарів», в іншому випадку він, здається, просто не пам'ятає українського слова (очевидно, рідко-

²⁷ Не цілком ясно, чи такі сполучники треба було б просто трактувати як «лексичні за-
позичення» за схемою Флаера. Принаймні вони стосуються закритих класів слів.

²⁸ Співпрацівники Санкт-Петербурзького проекту часом визначали наголошені голосні великими літерами.

вживане *самонавіювання*) й свідомо вставляє російське: «Іноді це просто така... самовнушення, не знаю». Але і в цього мовця, який знає українську літературну мову доволі добре, виступає чимало росіянізмів, див. дієслово *стидитися* замість *соромитися* та іменник *мир* у значенні 'світ'. Зокрема виступають форми порівняльного й найвищого ступнів у ненормативному, «суржиковому», вигляді: *серед молоді особливо більш престижною є російська мова; сама важлива проблема в мирі* (усі приклади там само).

4.5. Перейдемо до матеріалів з Харкова, які також походять з Санкт-Петербурзького проекту.

4.5.1. У мовленні харківського студента, який жив у селі в Харківській області, співіснують форми *пока й поки, если й якщо, када й коли, краще й лучше, в цьому году й за три года та три роки*,²⁹ [вона] *считається [як первічними], [я] считаю [так] поруч з [я] вважаю [їх за комах]; нада, надо, нужно й треба (продукт, який нада їсти; надо мати воляче здоров'я; мені нужно було то для експеримента; треба набити клієнтуру), не треба й нельзя (ЕУ-харьков-2003-АМ4), невозможно (Їх же ж невозможно було читать) (ЕУ-харьков-2003-АМ2); мьод (чи, може, таки мйод, М.М.?) і мед, от мьода (мйода?), [нема такого] меду (ЕУ-харьков-2003-АМ4), все [время] поруч з всьо [время] (ЕУ-харьков-2003-АМ2), бджьоли поруч з у пчьол, способ і [существує множество] способов поруч зі спосіб (ЕУ-харьков-2003-АМ1), дела (род. відм. одн.) поруч з діло (ЕУ-харьков-2003-АМ4), не поряд з ні (ЕУ-харьков-2003-АМ2), [можно] собрать [його уже взагалі в ноябрі] поруч з зібрали (ЕУ-харьков-2003-АМ1), [я] імів [результат] поруч з [я] мав [з того і зискі] (ЕУ-харьков-2003-АМ4), [ми] хочім одержать поруч з хочимо получить (ЕУ-харьков-2003-АМ1) тощо. Цей мовець каже *четыре* поряд з *чотири* й паралельно вживає словоформи *туда, туди й куди* (ЕУ-харьков-2003-АМ2).*

Поруч з дієслівною формою *можу* в нього навіть виступає форма *могу* (можливо, таки *магу?*), при цьому в суто українськомовному контексті, див. *Ну, штуку баксів могу вкинути* (ЕУ-харьков-2003-АМ2). У його мовленні вражає співіснування форм часто вживаних неозначених займенників на *-то* та на *-сь*: *де-то, як-то, яка-то, що-то* супроти *десь, колись, протів однієї якоїсь захворювання* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *шось, відкілясь, кудись* (ЕУ-харьков-2003-АМ2). Можливо, і закінчення в займеннику *якоїсь* слід вважати росіянізмом, проте варто сумніватися, бо в швидкому мовленні *-ої* може перетворюватися в *-ой*.

Найвищий ступінь прикметників у нього виступає в різних формах: або це *самий* з порівняльним ступенем прикметника: [*Це буде*] *саме краще, саме лучше, самый більший* [спектр], *саме більше* [всього попадає...], *саме легше*, або це *самий* зі звичайним ступенем прикметника: *сама страшна віщ, саме главне* (в іншого мовця ми натрапили на форму *саме головне*) (ЕУ-харьков-2003-АМ4); обидва варіанти виступають як форми найвищого ступеня порівняння одного прикметника: *самий простіший*

²⁹ Див. також з іншого інтерв'ю: *два журнала, два раза за місяць*.

поруч з *самий простий* (ЕУ-харьков-2003-АМ1). До того ж, паралельно виступає синтетична форма [*ідея була*] *найвисша*, тобто і без дисиміляції. Без дисиміляції залишається також форма порівняльного ступеня прикметникового прислівника *дорого* (яка стає співзвучною з російською формою): [*це все діло стоє значно*] *дороже* (ЕУ-харьков-2003-АМ4). Деінде таки виступає дисиміляція в суто українській словоформі: [*Ми учили української мови професорів*] *дужче*, [*чем вони нас ветеринарії*] (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

В одному випадку цей мовець поправляє суто російську форму *болеє* й замінює її, передумавши будову свого речення, іншою російською формою *больше*: *Щоб человек міг болеє... больше нагрузкі видержувати*. В іншому контексті виявляється, що форма *болеє* як така для його «суржику» цілком звична: *Существує друга, болеє серйорзна проблема [...]* (ЕУ-харьков-2003-АМ4). Деінде таки виступає і українська форма *більше* (там само).

Цей харківський студент вживає прийменник *между* в переважно українськомовному контексті: *то єсь це десь середина літа... то єсть... между липою і... до подсолнуха... там як раз самий більший спектр*. Про причину він питає російською формою: *Почему?* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), про мету, в переважно українськомовному контексті: *Не, ну, це робиться то єсть зачем?* (ЕУ-харьков-2003-АМ2).³⁰

При порівнянні і в суто українськомовному контексті виступає російський сполучник *чем*: [...] *трошки більші, чем половина цього приміщення* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), альтернативно виступає скалькована форма *чим*: *Ми учили української мови професорів дужче, чем вони нас ветеринарії поруч з Мабуть, тоді я прочитав більше, чим за все время до і після* (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

Інші сполучники також виступають у суто російському (*хотя*) або змішаному вигляді (*потому що*, в суто українськомовному контексті: *потому що це вже було дуже давно*) (ЕУ-харьков-2003-АМ4); інші мовці «суржику» таки кажуть *хоча*, *тому що*, і цей мовець деінде вживає українське *бо*.

Не лише взаємний займенник *друг друга* з'являється в нього в скалькованому вигляді, але і сполучник *ілі* може заступати *або* в ніяк не російськомовному контексті: *всі друг друга знають ілі майже всі*; в інших контекстах цей мовець таки каже *чи*.

Цей мовець повторно вживає форму *тоже*, не *теж*. Дав. відм. ос. займенника 1 ос. одн. у нього паралельно виступає в вигляді *мені* (*Продай мені, Олю, той мед*), *мені* (усі форми ЕУ-харьков-2003-АМ4) і *мне* (*Ну, то єсь мене... Я, от, прийшов до рубежа, і шоб мені зробити шось прилічне, мені нада було... де-то тисяч тридцять-сорок доларів*) (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

³⁰ Зі схеми Майкла Флаєра виходить, що він нібито має на увазі лише «суржик» з центральної України, тому вже не буде вказівок на форми, що суперечать його тезам.

І цей харківський студент вживає декілька діалектних дієслівних форм, див. [я ж тобі гроші] *заплатю*, *підходе* [якась жіночка] (ЕУ-харьков-2003-АМ2), *виходе*, *броде*, *бува* (ЕУ-харьков-2003-АМ2), при цьому цікаво, що навіть російські дієслова можуть вживатися з діалектним закінченням: *схвате* (ЕУ-харьков-2003-АМ1), [це дорого] *стоє*, [це все діло] *стоє* [значно дорожже], [що цей це за термін] *обознача* (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

В одному випадку нема української альтернативи велярних у реченні *одній лаборантки прийшло в голову* (ЕУ-харьков-2003-АМ4).

Російські закінчення зазвичай трапляються в сусідстві з іншими росіянізмами, див. *в результатє цього дела* (ЕУ-харьков-2003-АМ4) і в російськомовних словоформах, див. *і якщо осінь так, як в позапрошлом году була, то можна собрать його уже взагалі в ноябрє після морозів, коли він примерзне* (ЕУ-харьков-2003-АМ1). Вони також трапляються в словах, що більш-менш співзвучні в українській і російській мовах: [Мені *нужно було то для*] *експеримента* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), [і *ще мама привозе з*] *базара поруч [з] базарю [ж мама привозе «Сімон»]* (ЕУ-харьков-2003-АМ2), [напівсухі] *сорта* (ЕУ-харьков-2003-АМ1), [невелика кількість] *продуктов* (ЕУ-харьков-2003-АМ2), а також у суто українських словах, див. *ще іншево найшли, в цьом году* (див. також *в чом заключалася*) (ЕУ-харьков-2003-АМ4). В інших контекстах, нарешті, російські закінчення трапляються внаслідок перемикування кодів: *то буде ... [/] пять ілі сєм таких сооруженій [/] і с такою кількістю* (ЕУ-харьков-2003-АМ4).

Зазвичай і суто неукраїнські слова дістають у мовленні цього інформанта українські закінчення: *существує*, *способствує* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *спорчений* (ЕУ-харьков-2003-АМ1), *градуіровочна [решотка]*, *неімоверне колічество*, *генетіческа вещь* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *местні [газети]* (ЕУ-харьков-2003-АМ2). Так само російські дієслова мають українські суфікси: *підкармлюю*, *спрашуєшь*³¹ (ЕУ-харьков-2003-АМ2).³²

Хоча мова цього мовця містить дуже багато виразних росіянізмів, він таки вживає слово *відсотки*, не *проценти*: *сімдесят-вісімдесят відсотків*. Він каже лише *тіки* (ЕУ-харьков-2003-АМ4) й *скікі* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *потім* (ЕУ-харьков-2003-АМ2) (а не вживає дуже поширених форм на *о*). На відміну від інших інформантів, цей мовець також лише вживає дієслова *дивитися* й *робити*, не їхні російські відповідники: *ну, шо дивлюсь... Ну, єсть такий канал... «Один плюс один»...; Не, ну, це робиться то єсть зачем? Група була зроблена* (усі форми ЕУ-харьков-2003-АМ2).

Заслуговує на увагу, що часом цей інформант начебто наполягає на певних суто українських формах. Коли його питають російською: «У вас

³¹ Чи швидше: *спрашуєш*.

³² Якщо можна довірити записові в матеріалах Санкт-Петербурзького проекту, то цей мовець чомусь вживає форму у *него* (ЕУ-харьков-2003-АМ2), хоча така форма невідома з діалектного простору Харківщини.

почти закончилась...?», він відповідає: «Да, майже...» (ЕУ-харьков-2003-АМ4), — попри те, що форма *почти* дуже поширена в «суржиках». В іншому випадку інформант спочатку частково приймає російську форму порядкового числівника *первая* з питання, хоч українізує закінчення: *перва*; нарешті в цьому самому контексті він все ж таки вживає українську форму *перший*: «[...] *первая украинская группа?* — [...] *перва укрАїнська група* [...] *дев'яносто перший рік* (ЕУ-харьков-2003-АМ2). Деінде цей інформант, здається, просто пропонує російськомовному інтерв'юєрові російську форму як альтернативну до української, щоб той краще зрозумів: *Да... давайте далі... питання чи вопросы* (там само).³³

Водночас цей мовець таки вживає чимало російськомовних зворотів, див. *по-любому* чи *не понятно* чи то *по ходу жизни*, *всё время*, *всё равно*, *дело в том*, *по-разному* (ЕУ-харьков-2003-АМ1)³⁴; він також вживає *по* з давальним відмінком, див. *по бутілям* (ЕУ-харьков-2003-АМ1).

Часом цей мовець переходить на російську лише в коротких уривках одного речення: *так шо у нас сильно було* [/] *с етім делом*; *і зійшлися*, *конешно ж*, *усі люди з якимсь стажем* [/] *определьонним в етом деле*; *Мені е-е... дело в том, шо е-е... у мене* [/] *ізвращьоно отношеніе* [/] *взагалі* [/] *к рускому, к українскому* (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

Мовлення цього харківського студента додатково підтверджує, що в «суржику» можливе майже все. До речі, навряд чи можна стверджувати, що базовою мовою цього харківського студента є російська.

4.5.2. Одна жінка з Харківщини, що працювала в Харкові, вживає порядковий числівник *вторий* у змішаному контексті: *на втору смену мене сразу* (ЕУ-харьков-2003-ЛК5); інші мовці «суржику» таки вживали українську форму *другий*. У цієї жінки поряд з формою *де* виступає форма *де* (*де мої вещи /на заводі, де работала*), а замість *нема* вона вживає форму *нету*: *А в нас нету*. У змішаному контексті в неї виступає російська скорочена форма *незя*: *Даже в туалет і то незя сходити ото так*. Ця жінка каже *на хвабрику*, тоді як попередній інформант сказав *на фабриці*. Ця харків'янка так само, як попередній мовець із Києва (4.2.2.), каже *плотят* з *о* в корені (проте вона в суто російськомовному контексті вживає тверде російське закінчення): *Там много денег плотят*.

Мовлення цієї жінки містить дуже багато російських елементів, зокрема і *глаз* із російським закінченням *-á* у наз. відм. мн.: «Ну, шо, говорю, уходили, говорю, з завода, тепер як іти, які глаза, всё? Начала плакати» (усі форми там само). Ця жінка каже *чьотко* (ЕУ-харьков-2003-ЛК2) в змішаному контексті ([...] *чьотко розгаварює, муж тоже так розгаварює як і я*), тоді як інший мовець казав *чїтко* навіть у переважно російськомовному контексті. Ця жінка також вживає словоформи *спрашують* та й *розгаварює*. Один раз вона себе поправляє доволі

³³ Згадується анекдот про те, що росіяни бояться українців, оскільки вони «не спрашивають, но сразу пытаются».

³⁴ Виступають у нього лише форми на кшталт *разн-*.

цікаво: вона хоче вживати дієслівну форму *дивляться*, натомість замінює її росіянізмом *смотрять*: *Єслі на укрАїнском розгаварюєш, на тебе див... ну, смотрять, як на ето* (Там само). І ця жінка каже *мне* в неоднозначно російськомовному контексті (*Мне, наприклад, то, ну, ну, не ломала свого язика, а так як, як я розгаварюю, так я і розгаварювала*), але деінде вона також каже *мені*, при цьому в переважно російськомовному контексті (*А мені... я... .. я... раньче як я... я, вот наприклад, своего язика стеснялася, шо я так розгаварюю*).

У її «суржику» порівняльний ступінь прислівника *рано* виступає в вигляді *раньче*, тоді як інші мовці таки вживали форму *раніше*. Ця жінка вживає словоформи *да* і *не*.

4.5.3. Інша жінка з села з Харківщини вживає африкату *дз-* (що її деякі дослідники не очікують у «суржику») в слові *дзвонити*. До речі, ця форма виступає в суто змішаному контексті, де також виступає діалектна форма *її* після прийменника: *І дзвонила до її на собрание їздила* (ЕУ-харьков-2003-АЛЗ). Ця жінка каже *розгаварувала* з твердим *р*, якщо ми можемо довіряти записові, та навіть вживає російську форму особового займенника 3 ос. одн.: *Она розгаварувала, щоб мене понимали щоб я понимала*. У цієї жінки також співіснують форми *мені* й *мне*, див. *Мені шо рускій, шо укрАїнській мені, шо... Мне, например, шо я рускій лучше понимаю, чим укрАїнський* (усі приклади там само).

4.5.4. Ще один інформант — жінка з села з Харківщини, що працювала у Харкові — також вживає дієслівні форми *приносю*, *робе* тощо (ЕУ-харьков-2003-ОК2). На відміну від іншого мовця з Харкова, вона часто вживає дієслово *делати* поруч з *робити*: *[зімой він [дещо]] делав, [от планки] делав, [а в ване і в туалетє він] зделав [клеящіє] поруч з [Може, будєш [!] собі] робить?* (ЕУ-харьков-2003-ОК4). Вона вставляє російський вказівний займенник у суто українськомовний контекст: *[А так в основном мені це газети, чи] еті, [журнали носяť]* (ЕУ-харьков-2003-ОК2). Вона каже не лише *нет* (ЕУ-харьков-2003-ОК2), *дєвчонька, четвьорта больница*, але навіть вживає коротку предикативну форму *дальок*, при цьому в переважно українськомовному контексті: *Но він, говорю, дальок от нього* (усі форми там-таки). На відміну від одного з попередніх мовців, який вжив форму *росказивалі*, вона каже *розгаварювала, заканчувать, заканчував* (і *закончив*) (ЕУ-харьков-2003-ОК2).

4.5.5. Інша жінка з села на Харківщині, що працювала на фабриці в Харкові, каже *мені всі нравляться* (ЕУ-харьков-2003-ЛТ1); в іншого мовця ми натрапили на форму *ндравляться*. І ця жінка вживає російський вказівний займенник у переважно українськомовному контексті та російський прийменник *по* з дав. відм.: *Нам показували раніше по «Інтеру», а тепер, по етому, о «Один...», по первому українському* (Там само).

4.5.6. Ще одна жінка з села з Харківської області каже *нема*, але вживає частку *нет/не* 'ні'; вона каже *дивлюся* (*Дивлюся іногда сьомий канал*), не *смотрю*; *два процента, токо поряд з тікі, мені поруч з мені* в переважно російськомовних контекстах (*Мені очень тяжело; Они мені*

жить, кажу, показали, як надо жить все), сім год, одинадцять год та в больницю поруч з в больницю (От і кажуть, зараз больницю [так] йдеш; Я, наприклад, от лягла в больницю). На відміну від багатьох інших мовців, вона каже *зараз*, не *щас* (ЕУ-харьков-2003-ГК).

4.5.7. Ще одна жінка з села на Харківщині, що працювала в Харкові, каже *вона мені дуже нравиться поруч з мене, мене... нравиться [так] мені ці передачі; Це не то, що в тяжесть іде мене цей огород; І мені страшенно нравиться дивиться на це, от це завжди дивлюся* (ЕУ-харьков-2003-ЕК). У неї прийменник *по* керує місцевим відмінком, згідно з правилами української мови, див. *по наших районах*. Вона каже українською *коли, лікування, пізно, з порами року, одягаються*. Але і ця жінка безсумнівно говорить «суржиком»: поруч з іменником *спілкування [з природой]* вона вживає дієслово *общається [із природою]*. Вона вставляє російські слова в реченні *Люблю передачі нашого, это самое, е-е, харківського*, вона каже *дньом (всі тут робим, дньом робим)* і вживає сполучник *чим* при порівнянні: *Зовсім по-другому себе відчуваєш, чим у городі.*

4.5.8. Останній інформант — юрист з подвійною вищою освітою, що народилася в Харкові та працювала в Харкові, — переважно говорить мовою, доволі близькою до літературної (ЕУ-харьков-2001-МГ). Вона каже *пять* (мабуть таки *п'ять*, М.М.) *років, якийсь, коли* і навіть виразно політературному *адже*. Вона вживає літературну форму *розмовляють*, проте дієслово керує, згідно з російською, прийменниковою конструкцією з *на* з місцевим відмінком (*розмовляють на суржику дуже багато*). Ця жінка згідно з правилами української мови сполучає числівник '4' з називним відмінком множини та вживає український іменник *рік*, проте числівник у неї звучить як *чєтирі (в двацять чєтирі роки)*. Вона каже не лише *співпадають*, але *і так далєє*; навіть у суто українськомовному контексті в неї виступає російська форма *захотєла: Я не захотєла просто вживати цей термін*. І ця жінка вживає не лише цілу низку лексичних росіянізмів, але й дотримує правил російської морфеміки, коли вживає різні форми місцевого відмінку на *-кє, -гє*, див.: «У мене, видно, перестройка організму йде, коли на роботі і коли дома... Я ось в цій обстановке чістєсінькою мовою розмовляти не можу. Не хочу»; «Тому що в українському на подкорочке записано, що «поганство» — це, зв... звиняйте мене, мусульманство», «Всі ж такі в дикому.. восторгє.»

5. Висновки

Дослідники вже давно помітили, що «суржикове» мовлення може бути доволі різноманітним, зокрема більш чи менш близьким до української мови. Зокрема, Артур Брацкі у своїй монографії представив три «групи висловлювань», а саме: «І. група висловлювань з малим ступнем відходження від української норми» [23: 132], II. «група висловлювань з середнім ступнем відходження від української норми» [Там само: 145], та III. «група висловлювань з високим ступнем відходження від української норми» [Там само: 159]. Як зазначає сам автор, ця класифікація

доволі умовна. Але навіть якби хтось намагався обґрунтувати її за статистичними параметрами, це б мабуть мало що змінило.

У цій статті ми на підставі аналізу кількох «суржикових» текстів різних мовців наголошували на іншому факті: якщо в рамках так званого «суржика» справді не можливе все або, інакше кажучи, якщо «суржик» насправді не може бути просто суцільним «хаосом» (адже мовці таки доволі успішно спілкуються цими «суржиками»), — то все-таки виявилось, що у досить широкому спектрі між українською й російською мовами на підставі змішування і перемикання кодів в «суржиках» можливе майже все, що можливі майже всі комбінації й що вельми поширене співіснування різних форм, які або містять, або не містять у собі елементи іншої (у нашому випадку — російської) мови. Окрім надвичайно значної ролі варіантності в «суржиковому мовленні» щодо літературних форм з обох мов додається ще вимір діалектних елементів, які навіть охоплюють російські слова (*гавару́, говору́; смотру́, радом* (зам.: *рядом*) [зі мною]; *внуків, співа* [усі форми 4.2.]; *заплатю, підходе, виходе, броде, бува; схвате, [це дорого] стоє, обознача* [усі форми 4.5.1.]; *приную, робе* [обидві форми 4.5.4.], *до її* [4.5.3.] та інших нелітературних елементів (*хвабрика* [4.5.2.], *ндравляться* [4.4.2.], *нравляться* [4.5.5.], *плотят(ь)* [4.3., 4.5.2.], *сім год, одинадцять год* [4.5.6.]).

На окрему увагу заслуговують такі форми (деякі з них на тлі згаданих Флайєрових тез видаються або малоймовірними або цілком неочікуваними; всі виразно російські форми взято з неросійськомовних фрагментів):

- збереження російського *г* (в *Германії* [4.3.]³⁵),
- російське закінчення іменника (в *шість часов утра* [4.4.2.]³⁶, [*не-велика кількість*] *продуктов* [4.5.1.], в *цьому году* [4.5.1.]³⁷, *таких сооруженій* [4.5.1.]³⁸,
- російська палаталізація зубних навіть перед *е* в закінченні (*буде, людей* [4.3.]),
- російське — *ф < в* (*учифся* [4.3.])³⁹,
- російський брак альтернації велярних приголосних у відповідних формах іменників (*на юге* [4.2.], *одній лаборантки* [4.5.1.], в *цій обстановке* [4.5.8.], *на подкорочке* [4.5.8.], в *дикому... восторге* [4.5.8.]),
- російські форми особових займенників (*она* [4.5.3.], *мне* [4.4.2., 4.4.3., 4.5.1., 4.5.2., 4.5.3., 4.5.7.]),
- російські форми інших займенників (*каторий* [4.3.], *етот* [4.4.2., 4.5.4.], *почему, зачем* [4.5.1.]),

³⁵ І збереження африкати: *приїжджає* [4.4.4.], *дзвонити* [4.5.3.].

³⁶ У цьому випадку також можлива інша інтерпретація: що час подано російською мовою, на підставі суто російських іменникових форм, а лише числівник являє собою українськомовне вкраплення, однак мовець також каже в *півшостого утра* [4.4.2.].

³⁷ Щоправда, сам іменник є запозиченням з російської мови, проте фрагмент як такий не є російськомовним.

³⁸ Можлива інтерпретація, що ця форма трапляється в російськомовному фрагменті внаслідок перемикання кодів [див. 4.5.1.].

³⁹ Як відомо, ця прикмета дуже поширена.

- російське закінчення займенників (*ще іншево найшли* [4.5.1.], *в цьому году* [4.5.1.], *в чом заключалася* [4.5.1.]),
- російські форми числівників (*чотири* [4.4.1.], *перва* [4.5.1.], *втора* [4.5.2.]),
- російські постфікси в неозначених займенниках (*де-то* [4.2.], *стіки-то* [4.3.], *як-то* тощо [4.5.1.]),
- російське закінчення прикметника (*большой* [4.2.], *другое* [4.1.]),
- російська коротка форма предикативного прикметника (*дальок* [4.5.4.]),
- російське відмінювання дієслова (*могу* (може: *магу*) [4.5.1.]),
- російське закінчення дієслова (*коштуєт* [4.3.], *піддержуєт* [4.4.3.]⁴⁰, *будєт* [4.4.3.], *огрібаєт, пйот* [4.1.]),
- російський префікс у дієслові (*сметуть* [4.3.]),
- російські граматичні дієслівні суфікси (*сделал* (здєлал) [4.1.], *рєсказивали* [4.4.3.]),
- російський предикатив *нет* (*у*) [4.4.3., 4.5.4.],
- російський прийменник *между* [4.5.1.],
- російські сполучники (*єслі* [4.4.1.], *как* [4.4.3.], *ілі* [4.4.3., 4.5.1.], *чим, чем* (при порівнянні) [4.4.3., 4.5.1., 4.5.7.], *хотя* [4.5.1.], *потому шо* [4.5.1.]).

Отже, варіація форм і їхніх комбінацій навіть в одного мовця «суржик», не кажучи вже про багатьох мовців, така висока, що будь-яка граMATика або словник «суржик» були б приречені на збирання фактично всіх можливих найрізноманітніших форм українських і російських ідіом, що можуть брати участь у тому непередбачуваному сценарії змішування й перемикування кодів, що відбувається в «суржик». Таким чином, вони б стали описами постійного, непередбачуваного «метастазування», що відбувається в усіх вельми індивідуальних «суржиках». Мовці всіх цих різних «суржиків» розуміють одне одного лише тоді, коли вони перебувають в усіх репертуарах обох мов, які беруть участь у сценарії змішування й перемикування кодів.

На цій підставі питання щодо можливості внормування «суржик», яке за останніми роками ставили вже не раз, нам здається доволі необґрунтованим, незважаючи на те, що, як відомо, за великого бажання можна внормувати все (хоч лише на підставі доволі вільного вибору норм). «Суржик» — це зазвичай не мова, але спосіб мовлення. Годі вирішити, які з форм, що трапляються в «суржик», нібито не притаманні «суржикові», бо вони або українські або російські.

Додаймо, що на тлі цих спостережень водночас усілякі спроби зараховувати «суржик» у статистики мов України нам здаються вкрай сумнівними. Адже поки що ми під «суржиком» розуміємо практично все, що не збігається з «чистою» українською або російською мовою, носії

⁴⁰ Так: з м'яким *-ть*.

надзвичайно різних ідіом можуть цілком слушно твердити, що вони просто є носіями «суржику», хоч реально «суржик» особи А і «суржик» особи Б не мають між собою нічого спільного, окрім того, що вони не є «чистими» мовами. Водночас мовець не стовідсотково «чистої» української (або і російської) мови може раз про себе твердити, що говорить українською (або і російською), а раз, що говорить «суржиком», при цьому насправді йому не можна заперечити ні в першому, ані в другому випадку. А які інтерв'юери оцінять цю справу так, щоб ми їм довіряли, зокрема тоді, коли ці інтерв'юери не є мовознавцями?⁴¹

До речі, нагадаймо, що мішані мовні різновиди побутують і в інших країнах і мовних спільнотах (зокрема серед представників меншинних мов). Якщо ми «залишаємося в Україні», хіба т. зв. «польшизну кресову», тобто польську мову з домішуванням чималих елементів української й частково російської мов на всіх мовних рівнях, треба в майбутніх опитуваннях трактувати як окрему мову? Чи ми не мали б тоді як наслідок окремо трактувати в опитуваннях навіть і інші, менш мішані різновиди? І далі розрізнити в мовних опитуваннях по цілому світі, скажімо, 1) «чисту» мову Х, 2) мову Х з меншою або більшою кількістю втручань мови Х, а згодом і 3) всілякі інші різновиди як-от діалекти мови Х? І нарешті, чи ми не мали б тоді ще й на додаток питати в майбутніх опитуваннях про реальний рівень володіння будь-якою літературною мовою Х?

На нашу думку, було б бажано, щоб у мовних статистиках, а зокрема в переписах населення, носіїв української мови, які вживають певні

⁴¹ Щодо статистичних даних про «суржик», див.: «About a third of the respondents in large sociological surveys on language use state that they switch between Ukrainian and Russian on a daily basis [21(18)]. Since this figure is based on self-evaluation it might well underestimate the extent of code-switching practices. The extent to which these practices are realised by surzhyk cannot be stated with any certainty, not only because this factor is rarely present in surveys or studies on language use, but also because of the lack of a proper linguistic or sociolinguistic definition of surzhyk. In those cases where we have actual statistics there is a tension between the self-evaluation of speakers and the estimations of respondents' language made use by observers. [...] In the large sociological surveys conducted by the Kyiv International Institute of Sociology, the interviewers concluded [і ці інтерв'юери не були мовознавцями, М.М.] that 14–18 % of their respondents used mixed varieties of Ukrainian and Russian irrespective of their own classification of their speech [21 (18: 12–13)]. Surzhyk, according to the surveys, was used almost three times more frequently among ethnic Ukrainians (14 %) than among ethnic Russians (5 %). Furthermore, the surveys purportedly show significant regional differences in the use of surzhyk: from 2.5% in the Western and 9.6 % in the Eastern region to as much as 21.6 % in the East-Central region» [21 (18: 13); 22]. Цілком інші дані виявили опитування, що його з 30 листопада по 7 грудня 2006 р. провів Центр соціологічних досліджень «Громадська дума» за порученням проекту INTAS п.н. «Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives»: Згідно з результатами цього опитування, що спиралися на власну оцінку опитуваних, лише 3,1 % визначили «суржик» мовою повсякденного спілкування [10: 105]. На запитання «В населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить...», натомість, 9,7 % відповіли, що «суржиком» [в містах менше 20 тисяч жителів майже 20 %, у селі понад 10%] [Там само: 118; 7: 318].

росіянізми, мають надалі визначати просто як українськомовних (це саме стосується *mutatis mutandis* російськомовних). А щодо носіїв сильно мішаних різновидів принаймні в переписах населення попри все мають визначати, чи вони вважають своєю (рідною) мовою українську чи російську, без врахування «суржик», з тієї простої причини, що «суржик» ніяк не є окресленою ідіомою, натомість існує лише безліч різних «суржиків», і *entia non sult multiplicanda praeter necessitatem* (не треба множити сутності без потреби).

Що ж до статистик, які окремо цікавляться поширенням «суржик», то ми маємо пам'ятати, що це реально означає, коли людина твердить про себе, що говорить «суржиком»: цим «суржиком» може бути будь-яка ідіома, яка містить елементи і української, і російської мов, починаючи від не цілком досконалої української чи російської мови аж до дуже сильно мішаних різновидів. Водночас варто пам'ятати, що дуже багато з тих, які визначають як українськомовні або російськомовні, таки переважно реально говорять своїм особистим «суржиком». Суб'єктивності самооцінки нема меж.

Що ж, нарешті, до мовної політики України, то вона з певністю не має звертати окрему увагу на весь «континуум українсько-російських»⁴² ідіолектів, у яких елементи обох мов присутні у різних пропорціях, що змінюються не тільки впродовж життя людини, але і впродовж одного дня — залежно від ситуації і теми спілкування» [12: 92; 9: 28]. Вона має лише дбати про те, щоб і мовці цих «суржиків» мали нагоду якнайкраще засвоювати (державну) українську літературну мову, щоб правильно вживати її тоді, коли це доречно.

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. За заг. ред. О. Сербенської. — Львів, 1994. — 152 с.
2. Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо. — К., 1970. — 182 с.
3. Брага І. Українсько-російський суржик в соціокомунікативній ситуації ринку // Мова і суспільство. — Вип. 2. — 2011. — С. 119–126.
4. Брацкі А. (Не)перспективність кодифікації мовлення (на прикладі суржик) / Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «філологія». — Вип. 26. — 2012. — С. 37–40.
5. Вахтин Н.; Жиронкіна О.; Лисковець І.; Романова Е. Отчет по результатам исследовательского проекта «Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве». — Санкт-Петербург, 2003. <http://old.eu.spb.ru/ethno/projects/project3/list.htm> (Останній доступ: 24 листопада 2015 р.).
6. Гриценко О. Суржик // Нариси української популярної культури. — К., 1998. — С. 638–643.
7. Дель Гаудіо С., Тарасенко Б. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. Проект INTAS «Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives» (2006–2008). — Ред.: Бестерс-Дільгер Ю. — К., 2008. — С. 316–331.

⁴² В оригіналі: «білорусько-російських ідіолектів». Білоруська дослідниця пише про «трасянку», не про «суржик».

8. Кузнєцова Т. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: Дис. ... канд. філол. наук. — К., 1999. — 203 с.
9. Масенко Л. Суржик: історія формування, сучасний стан, перспективи функціонування. // *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization.* — Ed. by Hentschel G. and Zaprudski S. — Oldenburg, 2008. — С. 1–36.
10. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. // *Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. Проект INTAS «Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives» (2006–2008).* — Ред.: Бестерс-Дільгер Ю. — К., 2008. — С. 96–131.
11. Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. — К., 2011. — 137 с.
12. М'ячкоўская Н. Трасянка ў кантынууме беларуска-рускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы? // *Веснік БДУ.* — Сер. 4. — 2007. — № 1. — С. 91–97.
13. Радчук В. Параметри і взаємодія мов // *Дивослово.* — 2005. — № 6. — С. 36–44.
14. Ставицька Л., Труб В. Двомовність, змішування та взаємодія мов // *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти.* — Ред.: Ставицька Л. — К.: Пульсари, 2007. — С. 31–120.
15. Тараненко О. Суржик // *Українська мова. Енциклопедія.* — Гол ред.: Мельничук С. — Видання третє, зі змінами і доповненнями. — К., 2007. — С. 689–692.
16. Тараненко О. Українсько-російський суржик : статус, тенденції, оцінки, прогнози // *Мовознавство.* — 2008. — № 1. — С. 14–30.
17. Труб В. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // *Мовознавство.* — 2000. — № 1. — С. 46–57.
18. Хмелько В. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності. — К., 2004. — 19 с. — http://www.kiis.com.ua/materials/articles_HVE/16_linguaethnical.pdf (Останній доступ 1 грудня 2015 р.).
19. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — К., 2003. — 160 с.
20. Bernsand N. The Othering of Surzhyk in Ukrainian Metalinguistic Discourse / *History, Language and Society in the Borderlands of Europe. Ukraine and Belarus in Focus.* — Ed. by Törnquist-Plewa, B. — Malmö, 2005. — С. 77–115.
21. Bernsand N. A Language Variety on Trial: Surzhyk Prosecuted and Defended in Post Soviet Ukrainophone Language Ideology. — *Postcolonial Europa.* — 2009. — <http://www.postcolonial-europe.eu/uk/studies/65--a-language-variety-on-trial-surzhyk-prosecuted-and-defended-in-post-soviet-ukrainophone-language-ideology.html> (Останній доступ: 24 листопада 2015 р.). Друкована версія: // *From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine in the Postcolonial Perspective.* — Ed. by Korek, J. — *Södertörn Academic Studies 32.* — Stockholm, 2007. — С. 193–227]
22. Bilaniuk L. Contested tongues: language politics and cultural correction in Ukraine. — Ithaca, 2005. — 230 с.
23. Bracki A. Suržyk. Historia i terażniejszość. — Gdańsk, 2009. — 273 с.
24. Del Gaudio S. On the Nature of Suržyk: A Double Perspective. — *München, Berlin, Wien, 2010.* — 328 S.
25. Flier M. Surzhyk: The Rules of Engagement. // *Cultures and Nationalisms of East and Central Europe. Essays in Honour of Roman Szporliuk.* / Ed. By Zvi Gitelman et al. [= *Harvard Ukrainian Studies Vol. XXII, 1998.*] Cambridge/Mass., 2000. — С. 113–129.
26. Flier, Michael. Surzhyk or Surzhyks? // *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization.* — Ed. by Hentschel G. and Zaprudski S. — Oldenburg, 2008. — С. 39–56.
27. Hentschel, G. On the Development of Inflectional Paradigms in Belarusian Trasjanka: the Example of Demonstrative Pronouns // *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization.* — Ed. by Hentschel G. and Zaprudski S. — Oldenburg, 2008. — С. 99–133.
28. Moser M. [Рецензія на:] Del Gaudio, S. On the Nature of Suržyk: A Double Perspective. — München, Berlin, Wien, 2010. / *Wiener Slavistisches Jahrbuch.* — Вип. 57. — 2011. — С. 245–255.

Статтю отримано 10.12.2016

Michael Moser

University of Vienna, Vienna; Pázmány Péter Catholic University, Budapest

“SURZHYK” OR “SURZHYKS”?

During the past few years “surzhyk,” i.e. mixed Ukrainian-Russian speech, has become a very “fashionable” topic of Ukrainian studies. Records of authentic “surzhyk” speech reveal that the grade of variation in the sphere of mixed Ukrainian-Russian codes is so high that it barely makes sense to treat “surzhyk” as a separate code. Almost all elements that are used in any of the varieties of Ukrainian and Russian can occur in “surzhyk,” and almost all combinations of these elements are possible. Any degree of code switching and mixing can be labelled as “surzhyk.” Since “surzhyk” varieties do not constitute a separate code, any statistical surveys that include the category “surzyk” evoke skepticism.

Key words: *surzhyk, language code.*

Мовна мозаїка

ГОГОЛЬ-ФЕСТ, БАНДЕР-ФЕСТ, МАЗЕПА-ФЕСТ... ЩО ЦЕ?

У культурно-мистецькому житті України відбуваються фестивалі, присвячені пропаганді творчого доробку відомих діячів світової та української культури, а також письменників, державних діячів та інших видатних постатей. Для найменування таких фестивалів придумали нову назву, яку беруть у лапки. До неї входить прізвище людини та іншомовний компонент *фест* (скорочення від *фестиваль*), який пишуть із прізвищем переважно через дефіс, рідше – разом з малою чи великою літери, напр.: *17 вересня в Києві в експоцентрі «ВДНГ» почався фестиваль сучасних мистецтв «Гогольфест-2015»* (Радіо «Свобода», 17.09.2015); *21 вересня в неробочому цеху київського заводу металоконструкцій відкрили фестиваль «ГогольФест»* (Газета по-українськи, 22.09.2012); *Фінансові негаразди стали причиною того, що з 2010 року в Полтаві на Співочому полі ім. Марусі Чурай не відбувається рок-фестиваль «Мазепа-Фест»* (Полтавщина, 02.08.2013); *«Ідея увічнення українського гетьмана Івана Мазепи у бронзі народилася під час одного з «Мазепа-фестів» (ми провели в Полтаві дев'ять таких фестивалів), – пригадує ініціатор створення пам'ятника... Микола Кульчинський (Україна молода, 16 – 17.10.2015); Міжнародний фестиваль «Бандерфест-2009» пройшов 17–19 липня на Буковині (Замкова гора, 23.07.2009).* Таке найменування фестивалів не органічне для української мови, незрозуміле для багатьох читачів та слухачів. Нічим не вмотивований і його теперішній правопис: ні через дефіс, адже *фест* не можна вважати прикладкою до прізвища, бо немає в українській мові самостійного іменника *фест*, що виділяв би якусь характерну ознаку такої власної назви (пор. відомі українські: *Шельменко-денщик, Терещенки-цукроварники, Симиренки-меценати, Ханенки-колекціонери*), ні разом із прізвищем. В українському вжитку такі культурно-мистецькі зібрання звичасно називати фестивалями. Нове найменування фестивалів неприйнятне, бо його утворення і правопис суперечать нормам сучасної української літературної мови.

Катерина Городенська

УДК 811 : 162.2'272 : 282.8

Герд Хентшель, Марк Брюггеманн
Університет ім. Карла фон Оссецького,
м. Ольденбург (Німеччина)

ЧИ ІСНУЄ В УКРАЇНІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ МОВНИЙ КОНФЛІКТ? ПРО СПІВІСНУВАННЯ, ПРОТИСТОЯННЯ ТА ЗМІШУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ

Невдовзі після початку окупації Криму московська влада подала українсько-російську двомовність в Україні як мовний конфлікт, у якому російська або російськомовна частина населення зазнає утисків, якщо взагалі не переслідується діями націоналістичних «банд» та новою владою Києва. Незважаючи на пропагандистський характер таких висловлювань має постати питання, чи справді довготривале співіснування двох найбільш поширених в Україні мов призвело до глибоко «вкоріненого» мовного конфлікту і продовжує роз'єднувати населення країни. Проведене нами дослідження засвідчує, що попри наявність певних відмінностей по регіонах України щодо використання та ставлення до мови немає жодного свідчення сильного та серйозного конфлікту, який би розділяв громадян України на два мовні табори. Що ж до ставлення до статусу державної мови в країні: це має бути тільки українська чи паралельно й російська, то тут існує певний поділ у відповідях залежно від регіону, який, однак, необов'язково має бути серйозною перешкодою на шляху до збалансованої та демократичної мовної політики України.

Ключові слова: мовна політика в сучасній Україні, мовне планування, ставлення до мови, мовна поведінка, українська мова, російська мова, «суржик».

Вступ

Наявність в Україні масової українсько-російської двомовності майже від самого початку окупації Криму була представлена Москвою як мовний конфлікт, у якому етнічним росіянам і в цілому російськомовному населенню

© Г. ХЕНТШЕЛЬ, М. БРЮГГЕМАН, 2016

країни нібито загрожує небезпека й переслідування¹ з боку уявних банд Майдану і нового уряду, що прийшов до влади за допомогою «Революції гідності». Москва визнала свої військово-інтервенційні дії на території Криму (хоча все ще заперечує це щодо Донбасу) як перед власним населенням, так і перед країнами Заходу, мотивуючи це нібито необхідністю захисту носіїв російської мови на території України. Це, принаймні, дало свої плоди у самій Російській Федерації². Таким чином, постає питання, чи могла присутність в Україні двох цих мов фактично викликати конфлікт між групами їх носіїв і чи може вона загрозувати конфліктами в майбутньому, передусім з погляду самого населення України³. У пропонованій статті на основі проведених нами в липні 2014 року опитувань буде проаналізовано як мовну поведінку населення України в контексті сучасної загальносоціальної та мовної ситуації в країні, так і ставлення опитуваних до найбільш поширених у країні мов (мовних кодів)⁴. У межах загалу опитуваних верств населення при цьому за можливості проводилося розрізнення між етнічними українцями і етнічними росіянами (терміни «етнічні українці» та «етнічні росіяни» використано тут тільки щодо громадян України).

Відповідь на питання щодо мовного конфлікту в Україні стане зрозумілішою, якщо згадати жорстке протистояння у Верховній Раді влітку 2012 року, коли опозиція рішуче протестувала проти ініціативи президента В. Януковича і підконтрольного йому Кабінету Міністрів щодо затвердження нового закону про мову⁵. Що криється за цим проти-

¹ У березні 2014 року, на піку кримського конфлікту, український інтернет-портал «kag-respondent.net» наводить цитату з офіційного повідомлення російського Міністерства внутрішніх справ: «У Москві продовжують збирати і систематизувати численні факти грубих порушень прав російськомовного населення та представників інших етнічних громад України з боку доморошених ультранационалістів та неонацистів» [35]. Подібні полемічні висловлювання свідчать, що з російського боку йшлося не про об'єктивні і, безперечно, необхідні розслідування таких порушень, а про дискредитацію всього громадського руху Майдану.

² За даними телефонних опитувань, проведених у Російській Федерації центрами виявлення громадської думки ВЦИОМ («Всероссийский центр изучения общественного мнения») та ФОМ (Фонд «Общественное мнение») (березень 2014, 46590 респондентів), 83 % учасників погодилися з тим (хоча такі питання важко назвати «нейтральними»), що Росія повинна захищати інтереси росіян та представників інших націй у Криму, навіть якщо це ускладнить відносини з іншими країнами. Крім того, 91 % опитаних підтримали приєднання Криму до Російської Федерації (див. у [23: 14]).

³ Щодо політичного дискурсу про українську двомовність див., наприклад: Moser M. [20]; Gazimov Z. [8: 403—411].

⁴ Термін «код» використовується тут на позначення мовних різновидів (у широкому сенсі). Він охоплює як загальнонаціональну та літературну мову, так і різноманітні інші ідіоми (за територіальною ознакою — діалекти, за соціальною — соціолекти), а також «змішані» форми різних мов, зокрема українсько-російський «суржик», який ми розглянемо пізніше.

⁵ Проголошеною метою нового закону про мову, запропонованого двома депутатами від Партії регіонів України, було узаконити використання в офіційних («службових») ситуаціях тих мов, що їх принаймні 10% населення (за результатами перепису населення 2001 р.) певного регіону називало рідними. Фактично це стосувалося на-

стоянням і що саме воно означає для більшості населення України сьогодні? Під поняттям «конфлікту» в цьому дослідженні ми розуміємо дещо більше, ніж, наприклад, «складність вибору» між мовами (кодами), що постає перед окремою особою в певній мовній ситуації. Необхідно визначити, чи наявна мовна проблематика більшою або меншою мірою «розділяє населення навпіл», призводячи навіть до фізичних сутичок, як це вже спостерігалось у Верховній Раді.

У пошуках відповіді повернімося спочатку до подій, що відбувалися в останні роки існування Радянського Союзу. Так само, як і в інших тодішніх союзних республіках, національно налаштований опозиційний рух в Україні вимагав підвищення статусу «національної мови»⁶. Цю вимогу значною мірою задовольнив уведений у дію закон 1989 року⁷. Він проголосував українську мову єдиною державною мовою, а російська, що переважала до того в політичній і соціальній сферах, отримувала статус мови міжнаціонального спілкування. Ця мовна ієрархія залишилася й після того, як країна проголосила незалежність у 1991 році. Для реальної мовної політики кожного наступного керівництва вже незалежної країни нечіткі юридичні постанови залишали багато місця для інтерпретацій і тактичних маневрів, тим більше, що навіть Закон про національні меншини 1992 року [32] був сформульований нечітко. Так чи інакше, російська мова зберегла в Україні свої сильні позиції у приватних ЗМІ і поп-культурі⁸. У громадських установах та державних навчальних закладах, навпаки, з різною інтенсивністю і залежно від регіону з різним темпом — дуже повільно на Півдні і Сході — проводилася проукраїнська мовна політика [18: 395].

Мовна ситуація в країні (від проголошення незалежності до сучасності)

Державна мовна політика часів президента Л. Кравчука (1991—1994 рр.) у сфері освіти спочатку мала на меті прирівняти кількість україномовних шкіл до кількості етнічних українців серед населення — 72,7 % за даними перепису населення, проведеного в Радянському Союзі 1989 року [2: 375—387]⁹. (У паспортах Радянського Союзу, на відміну від уже незалежної України, існувала графа «національність»). Той факт, що досить значна частина громадян, які називали себе українцями, розмовляли російською мовою, при цьому до уваги не брався. Це стосується,

самперед російської мови. Щодо сутичок у Верховній Раді під час обговорення цього питання див.: Moser M. [20: 342].

⁶ Ще декілька десятиліть тому українська інтелігенція виступала, у межах тогочасних можливостей, проти мовної «русифікації», але ці виступи мали поодинокий характер, див., наприклад: Solchanyk R. [25: 57—105].

⁷ Див. у початковій версії [33].

⁸ Щодо ситуації у ЗМІ див., наприклад: Kulyk V.: [16: 1417—1443].

⁹ Кількість громадян, що вважають себе українцями, зросла в опитуванні 2001 року до 77,8 % [29].

насамперед, Сходу і Півдня країни, де в різних регіонах більшість громадян, судячи з усього, частіше могла користуватися російською, ніж українською мовою. На жаль, «мовні» дані з останнього Всеукраїнського перепису населення 2001 року також не дають чіткого пояснення. Адже, коли 67,5 % усього населення і 85,2 % українців вибрали українську, вони відповідали на питання в анкеті про їхню «рідну мову». Однак, наприклад, у «Національному атласі України», укладеному на основі даних останнього перепису населення, Донбас, Крим, південно-західні (Одеська область) та південно-східні регіони, а також Харківська область були подані як здебільшого російськомовні [36: 275]. Врешті-решт, як покаже подальший аналіз, ці результати, однак, не відбивають фактичного використання тієї або іншої з мов, що функціонують в Україні. Визнання певної мови (коду) «рідною» — це скоріше визнання особою своєї емоційної прихильності до неї (див. нижче).

На сьогодні ще відсутні конкретні статистичні дані щодо реально-го використання мов або вибору серед мовних кодів для всієї території України, але в цій статті наведено дані для регіону «розширеної» Центральної України¹⁰, що їх було одержано в межах дослідного проекту (щодо аналізу мовної ситуації в цьому регіоні) за підтримки фонду Фріц-Тюссен (Fritz-Thyssen-Stiftung)¹¹. Український політолог В. Кулик [18: 391—402] слушно вказує на те, що «дихотомічний» підхід не виправдовує себе стосовно мовної ситуації в Україні, адже він бере до уваги лише українську і російську мови, тоді як мільйони українців (навіть якщо враховувати тільки центральну частину країни) значною мірою користуються ідіомом, що являє собою суміш української та російської мов, тобто «суржиком»¹². Цей термін має, як відомо, негативну

¹⁰ Далі — «Центральна Україна» (пояснення див. нижче).

¹¹ Цей проект під назвою «Variabilität und Stabilität im gemischten Substandard im extensiven und zeitstabilen Sprachkontakt: die ukrainisch-russische gemischte Rede in der Ukraine» (Варіативність і стабільність змішаного субстандарту в умовах широких та тривалих мовних контактів: українсько-російське змішане мовлення в Україні) проводиться одним із співавторів цієї статті Г. Хентшелем за підтримки віденського соціолога Б. Кіттеля. Роботи розпочалися влітку 2014 року і будуть завершені у 2017 році. Статистична вибірка охоплює міста таких областей України: Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Харківської, Хмельницької, Черкаської, Чернігівської. Цільова територія охоплює Центральну Україну в широкому розумінні, оскільки у вибірці, з одного боку, є також Хмельницька область, яка за звичним розподілом (на Захід, Схід і Центр) належить до Західної України, а з іншого — Харківська та Дніпропетровська області, які традиційно належать до Східної, або Південно-Східної, України. Ця територія охоплює й області, які в другому опитуванні були віднесені до Півночі України: Житомирська, Київська, Сумська і Чернігівська. Різноманітні дослідження не лише беруть до уваги різну кількість регіонів країни (від 2 до 24, тобто до загальної кількості областей), але й по-різному визначають межі між більшими територіальними одиницями, такими як: «Схід», «Захід», «Північ», «Південь».

¹² Перші досить масштабні результати опитування 1400 респондентів в Україні запропоновано в: Хентшель Г., Тараненко О.О. [13].

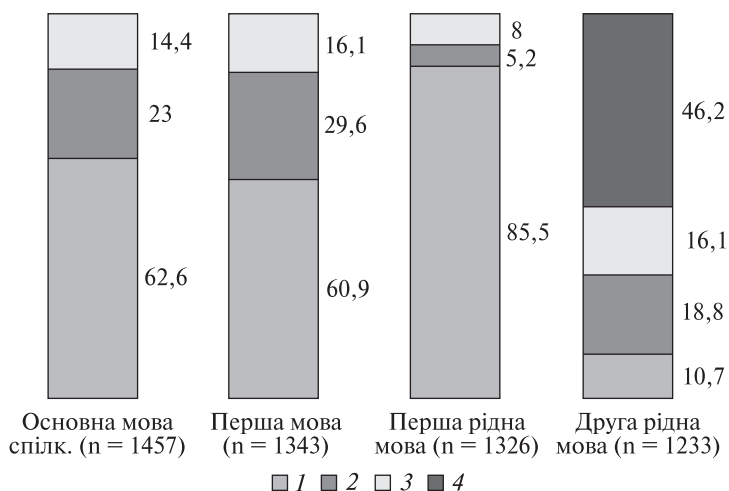

Рис. 1. Основна мова спілкування, перша мова, рідна мова:
1 — українська; 2 — УРЗМ; 3 — російська; 4 — жодна

конотацію, оскільки такий ідіом змішаного типу вважається «хаотичною сумішшю» української та російської мов [26: 351—374; 38: 31—120]. Однак, по суті, це одна з багатьох форм специфічних регіональних мовних змішувань, що складається з елементів автохтонних діалектів і основної загальнонаціональної / літературної мови. Це явище можна спостерігати на території Європи, воно аналогічне, зокрема, до південнонімецьких міських діалектів або, точніше, регіолектів. Незважаючи на те що «суржик» не дає змоги однозначно віднести його до російської чи української мови, але водночас перші дослідження текстових корпусів указують на те, що він загалом ближчий до української, ніж до російської мови¹³, хоча й виявляє великий вплив російської лексики¹⁴. Для того, щоб урахувати висловлений В. Куликом підхід і не змушувати носіїв «суржику» під час опитування випадково відносити свою мову до російської чи української, у подальшому викладі ми беремо до уваги названий тут ідіом, але уникаючи самого «ненаукового» найменування «суржик». Ми обрали замість цього назву «українсько-російська змішана мова» (УРЗМ)¹⁵. Опитування 1343

¹³ Це особливо вплинуло на суржик у радянські часи, коли без ґрунтового знання російської мови не можна було зробити професійної кар'єри. Прообразом суржику стала суміш мов на українській основі зі значним впливом російської мови як суперстрату. Після зміни державно-офіційного вектора в бік української мови в незалежній Україні (передусім у східній і південній частині) у російськомовного населення з'явився новий вид «суржику» в ситуаціях, де бажано використовувати українську мову. Масштаби цього соціолінгвістичного явища досі ще не досліджено.

¹⁴ Див. детальніше: *Hentschel G., Taranenko O., Zaprudski S.* [14].

¹⁵ Лінгвістично коректно було б сказати «українсько-російське змішане мовлення», далі скорочено УРЗМ, оскільки йдеться не про мову, як, наприклад, у випадку російської

респондентів¹⁶ — етнічних українців у віці від 18 до 65 років — було проведено в липні 2014 року. Їм було запропоновано такі питання: а) їхня первинна, тобто головна, мова спілкування в повсякденному житті, б) мова їх першої соціалізації, в) їхня перша рідна мова і г) друга рідна мова (див. рис. 1). Проводити розмежування в категорії «рідної мови» на першу і другу рідні мови було вирішено з огляду на наявність певної кількості респондентів, що проживають у змішаних шлюбах.

Ці цифри представляють показники¹⁷ для всієї досліджуваної території розширеного Центру країни. Дані трьох регіонів при цьому істотно відрізняються від загальних результатів у межах такого Центру України [13] (до цього питання ми ще повернемося пізніше). Важливим у цій частині обговорення є те, що відносна частка української як рідної мови значно вища, ніж цей показник у категорії основної мови спілкування або мови першої соціалізації. Між двома останніми немає суттєвої різниці. Подібна розбіжність між визначенням респондентом своєї рідної мови і власне мови спілкування спостерігалася і в Білорусі [11]. Ще на початку 2000-х років мінський лінгвіст Н. Мечковська [34] вказала на необхідність розрізняти в її країні (а в Україні ситуація певною мірою подібна) практичне і символічне значення білоруської мови. Це має інший вигляд, наприклад, у тих частинах північної Німеччини, де німецька, тобто літературна німецька, вочевидь виконує для більшості мовців усі три функції: є первинною мовою спілкування, першою і рідною їхньою мовою¹⁸. У багатьох соціологічних та соціолінгвістичних дослідженнях, зокрема і в Україні, рідна мова в опитуваннях

чи української мов. В анкеті, однак, було використано термін «змішана мова», щоб не заплутати неможовознавців необхідним лінгвістичним розмежуванням термінів «мова» та «мовлення». У розмовному стилі «мова» цілком включає у себе «мовлення». Детальніше див.: *Hentschel G., Taranenko O., Zaprudski S.* [14: 1–30].

¹⁶ Спершу вибірка складалася з результатів опитування 1400 респондентів, але потім виявилось, що 57 з них — це етнічні росіяни, а до уваги ми брали лише тих респондентів, що вважають себе українцями. Усі респонденти — жителі малих або середніх міст, де УРЗМ вважається особливо поширеним. До уваги не бралися такі великі міста, як Київ, Дніпропетровськ і Харків. Опитування проводилося Центром соціальних та маркетингових досліджень SOCIS (Київ) у формі інтерв'ю в помешканнях респондентів. За винятком зазначених вище обмежень стосовно розміру населеного пункту і вікових параметрів, відбір респондентів відбувався на основі випадкового вибору.

¹⁷ На питання про первинну мову спілкування можна було обрати декілька варіантів, оскільки це нерідко могло становити певні труднощі для респондентів, який із трьох поданих варіантів переважає. Результат — 1457 відповідей: 114 із 1343 респондентів фактично обрали дві мови, 15 із 1343 опитаних не відповіли на питання про первинну мову спілкування, двоє назвали інші, ніж указані в анкеті. На питання про другу рідну мову відповіло менше, ніж половина респондентів. Процентні співвідношення розраховані на основі (незалежно від первинної мови спілкування) загальної кількості респондентів у кількості 1343 осіб.

¹⁸ Лише в окремих периферійних областях Німеччини, на північному заході між містом Ольденбург та кордоном Нідерландів, деякі респонденти можуть назвати рідною мовою «платтдойч» тобто нижньонімецький діалект. Для небагатьох інших опитуваних (звичайно це люди похилого віку) він також може бути й першою мовою.

ототожнювалася з мовою спілкування, що є хибним у регіонах із чітко окресленою багатомовністю.

Інший аспект вищенаведеної діаграми, який необхідно відзначити: російська мова в Центральній Україні згадувалася респондентами в усіх трьох категоріях, хоча й рідше, ніж українська, але склала все-таки приблизно восьму частину від усіх отриманих результатів. Це ж стосується й категорії «рідна мова», якщо додати процентні значення першої і другої мов. Дані показують, що у країні з поширеною двомовністю слід прагнути до точнішого розмежування мовної самооцінки респондентів (беручи до уваги основну мову спілкування, першу мову та рідну мову під впливом можливості множинного вибору), ніж це звичайно відбувається.

Цікавим також є те, що майже четверта частина респондентів аналогічно до російської мови визнає «рідною», нехай переважно і «другою рідною мовою», УРЗМ. Українська, однак, безумовно домінує як рідна мова, а особливо як перша рідна мова, якою її визнали 85 % опитаних (що майже відповідає результатам перепису населення 2001 року). Якщо ж ми додамо відсотки української як першої рідної мови та як другої рідної мови (аналогічно до того, як ми робили при підрахунку для російської та УРЗМ), тоді значення для української мови становитиме 96 %, тобто переважну більшість. Але якщо майже половина опитаних визначає російську чи УРЗМ також як рідну мову, то це перша ознака мирного співіснування трьох мовних кодів.

Це співіснування мов / мовних кодів можна спостерігати і в окремих осіб при відповіді на інше запитання проведеного опитування, а саме: «Як часто ви використовуєте...?». Оцінку можна було виставити за п'ятибальною шкалою від «ніколи» до «завжди». Перші суттєві результати говорять про те, що тільки 5 % «ніколи» не використовують українську і тільки 15 % «ніколи» не спілкуються російською або УРЗМ. Це також свідчить про сформоване співіснування трьох кодів не тільки в суспільстві, але й серед окремих мовців. На дослідженій території можна виділити п'ять зон [13: 248-275], залежно від частоти використання кожного з трьох мовних кодів (від постійного до принаймні частого). Це: А (Вінницька, Хмельницька, Черкаська області), В (Київська, Полтавська, Чернігівська області), С (Житомирська, Кіровоградська області), D (Сумська, Дніпропетровська області), Е (Харківська область) (рис. 2).

Наступна діаграма демонструє відмінності у використанні (частому чи постійному) кожного з трьох кодів у країні (рис. 3).

Розподіл трьох мовних кодів при фактично постійному або частому використанні (на основі власної оцінки респондентів¹⁹) демонструє скоріше градуальні розбіжності на всій досліджуваній території. Постійне або часте використання української мови зменшується не тільки по осі Захід — Схід, але також залежно від центральності/периферій-

¹⁹ Щодо проблематики оцінки власної мови самим мовцем пор.: *Eichinger L. M.* [7].

Рис. 2. Схематична карта поширення трьох кодів: чорні літери на сірому фоні — українська переважає над УРЗМ і російською; підкреслено — УРЗМ переважає над українською і російською; білі літери — російська переважає над українською і УРЗМ

ності певного регіону. Обидва регіони в зоні С в жодному разі не розташовані східніше, ніж ті, що в зоні В, але вони розташовані на периферії зони. Майже прямо протилежно збільшується при цьому (проте не так чітко) інтенсивність використання російської мови. Якщо екстраполювати одержані результати на не досліджувані області країни, то не буде помилкою припустити такий варіант розвитку на Захід (збільшення використання української і зменшення використання російської мови) і на Схід (прямо протилежно). УРЗМ за зонами свого поширення не вписується у схему Захід — Схід, проте для нашої дискусії це не має значення. Важливим є той факт, що всі три мовні коди або, як мінімум, два з них інтенсивно вживаються більшою частиною населення.

У зонах D (Сумська і Дніпропетровська області) та E (Харківська область) українська, на відміну від інших зон, не переважає як мова інтенсивного використання у повсякденному спілкуванні. У зоні D превалує УРЗМ, у зоні E — російська. Особливо цікавою тут є ситуація з Харківською областю: незважаючи на те, що лише приблизно четверта частина респондентів постійно чи часто використовує українську в повсякденному житті, дві третини опитаних називають українську першою рідною і ще п'ята частина — другою рідною мовою. Але російську також часто визначали як рідну: більше чверті опитаних визнали її першою, а ще дві п'ятих — другою рідною мовою. Таким чином, для більшості населення Харківської області обидві мови є рідними, але українська має кількісну перевагу.

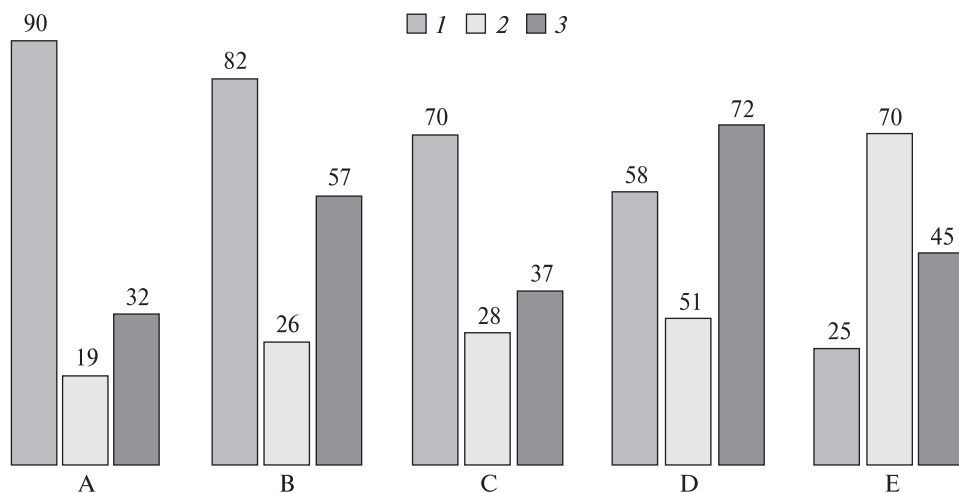

Рис. 3. Постійне або часте використання трьох кодів у центральній Україні (у відсотках): 1 — українська; 2 — російська; 3 — УРЗМ

Як на основі цих результатів можна оцінити сьогодишню мовно-політичну полеміку? Відомо, що до подій на Євромайдані одним із гасел Партії регіонів, яка мала підтримку в основному на Сході й Півдні країни, була боротьба з вигаданою «насильницькою» українізацією і «утиском» прав російськомовного населення [20]. Цей лозунг особливо поширився після того, як в Україні 2006 року була ратифікована Європейська хартія регіональних мов або мов меншин²⁰. Партія регіонів і президент В. Янукович убачали у визнанні російської мови регіональною інструмент забезпечення довгострокового домінування російської мови на Півдні і Сході. Таким чином, для Партії регіонів — так само, як і для її опонентів, — мовне питання стало своєрідним засобом згуртування виборців щоразу навколо свого гасла [6]. Закон «Про засади державної мовної політики», який викликав шквал емоцій у парламенті в червні—липні 2012 і в серпні того ж року скасував закон 1989 року, був результатом цих неприхованих зусиль²¹. Закон установлював відтепер можливість уведення регіональної мови²², якщо кількість носіїв, що називали її рідною²³, становила не менше 10 % від населення цього регіону.

²⁰ Щодо використання Хартії в контексті сучасної мовної ситуації в Україні пор.: *Besters-Dilger J.* [3]; *Бестерс-Дільгер Ю.* [28].

²¹ Текст закону «Про засади державної мовної політики» можна знайти на сайті [31].

²² Передумовою для введення «регіональної мови», поряд із часткою мовців у 10 %, є також рішення місцевих рад (міської, обласної і т. д.). Фактично цей крок означає, що згадана мова отримувала особливу підтримку в закладах освіти і могла використовуватися як мова офіційних установ [9: 11—15]. З огляду на широке використання й до того російської мови в офіційних установах на Півдні та Сході України це рішення просто законодавчо закріпило практику, яка існувала й без нього.

²³ Версія чинного закону (закон був прийнятий 03.07.2012 і вступив в силу 10.08.2012) трактує термін «рідна мова» неоднозначно: з одного боку, у статті 1 рідна мова «об’єктив-

Таблиця 1. Російська як рідна мова (у відсотках)

Район	Мова			Район	Мова		
	Перша	Друга	Разом		Перша	Друга	Разом
Житомир	7,0	1,0	8,0	Дніпропетровськ	13,3	14,7	28,0
Чернігів	6,0	5,0	11,0	Черкаси	11,3	17,3	28,6
Хмельницький	5,3	10,7	16,0	Кіровоград	9,3	25,3	34,6
Київська обл.	6,0	10,0	16,0	Суми	12,0	26,0	38,0
Вінниця	9,3	8,0	17,3	Харків	35,0	40,0	75,0
Полтава	9,3	17,3	26,6				

Результати наведеної таблиці 1 з даними проекту дослідження мовної ситуації в Центральній Україні свідчать: навіть коли до уваги брати лише першу рідну мову і, крім того, як у цьому опитуванні, дозволити й такий варіант відповіді, як УРЗМ, то в чотирьох регіонах російську мову визнають першою рідною більше 10 % опитаних, а у трьох — майже 10 %. Якщо ж урахувати можливість наявності другої рідної мови (як у цьому аналізі), то в усіх регіонах, крім Житомирської області, цей показник перевищить зазначений відсоток, навіть у розташованій далі на захід Хмельницькій області. Звичайно в подібних випадках можна обрати лише одну рідну мову, без можливості кількох варіантів відповіді. Тоді лишається незрозумілим, чи справді опитані завжди називають ту мову, яку в диференційованому опитуванні вказують як першу, чи ні. У новому переписі населення може бути можливість вибору кількох відповідей; теоретично стаття 3 Закону «Про засади державної мовної політики» (від 10.08.2012) повинна це дозволити, оскільки вона не лише забезпечує вільний вибір мови спілкування, але й можливість визнавати себе двомовним чи багатомовним. Чи буде в запланованому переписі населення 2016 року справді досягнуто таке прогресивне, з позиції лінгвіста, рішення, все ще є суперечливим — не тільки з огляду на сьогоднішній українсько-російський конфлікт, але й через традицію (що існує не лише на пострадянському просторі) створювати за допомогою статистичних даних про «рідну мову» чіткі кордони між мовними групами.

У будь-якому разі перепис населення 2001 року, що давав можливість обирати лише одну мову як рідну, показав, що у 13 з 27 регіонів країни російська мова перевищила 10-відсотковий показник (включаючи Крим, місто Севастополь, а також Луганську й Донецьку області) [29].

но» визначалася як «рідна мова — перша мова, якою особа оволоділа в ранньому дитинстві», а з іншого боку, у статті 3 наголошувався суб'єктивний момент — власне, те, що кожний має право «вільно визначати мову, яку вважає рідною». Стаття 7 установлює, що під час перепису населення має ставитися питання про рідну мову. Результати опитування є, таким чином, за тією ж статтею 7, підставою для встановлення належності до мовної групи і, отже, застосування закону про мову в областях України.

Щодо деяких мовних тенденцій

Безпосередньо після усунення від влади президента В. Януковича на хвилі Євромайдану серед деяких інших законів, прийнятих попередньою владою, український парламент вирішив скасувати й закон про мови 2012 року [17], що дало додаткові аргументи для опонентів у їхніх твердженнях про «дискримінацію» росіян в Україні. Політична верхівка Російської Федерації та офіційні російські ЗМІ відразу стали подавати цей — безумовно, політично недостатньо продуманий — крок як загрозливий показник «українського націоналізму», і це надало нового поштовху в роздмухуванні проблеми наявності «мовного конфлікту» в Україні, особливо на її Південному Сході (до речі, подібним чином спроба скасування цього закону про мови була сприйнята й деякими західними ЗМІ), хоча цей законопроект Верховної Ради так і не був підписаний Головою ВР, який на той час був виконувачем обов'язків Президента України, Олександром Турчиновим, і отже, він так і не набув чинності. Останні результати соціологічних досліджень відображають, однак, іншу картину: в опитуванні, що було проведене визнаним Київським міжнародним інститутом соціології у середині квітня 2014 року на Півдні (без Криму) і на Сході країни, майже 75 % опитаних відповіли, що не відчувають жодних утисків російськомовного населення в Україні [30]. Навіть у регіонах з нібито сильними проросійськими симпатіями — у Донецькій та Луганській областях, де нині йдуть бойові дії, більшість дала таку саму відповідь. На тих же, хто дав ствердну відповідь щодо дискримінації російськомовного населення (їх майже 25%), міг, безперечно, вплинути й факт недавньої спроби скасування закону про мови (див. вище).

Щодо тверджень про глибокий розкол серед населення України на мовному ґрунті, то їх спростовують як той загальновідомий факт, що в акціях протесту на Майдані наприкінці 2013 — на початку 2014 рр. брали активну участь не тільки українсько-, а й російськомовні українці (так само, як пізніше і в «антитерористичній операції» на Донбасі), так і соціологічні дані, що були зібрані безпосередньо перед початком кризи в Україні. Це опитування було проведено в рамках спільного німецько-австрійсько-швейцарського проекту «Region, Nation and Beyond: An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine» (Регіон, нація і поза ними: міждисциплінарна та транскультурна реконцептуалізація України) [24]. Анкетування, проведене у 2012 році, охопило всю територію України (у тому числі територію окупованого нині Криму)²⁴. Загалом в опитуванні взяло участь 6000 респондентів, з яких 4972 назвали себе

²⁴ Результати опитування (дані, що стосувалися мови) цього спільного проекту, проведеного за підтримки DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft / Німецького науково-дослідного співтовариства), FWF (австрійського Fond zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung / Фонду підтримки наукових досліджень) та SNF (Schweizer Nationalfond / Швейцарського національного фонду), нам люб'язно надав його представник У. Шмід (U. Schmid, St. Gallen).

Таблиця 2. Національність, %

Регіон	Українці	Росіяни	Разом	Регіон	Українці	Росіяни	Разом
Захід	98,1	1,9	1160	Південь	64,4	35,6	810
Центр	97,6	2,4	872	Схід	83,3	16,7	1029
Північ	95,8	4,2	1042	Донбас	73,5	26,5	824

етнічними українцями, а 765 — росіянами (83% і 13% відповідно). 4 % представників інших національностей, що брали участь у дослідженні, ми надалі не враховуємо. Респонденти української і/або російської національності були розподілені за шістьма «великими регіонами»²⁵ (табл. 2).

Нижче подано результати опитування. Аналіз відповідей на перше питання анкети, чи потрібно українському громадянину знати обидві мови, виявив: переважна частина опитаних вважають, що так, потрібно. Знання української визнали важливим майже всі респонденти — як етнічні українці, так і етнічні росіяни. Відповідно, результати відповідей на це питання не потребують детального аналізу за регіонами. Що ж до російської мови, то загалом не дивно, що майже всі без винятку респонденти — етнічні росіяни вважають, що російську повинні знати всі жителі України. Виражених регіональних тенденцій тут також немає. Усупереч поширюваним у певних політичних колах, особливо в Російській Федерації, твердженням щодо нібито загальних «антиросійських» настроїв в Україні, 75 % етнічних українців вважають за необхідне вивчення російської мови. Тут уже увиразнюються певні регіональні відмінності²⁶ (рис. 4).

Лише в Західній Україні, де відносно менше етнічних росіян (табл. 2), частка українців, що не вважає опанування російської необхідним, переважає (порівняно зі значно вищим показником у сусідніх Центральному та Північному регіонах), що можна пояснити насамперед тим, що Захід України (крім Волині — теперішніх Волинської й Рівненської областей) до середини ХХ ст. не перебував у сфері впливу російської мови. Однак у цілому по Україні можна спостерігати позитивне ставлення населення до обох мов, тим більше, що кількість позитивних відповідей

²⁵ Регіональний розподіл сучасної України, що тут взято за основу, має такий вигляд: «Захід» — Луцьк, Ужгород, Івано-Франківськ, Львів, Рівне, Тернопіль, Чернівці; «Центр» — Вінниця, Кіровоград, Полтава, Хмельницький, Черкаси; «Північ» — Житомир, Київ, м. Київ, Суми, Чернігів; «Схід» — Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків; «Південь» — Крим, Миколаїв, Одеса, Херсон, м. Севастополь; «Донбас» — Донецьк, Луганськ (назви міст тут позначають і відповідні області; якщо ж ідеться власне про місто, воно позначене скороченням «м.»). Поряд із поданим тут розподілом країни на шість регіонів використовують, як відомо, і загальніший поділ на дві частини: «Захід — Схід» (див.: Рябчук М. [37], а також розподіл на Захід — Центр — Схід (див., зокрема: Тараненко О.О. [39: 36—42]), як це було відображено в результатах президентських виборів 2010 року [21], і розподіл на п'ять частин (з Півднем і Північчю як окремими регіонами, але без виділення Донбасу в окрему групу).

²⁶ Близько 5 % респондентів не змогли визначитися з відповіддю, і це не було відображено на рисунку.

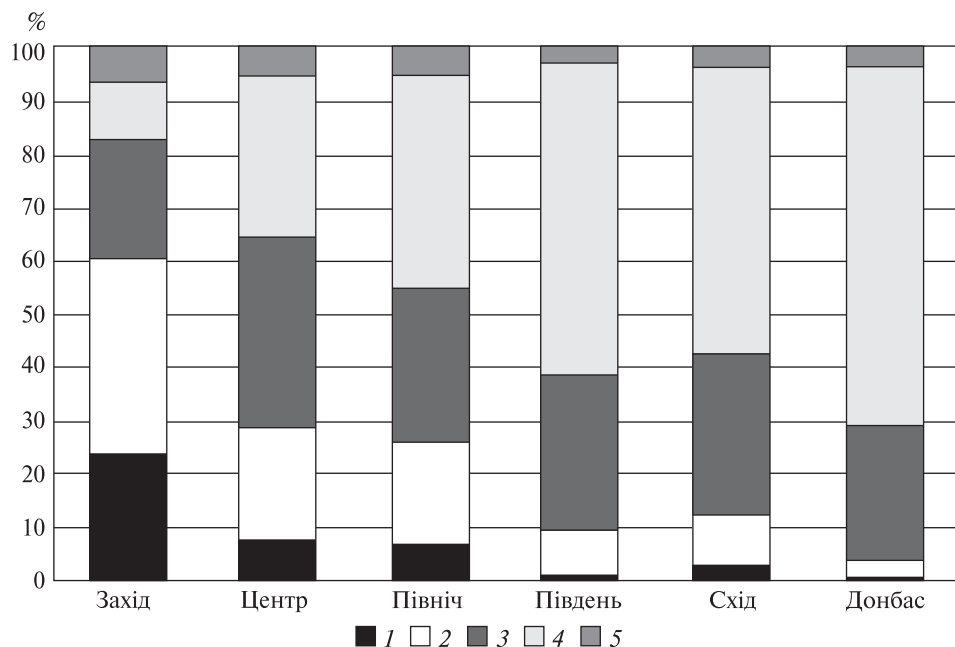

Рис. 4. Чи важливо громадянам України знати російську мову? (українці — у відсотках): 1 — ні; 2 — скоріше ні; 3 — скоріше так; 4 — так; 5 — не визначилися

(так / скоріше так) істотно переважає не тільки на Сході, зокрема в Донбасі, і Півдні, але й у Центрі та на Півночі країни. Це стосується як результатів опитувань безпосередньо перед початком кризи, так і даних досліджень, проведених пізніше.

Далі розглянемо питання, яке співвідношення української і російської мов є бажаним для респондентів у майбутньому. Спершу представимо результати для української мови (опитування етнічних українців, рис. 5).

Очевидно, що ніхто з опитаних етнічних українців не бажає звуження сфери використання української мови. Південь, Схід і Донбас відстоюють консервативну позицію: сфера поширення української мови має залишатися на тому ж рівні (2012 рік), на якому вона є тепер. Звичайно, що цей рівень у названих регіонах є значно нижчим, ніж загалом по країні [12: 109—112]. Проте лишається цілком не з'ясованим питання: чи є позиція російської мови у східних і південних регіонах ближчою до тієї, що в Харківській області, де, згідно з поданим вище дослідженням (табл. 2), переважає російська мова (на протигагу УРЗМ і українській мові), чи до ситуації у Дніпропетровській області, де помітно переважає УРЗМ. Опитування, що не беруть до уваги УРЗМ, не враховують цієї різниці і тому відображають неправильну картину. Це стосується і картографічних зображень, що можна, наприклад, побачити у таких німецьких журналах, як «Osteuropa» [22] чи «Aus Politik und Zeitgeschichte» [1]: тут не тільки Харківська, а й Дніпропетровська область (принаймні більша її частина), а також інші регіони на Сході та на узбережжі Чорного моря зображені як переважно російськомовні, що загалом характерно для

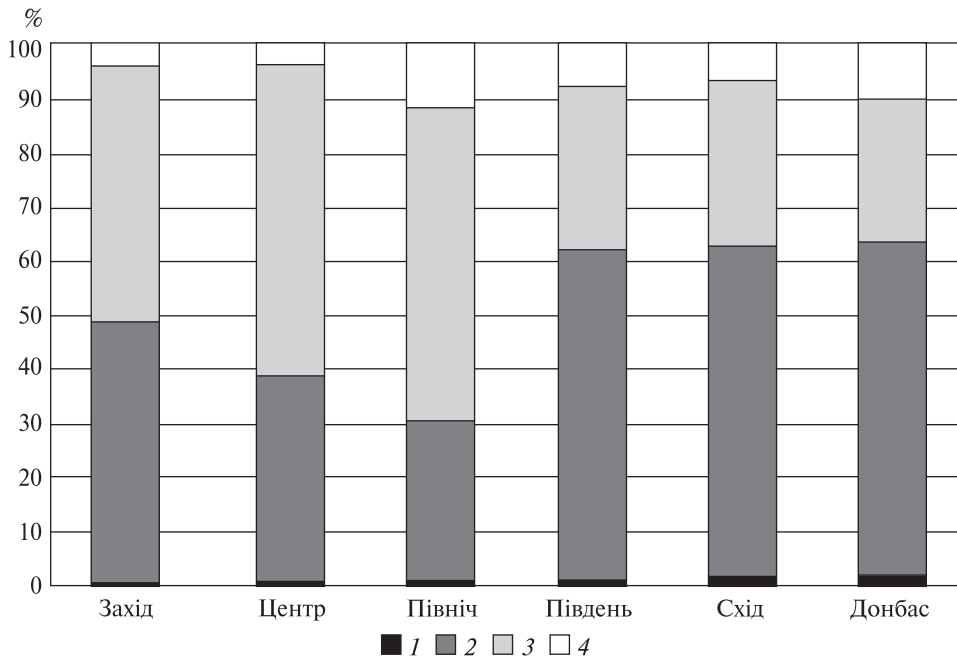
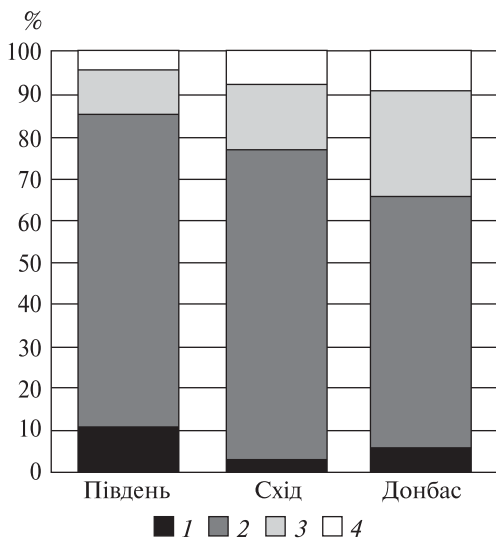

Рис. 5. Масштаби використання української мови в майбутньому на думку етнічних українців: 1 — менше, ніж тепер; 2 — так само, як тепер; 3 — більше, ніж тепер; 4 — важко сказати

Харківської, але, як уже було зазначено, не відповідає дійсності для Дніпропетровської області (за умови врахування УРЗМ під час опитування). Питання щодо мовної ситуації у не охоплених дослідженням регіонах лишається відкритим. Як би там не було, але на Півдні, Сході та в Донбасі приблизно третина опитаних висловилися за збільшення частки української мови. Найвиразнішим це бажання було на Півночі і в Центрі країни, де його висловили 60 % респондентів; трохи менше на Заході, де

українська мова й так значно переважає. Тут вимальовується певний поділ на дві частини, проте він не є чітко дихотомічним: за збільшення частки української мови висловлюються приблизно 30 або 60 % респондентів.

Розгляньмо тепер результати опитування етнічних росіян (рис. 6), (до уваги взято лише

Рис. 6. Масштаби використання української мови в майбутньому на думку етнічних росіян: 1 — менше, ніж тепер; 2 — так само, як тепер; 3 — більше, ніж тепер; 4 — важко сказати

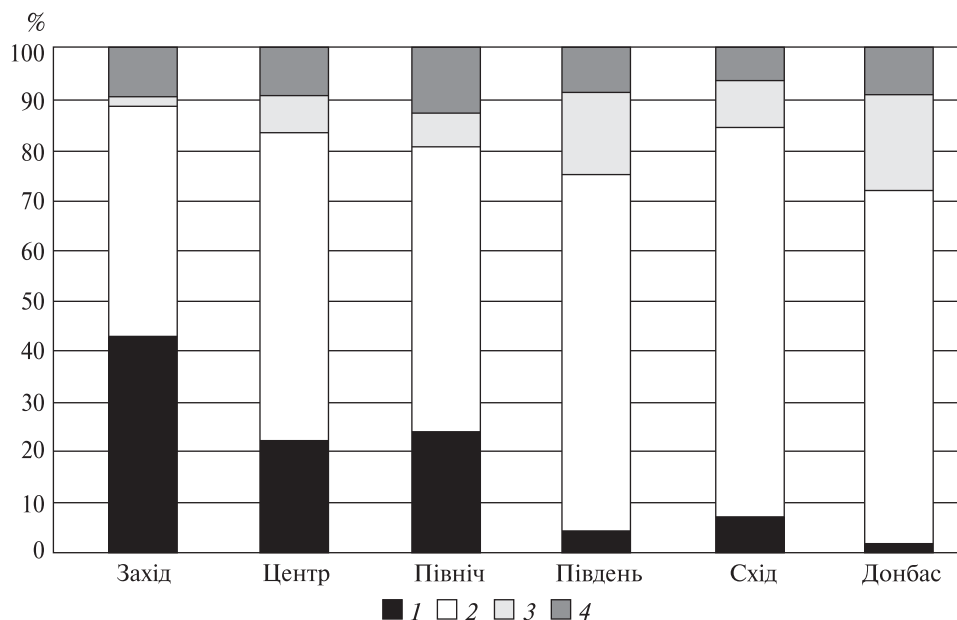

Рис. 7. Масштаби використання російської мови в майбутньому на думку етнічних українців: 1 — менше, ніж тепер; 2 — так само, як тепер; 3 — більше, ніж тепер; 4 — важко сказати

Південь, Схід та Донбас, оскільки у трьох інших регіонах кількість респондентів була недостатньою: див. табл. 2).

Результати опитування етнічних росіян (це приблизно четверта частина з 2823 опитаних) в усіх трьох регіонів продемонстрували їхню консервативну позицію: співвідношення цих двох мов в Україні, на думку більшості з них, має лишатися таким, яким воно є тепер. На Сході та в Донбасі бажання розширення зони впливу української мови виявляється виразніше, ніж бажання її звуження.

Для російської мови ситуація виглядає таким чином (спершу з позиції етнічних українців) (рис. 7).

Як бачимо, в усій країні (станом на 2012 р.) більшість етнічних українців чітко відповіла, що масштаби використання російської мови мають лишатися незмінними. Лише на Заході України неістотно переважають ті, хто хотів би звуження сфери використання російської мови. Така позиція Заходу не знайшла значної підтримки в інших регіонах країни (на Півночі і в Центрі лише кожний четвертий і, відповідно, п'ятий опитаний). Так само слабо вираженим є й бажання розширення сфери впливу російської мови (трохи сильніше тільки на Донбасі і Півдні України).

Тепер розгляньмо результати опитування респондентів — етнічних росіян (рис. 8.), надалі лише в тих регіонах, де кількість опитаних дає змогу зробити узагальнення.

Тут також переважає кількість тих, хто не хотів би змін. Розширення сфери використання російської мови бажає кожний п'ятий, і жоден не підтримує її звуження.

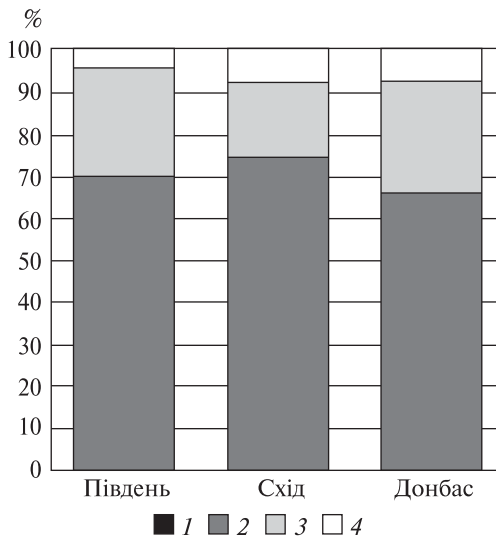

Рис. 8. Масштаби використання російської мови в майбутньому на думку етнічних росіян: 1 — менше, ніж тепер; 2 — так само, як тепер; 3 — більше, ніж тепер; 4 — важко сказати

Так чи інакше, але можна вважати, що більшість українців (у 2012 році) не хотіла б змін у співвідношенні використання в країні української й російської мов. Це стосується навіть Заходу країни, хоча тут є обмеження: кількість тих, хто бажає звуження сфери використання російської мови, становить незначну більшість, у той час як в інших регіонах ця

кількість є суттєво меншою. (Історичні причини, через які Захід України відрізняється від інших регіонів у питанні мови, вже були згадані вище).

В усьому ж іншому, незважаючи на позиції окремих регіонів стосовно розширення однієї або ж обмеження використання іншої мови, не спостерігається жодних конфліктогенних мовних упереджень з обох сторін. Варто також зазначити, що за даними соціологічного опитування більшість населення Центральної України вважає, що російська мова не становить небезпеки для української культури (і це в середині 2014 року!) [13].

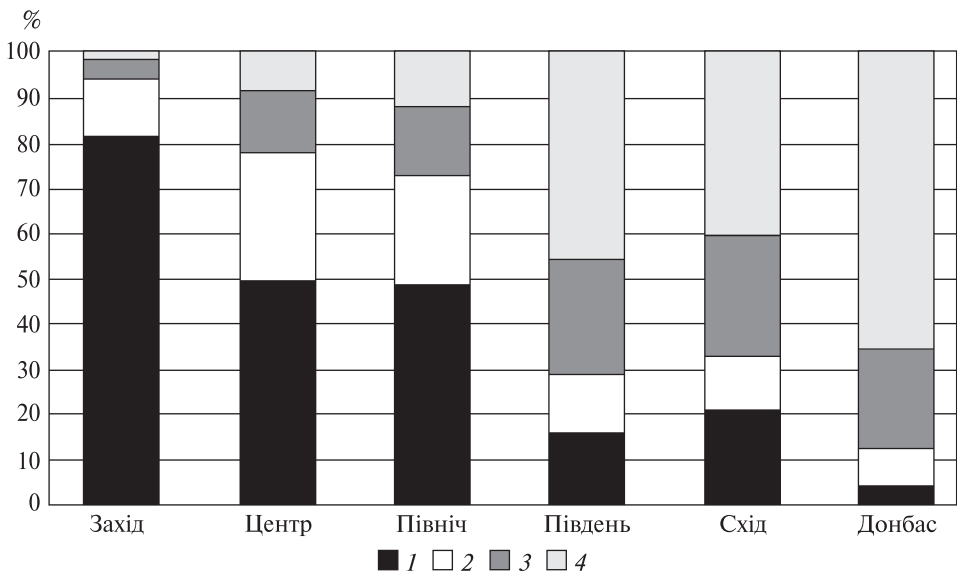

Рис. 9. Чи погоджуєтеся Ви, що російська має бути другою державною мовою?: 1 — ні; 2 — скоріше ні; 3 — скоріше так; 4 — так

Іншу реакцію викликає питання про державний статус російської мови. За результатами опитування 2012 року, етнічні росіяни в усіх залучених до опитування регіонах висловлювалися однотайно: російська мова повинна мати статус другої державної мови, тобто вона має бути юридично повністю прирівняна до української. Результати опитування громадян, що ідентифікують себе як етнічні українці, мають такий вигляд²⁷ (рис. 9).

Надання російській мові статусу державної не підтримують не лише на Заході, але й на Півночі і в Центрі України. Найчіткіше це виражено на Заході, проте в Центрі й на Півночі також переважають негативні відповіді (ні / скоріше ні). На противагу їм, на Півдні та Сході країни (а особливо в Донецькій і Луганській областях) більшість підтримує надання російській мові статусу другої державної.

Висновки

Результати дослідження питання щодо мовного конфлікту в умовах сучасної мовної ситуації в Україні на основі двох зазначених опитувань можна охарактеризувати таким чином.

Актуальна інформація щодо масштабів використання трьох розглянутих мовних кодів (української мови, російської мови та УРЗМ, тобто «суржику») представлена в межах пропонованого нами дослідження лише для Центральної України (у розширеному розумінні цього регіону) і лише для громадян України, які є етнічними українцями²⁸. Загалом використання української мови в межах обстеженого регіону переважає над використанням УРЗМ, що превалює у східних регіонах, та російської мови, яка виразно переважає в Харківській області. (Подібною могла б бути ситуація у деяких вказаних регіонах на Сході та Півдні країни, однак лише на основі наявних даних щодо «рідної мови» виявляється проблематичним визначити конкретну мовну поведінку респондентів, тобто якому саме коду вони віддають перевагу). Але й в інших частинах такої «розширеної» Центральної України від двох до трьох з десяти опитаних підтвердили, що вони часто або постійно користуються російською мовою.

Виразне бажання розширити масштаби використання української мови у громадському житті країни виявили респонденти на Півночі та в Центрі України. У Західній Україні кількість тих, хто прагне зміцнення статусу української мови, приблизно дорівнює кількості тих, кого повністю влаштовує наявна мовна ситуація. На Півдні, Сході та Донбасі більшість респондентів виступають за збереження статус-кво, і лише

²⁷ Близько 5 % респондентів не змогли визначитися з відповіддю, і це не було відображено на рисунку.

²⁸ Кількість респондентів — етнічних росіян у цьому опитуванні була надто малою для яких-небудь висновків. Для цієї групи необхідне окреме дослідження.

четверта частина підтримує розширення сфери використання української мови.

Дані щодо російської мови, отримані незадовго перед початком кризи, не виявили виразного бажання опитуваних щодо зміни масштабів її використання в Україні. Майже в усіх регіонах респонденти висловлювалися за збереження статус-кво. Бажання щодо розширення сфери функціонування російської мови не виявляється навіть на Півдні, Сході та Донбасі (це стосується як етнічних українців, так і етнічних росіян). Прибічники звуження масштабів використання російської мови були виявлені лише на Заході країни, однак їх кількість не перевищує кількості тих, хто висловився за збереження статус-кво. Переважна більшість респондентів вважає важливим знання російської мови, за винятком, знову ж таки, Західної України. Лише четверта частина опитаних у західних регіонах категорично відхиляє важливість опанування російської мови.

Таким чином, українці виявляють регіональні відмінності у спілкуванні українською та російською мовами, а також у ставленні до цих мов і в бажанні змінити масштаби їх використання. Це, однак, зовсім не свідчить про наявність конфронтації на цьому ґрунті, а скоріше демонструє градуальні відмінності у використанні та ставленні до обох мов (залежно від регіону). Іншим питанням, що справді відображає поділ країни на дві частини, є надання російській мові статусу другої державної: тоді як це рішення підтримують принаймні три чверті опитаних на Півдні та Сході, включаючи Донбас, жителі північних та центральних регіонів висловлюються прямо протилежно. Як можна пояснити цю розбіжність між загальним позитивним ставленням до обох мов, з одного боку, і негативним ставленням жителів Західної, Північної та Центральної України до надання російській мові статусу другої державної, з іншого боку?

Гіпотетичну відповідь на це питання можна сформулювати, якщо подивитися на мовну ситуацію в сусідній Білорусі. Перед розпадом Радянського Союзу і в перші роки незалежності мовна політика реалізовувалася тут так, як і в Україні: білоруська отримала статус єдиної державної мови і мала протягом десяти років потіснити російську у сферах офіційного спілкування²⁹. Незгоду, очевидно, більшої частини населення країни з цією політикою використав, як відомо, у своїй президентській кампанії у 1994 році О. Лукашенко. Вже через кілька місяців після свого обрання він ініціював референдум, на якому 87 % населення країни висловилося за надання російській мові статусу другої державної. Програма мовної політики, що мала на меті підтримку білоруської мови, припинила, таким чином, своє існування.

Це, звичайно, істотно вплинуло на сьогоденне використання білоруської мови в повсякденному спілкуванні. В опитуванні, проведе-

²⁹ Про питання мовної політики в Білорусі див.: *Brüggemann M.* [5: 88–94].

ному серед білорусів у віці від 18 років у січні 2008 року, сім із десяти респондентів відповіли, що постійно або часто використовують російську мову у спілкуванні, тоді як білоруською користуються лише двоє з десяти опитаних [11]. Серед представників молодого покоління у віці від 18 до 30 років ситуація тут ще сумніша. У дослідженні, проведеному нами 2014 року, розглядалося питання, яку мову (який код) білоруси використовують у різноманітних комунікативних ситуаціях. Білоруську використовують лише від 2 до 5 % респондентів — як у містах, так і в сільській місцевості. Серед респондентів з міст різної величини частотність використання російської мови коливається від 80 до 95 %, для опитаних із сільської місцевості цей показник становить від 40 до 80 %. Відсоткову різницю між білоруською та російською мовами заповнює так звана «трасянка», білорусько-російський відповідник українського «суржику», яка особливо поширена в неформальному спілкуванні (у сім'ї, з друзями і т. ін.). Найбільше вона поширена в сільській місцевості, де становить приблизно 50 %. У містах же, залежно від розміру, цей показник коливається від 10 до 20 % [4].

Білорусь є настільки ж русифікованою, як і Схід України, незважаючи на те, що переважна частина населення (більше 80 %) — білоруси і що для Білорусі не характерне зменшення частки «титольної нації» країни із заходу на схід, як в Україні. Формальна рівноправність обох державних мов — білоруської та російської — насправді не відповідає реальній, оскільки державна мовна політика не передбачає істотної підтримки «слабшої» білоруської мови, передусім в освіті³⁰. Мовний баланс зберігся таким, яким він був у Радянському Союзі; білоруська може вважатися мовою, що перебуває під загрозою зникнення³¹.

Безумовно, ситуація з функціонуванням української мови в Україні набагато краща. Це стосується в першу чергу Заходу, Півночі і Центру України — регіонів, у яких і сьогодні є велика кількість людей, що розмовляють українською [13]. Водночас, як демонструють результати нашого аналізу, саме жителі цих регіонів значною мірою висловлюються проти прирівнювання статусу російської до статусу української мови. Це можна пояснити тим, що в Україні, принаймні приховано, існує небезпідставне побоювання, що надання російській мові статусу дер-

³⁰ Таким чином, частка учнів, що навчаються в школі білоруською мовою, знизилася з 75 % у 1994 році (це рік «зміни» мовної політики за президента О.Лукашенка) до 20 % у 2012 році [19]. Пробілоруські активісти вказують, до того ж, на те, що в багатьох офіційно білоруськомовних школах більша частина уроків викладається російською мовою. Крім того, для деяких предметів (наприклад географії) відсутні навчальні матеріали білоруською мовою, що змушує вчителів використовувати російськомовні видання [27].

³¹ Сьогодні спостерігаються певні зміни у ставленні держави до білоруської мови (проте не схоже на те, щоб це принесло яке-небудь практичне покращення мовної ситуації). Цікаво, як це буде розвиватися в майбутньому і чи побачить Кремль у цьому загрозу для російської мови, тобто «переслідування» російськомовного населення. Адже більшість білорусів розмовляють насамперед російською мовою [11].

жавної, без урахування регіональних особливостей, спричинить повторення долі української мови в Радянському Союзі (за винятком періоду досить ліберальної мовної політики під час українізації 20-х років ХХ ст.) або долі білоруської сьогодні, а також мовної ситуації, що частково спостерігається на Сході та Півдні України. Тут ще пам'ятають про заклики до «гармонійної двомовності», за допомогою яких радянська пропаганда маскувала насадження російської та зниження соціального статусу мов неросійських титульних націй³². Безумовно, саме тому населення Заходу, Півночі та Центру країни не хоче, щоб російська стала другою державною мовою: вони не хочуть порушувати мовний статус-кво, що може змінитися разом зі зміною правового статусу російської мови і таким чином погіршити відносно непогані до цього часу позиції української мови. Події з часів російської анексії Криму 2014 року тільки посилили це небажання.

І все ж результати представлених тут опитувань свідчать, що регіонально обмежене підвищення статусу російської мови на Сході та Півдні країни є можливим компромісом, на який могли б погодитися й жителі інших регіонів. Те, що широкі маси населення висловлюють позитивне ставлення до використання двох мов, можна зрозуміти як знак їхньої підтримки ліберальної і демократичної мовної політики. Якщо конкретніше, то це означає підтримку української мови в регіонах, де вона має слабкі позиції як первинна мова спілкування, тобто на Сході і Півдні країни, але водночас і збереження можливості вивчення російської мови у школах на Заході країни. Підвищення статусу російської мови в тих частинах країни, де населення висловить таке бажання в результаті офіційного опитування по всій країні (наприклад, у межах наступного перепису населення), було б свідченням самосвідомості українців і схарактеризувало б Україну як суверенну і демократично спрямовану країну.

Сьогоднішня Україна, безумовно, має різноманітні проблеми з утвердженням і розподілом сфер використання української й російської мов у суспільстві. Проте в будь-якому разі проведене нами досить докладне дослідження сучасної мовної ситуації не виявляє серед населення ознак принципового українсько-російського мовного конфлікту³³.

1. Aus Politik und Zeitgeschichte, 2014. — Bd. 64. Н. 47—48.
2. *Besters-Dilger J.* Nation und Sprache seit 1991: Ukrainisch und Russisch im Sprachkonflikt // Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung / *Kappeler A.* (Hg.). — Köln etc., 2011. — S. 375—387.
3. *Besters-Dilger J.* Prüfstein der europäischen Sprachenpolitik — die Ukraine // Europa ethnica, 2013. — Н. 1—2.— S. 23—31.

³² Крім «гармонійної двомовності», офіційна пропаганда СРСР проголошувала російську мову «другою рідною» для всіх неросійських етносів. Про роль російської мови у той період див.: *Naarmann H.* [10].

³³ Переклад тексту з німецької на українську мову був зроблений Б. Пукасом та О. Смолянинувою, за що їм висловлюється подяка.

4. *Brüggemann M., Geiger H., Hentschel G., Zeller J.P.* The linguistic and political orientation of young Belarusian adults between East and West or Russian and Belarusian // *International Journal of the Sociology of Language* 236, 2015. S. 133–154.
5. *Brüggemann M.* Zwischen Anlehnung an Russland und Eigenständigkeit: Zur Sprachpolitik in Belarus' // *Europa ethnica*, 2014.— H. 3–4.— S. 88–94.
6. *Charnysh V.* Analysis of current events: Identity mobilization in hybrid regimes: Language in Ukrainian politics. // *Nationalities Papers*, 2013.— Bd 41. H. 1.— S. 1–14.
7. *Eichinger L. M.* Kann man der Selbsteinschätzung von Sprechern trauen? // *Perceptual Dialectology: Neue Wege der Dialektologie (Linguistik — Impulse & Tendenzen)* / *Anders C.A., Hundt M., Lasch A. (Hg.)*.— Berlin; New York, 2010.— Bd 38.— S. 433–449.
8. *Gazimov Z.* Mova und Jazyk. Die Sprachendebatte in der Ukraine // *Osteuropa*.—Berlin, 2010. — Bd 60. H. 2–4. — S. 403–411.
9. *Guttke M., Rank H.* Mit der Sprachenfrage auf Stimmenfang. Zur aktuellen Sprachgesetzgebung in der Ukraine. // *Ukraine-Analysen*, 2012.— H. 106. — S. 11–15.
10. *Haarmann. H.* On the role of Russian in the post-Soviet era: Aspects of an orderly chaos // *Plurilinguismo*, 1998.—Bd. 5. —S. 75–88.
11. *Hentschel G., Kittel B.* Weißrussische Dreisprachigkeit? Zur sprachlichen Situation in Weißrussland auf der Basis von Urteilen von Weißrussen über die Verbreitung ‚ihrer Sprachen‘ im Lande // *Wiener Slawistischer Almanach*, 2011.— Bd 67. — S. 107–135.
12. *Hentschel G., Kittel B.* Zu Sprachkompetenzen und Sprachverhalten von jungen Weißrussen und Ukrainern in Weißrussland und der Ukraine (und zu Schwierigkeiten eines solchen Vergleichs auf der Basis unterschiedlicher Erhebungen) // *Wiener Slavistisches Jahrbuch*.— Wiesbaden, 2014. — Bd 59 NF 2.— S. 109–112.
13. *Hentschel G., Taranenko O.* Die Sprachenlandschaft der zentralen Ukraine: Ukrainisch, Russisch und gemischter ‚Suržyk‘. Zur arealen Binnengliederung // *Die Welt der Slaven* LX. — München—Berlin, 2015. — S. 248–275.
14. *Hentschel G., Taranenko O., Zaprudski S. (Hg.)* Trasjanka und Suržyk — gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. Sprachlicher Inzest in Weißrussland und der Ukraine?.— Frankfurt/M. etc., 2014.— 394 S.
15. *Kappeler A.* Kleine Geschichte der Ukraine.— München, 2014.— 427 S.
16. *Kulyk V.*: Language Policy in the Ukrainian Media: Authorities, Producers and Consumers. — *Europe-Asia Studies*, 2013.— Bd 65. H. 7.— S. 1417–1443
17. *Kulyk V.* Einheit und Identität. Sprachenpolitik nach dem Majdan. — *Osteuropa*, 2014.— Bd 64. H. 5–6. — S. 227–237.
18. *Kulyk V.* Gespaltene Zungen. Sprache und Sprachenpolitik in der Ukraine.— *Osteuropa*, 2010. — Bd 60. H. 2–4.— S. 391–402.
19. *Lashkevich K.* Selling Russian to the Russians.— <http://belarusdigest.com/story/selling-russian-russians%E2%80%9938919>
20. *Moser M.* Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine under President Viktor Yanukovich (28 February 2010–28 October 2012) // *Soviet and Post-Soviet Politics and Society*.— Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2013. — Vol. 122.—506 S.
21. Karte II.2. *Osteuropa*, 2010.— Bd 60. H. 2–4.
22. Karte I.6 *Osteuropa*, 2010.— Bd 60. H. 2–4.
23. *Russland-Analysen* № 274, 28.3.2014, S. 14. — <http://www.laenderanalysen.de/russland/pdf/RusslandAnalysen274.pdf>
24. *Schmid U.* Region, Nation and Beyond: An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine.— <http://www.slavistik.uni-freiburg.de/forschung/lprojekte/region-nation-and-beyond.-an-interdisciplinary-and-transcultural-reconceptualization-of-ukraine>.
25. *Solchanyk R.* Language Politics in the Ukraine. // *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future* (= Contributions to the Sociology of Language 40) / *Isabelle T. Kreindler (Hg.)*.— Berlin etc. 1985. — S. 57–105.
26. *Stavyč'ka L.* Ein Blutschandekind der Postmoderne // *Trasjanka und Suržyk — gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. Sprachlicher Inzest in Weißrussland und der Ukraine?* / *Hentschel G., Taranenko O., Zaprudski S.(Hg.)*.— Frankfurt/M. etc., 2014. — S. 351–374.

27. Абакунчык Г. Беларуская мова — чужая ва ўласнай хаце.— <http://www.svoboda.org/content/article/24340399.html>.
28. Бестерс-Дільгер Ю. Ефективність Європейської хартії регіональних або міноритарних мов як знаряддя захисту мовних прав у слов'янських країнах // Мовознавство. — 2013. — № 5. — С. 12—18.
29. Всеукраїнський перепис населення 2001. Державний комітет статистики України. <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/>
30. Думки та погляди жителів Південно-Східних областей України: квітень 2014. Пресс-релизы и отчеты. Киевский международный институт социологии. <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=302&page=2>
31. ЗАКОН УКРАЇНИ Про засади державної мовної політики (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 23, ст.218) <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>
32. ЗАКОН УКРАЇНИ Про національні меншини в Україні (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 36, ст.529) <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12/ed19920625>
33. ЗАКОН УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ Про мови в Українській РСР (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1989, Додаток до N 45, ст. 631) <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8312-11/ed19891028>
34. Мечковская Н.Б. Чем белорусы отличаются от русских? / Н.Б. Мечковская // Белорусский язык: Социолінгвістическіе очерки.— Мюнхен, 2003.— С. 107—125.
35. Москва збирає факти порушень прав російськомовного населення в Україні - МЗС РФ <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3337834-moskva-zbyraie-fakty-porushen-prav-rosiiskomovnoho-naselennia-v-ukraini-mzs-rf>
36. Національний атлас України. — К., 2007.
37. Рябчук М.: Дві України. Реальні межі, віртуальні війни. — К., 2003.— 335 с.
38. Ставицька Л., Труб В. Двомовність: змішування та взаємодія мов. — Українсько-російська двомовність: Лінгвосоціокультурні аспекти / За ред. Л.О. Ставицької. — К., 2007. — С. 31—120.
39. Тараненко О.О. Мовна ситуація і мовна політика часів «перебудови» та державної незалежності України. — Українська мова / Наук. ред. С. Єрмоленко. — Ополе, 1999. — С. 36—42.

Статтю отримано 24.09.2015

Gerd Hentshel, Mark Brüggemann

Carl von Ossietzky University, Oldenburg

DOES UKRAINE HAVE UKRAINIAN-RUSSIAN LANGUAGE CONFLICT? ABOUT THE COEXISTENCE, CONFRONTATION AND MIXING OF UKRAINIAN AND RUSSIAN

Soon after the occupation of the Crimea had begun, the Moscow government presented Ukrainian-Russian bilingualism in Ukraine as a language conflict, in which the Russian or Russian-speaking part of the population is threatened, if not persecuted by the activities of nationalistic 'rackets' and the new government in Kiev. Irrespective of the propagandistic character of such statements, the question has to be raised whether the long-lasting presence of two widespread languages in Ukraine has evoked a deeply 'rooted' language conflict and continues to divide speakers. For this purpose, the article analyses recent survey data on linguistic behaviour and language attitudes, differentiating, where possible, between Ukrainian citizens of Ukrainian and Russian nationality. The authors show that although with regard to language use and attitudes a number of differences among regions of Ukraine can be stated, there is no evidence for a strong and serious conflict dividing Ukrainian citizens into two linguistic 'camps'. On the issue of state language(s) in Ukraine, on the contrary, a clear division exists, which, however, need not necessarily be a serious obstacle for a well-balanced and democratic future language policy in Ukraine.

Key words: *language policy in contemporary Ukraine, language planning, language attitudes, language behaviour, Ukrainian language, Russian language, "surzhyk", Ukraine.*

УДК 811.161.2'38

Галина Сюта

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ІНШОМОВНА ЦИТАТА В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Висвітлено проблему реінтерпретації цитат, засвоєних українською мовно-поетичною практикою із текстів світової культури і відтворюваних в іншомовній графіці. Продемонстровано, що латинсько-, грецько-, англо-, франко-, німецько-, польсько-, російськомовні цитати — це активні змістові й оцінні одиниці сучасного українського поетичного тексту, носії лінгвокультурної інформації, знаки міжкультурного і міжмовного діалогу. Простежено лінгвоконітивну специфіку й контекстну прагматику нерекладних і неперекладних іншомовних інтекстів, а також супроводжуваних і не супроводжуваних авторським метакоментарем. Акцентовано, що іншомовні цитати мають додаткову, порівняно з іншими, функцію інтелектуалізації української поетичної мови.

Ключові слова: текст світової культури, іншомовна цитата, мовний формат цитати, міжкультурний діалог.

Реінтерпретація цитат, засвоєних українською мовно-поетичною практикою із текстів світової культури, — достатньо традиційна для української лінгвістики. Дослідники (В.В. Коптілов, А.П. Коваль, Л.Г. Скрипник, В.С. Калашник та ін.) вказують на збагачення сучасної української літературної мови відомими висловленнями з англійських (*бути чи не бути; час працює на нас*), німецьких (*світова скорбота; на крилах пісень*), французьких (*доглядати свій сад; шагренева шкіра; інші часи — інші пісні; лицар без страху і догани*) різночасових та різностильових текстів. Розширюючи простір національної лінгвокультурної пам'яті, афоризовані й неафоризовані, індивідуальні апеляції до текстів античної, східної, європейської, американської літератури й культури функціонують у найрізноманітніших структурних (прямі, точні цитування, трансформовані

© Г.М. СЮТА, 2016

цитати, віддалені міжтекстові перегуки, алюзовані референції) та мовних форматах.

Мова відтворення — один з актуальних критеріїв для лінгвістичного опису та інтерпретації висловлень із світової літератури. За ним розрізняють цитати *перекладні* (українськомовні) та *іншомовні*, відтворені мовою оригіналу (в іншомовній графіці або транслітеровані).

Іншомовне написання — особливий засіб акцентування цитати, її виділення як пункту лінгвокогнітивного зламу лінеарності тексту (Ю.М. Лотман, І.В. Арнольд, Г.Г. Слишкін, Н.О. Фатеева). У такому відтворенні в українському поетичному дискурсі ХХ ст. зафіксовано *латинськомовні*, *грецькомовні*, *англомовні*, *франкомовні*, *німецькомовні*, *польськомовні* та *російськомовні* прецедени.

Латинськомовні висловлення — достатньо традиційний для національної мовно-літературної практики засіб номінації чи характеристики певної ситуації, явища, предмета тощо. Популярність їх «автентичного» (власне латинськомовного або транслітерованого) вживання дослідники умотивовують так: «через поширеність давніх мов, зокрема латинської, такі крилаті вислови іноді подаються без перекладу українською графікою чи повністю мовою оригіналу» [1 : 128]. Очевидно, така аргументація доречна щодо мовотворчості авторів, гуманітарна освіта яких, здобута в класичній гімназії, обов'язково передбачала опанування латині. Тому значна кількість різноманітних (афоризованих і менш відомих) латинськомовних інтекстів у поетичній мові кінця ХІХ — початку ХХ ст. цілком природна: це частина активного словника письменників, сформованого тогочасним освітнім і вдосконаленого самоосвітнім процесом: *Колеги, ми відбилися від теми,/ Почнім ab ovo і приймим ad hoc/ без доказу, що і скульптура вічна* (Леся Українка, «У пуші»); *Го, го, значить, філософ ви кругом!* — / *Сказав Євгеній трохи насмішливо./ До плуга з академії бігом,/ Paterna rura оброблять щасливо* (Франко, «Нове життя»); *Крикнув русин: «Щезай, лихо!»/ Біда каже: «Сиди тихо!/ Зв'яжи язик у пуга,/ Коли Roma locuta!»* (Франко, «Вандрівка русина з Бідою»); *О, не здивуйте, excellentes,/ В тім сніві — відгук боротьби/ За давнє «uti possidentes»./ За гасло «Panem et circenses»./ Я син юрби* (М. Вороний, «Спів Арлекіна»).

Цю традицію активно продовжує, розвиває поетична мова ХХ ст.: *Тут на Овиді, може, Овідій/ Рив на таблиці штилетом:/ Dum subit illius tristis imago.../ А в долині ржавіли щити римських легіонерів,/ Мішалися з глиною срібні монети* (В. Вовк); *Patet omnibus veritas./ Хто з нас є справді собою? Хто з нас є справжній. Я/ шукав себе в люстрах із льоду, в люстрах із полум'я,/ в проминанні мрій, твердинь, вікопомних пам'ятників...* (Б. Рубчак); *Gaudeamus igitur/ juvenes dum sumus./ Хоч їхні голови покрила сивина,/ хоч в кутиках очей/ горить/ вчорашній день,/ хоч їхні мрії/ зниділи/ у гуркоті/ пилу і бур:/ Gaudeamus igitur. [..]/ Тисніть/ співайте/ juvenes dum sumus,/ ховайте в серці квітку,/ що росла,/ ховайте квітку,/ що зів'яла* (Б. Бойчук).

В індивідуальному вимірі вживання неперекладних латинськомовних висловлень є художньою нормою мовотворчості Є. Маланюка (*Від-*

роджуюсь по кожній страті/ свідомістю, що дні оці/ *Sub specie aeternitatis* / Зіллють начала і кінці — «По кожній страті»); Лиш в голові важкий вогонь гуде,/ Під тягарем — тремтять зомлілі лікті./ І в полум'ї нездоланих ідей/ Чорніє морок вироком: *vae victis* — «Щербатий місяць, мов розбитий щит...») та Б.-І. Антонича (*Прилюдно сповідаюсь urbi et orbi* / із захвату, із горя, з гордощів, з зневіри./ І прийдуть із елеєм, прийдуть з терезами/ краси помильні судді і відважать смуток/.../ а ти, як завжди, будеш сам, щоб все забути; Плоский горбок, золотускі рибоньки плюскають в рові./ Де є дійсності грань, де уяви є світ *non est certum*:/ в Тускулум добрий Горацій на рундуку мрамуровім/ пише поему до грацій і слухає... радіоконцерту). Сприймання таких інтекстів особливо потребує співмірності мовно-інтелектуального досвіду автора і читача.

Попри те, що багатолітньо формований корпус латинськомовних висловлень достатньо широкий, вичленовуємо його, умовно кажучи, ядерну зону — наскрізні цитати, актуалізовані у поетичних текстах різних авторів і різних періодів розвитку поетичної мови. До таких, зокрема, належать:

1. *Sic transit Gloria mundi* (так минає слава мурська). Висловлення середньовічного філософа і теолога Томи Кемпійського із твору «Наслідкування Христа», яке тричі повторюють при возведенні в сан Папи Римського, при цьому спалюючи перед ним шматок тканини на знак примарності, скороминушості земної величі. У сучасній мовній практиці вживається у переносному значенні «скороминушість людського життя; швидкі зміни становища людини»: *І на бронзі, і на корунді/ Видко гострі кігті часу/ Sic transit Gloria mundi/ І на мудрість, і на красу* (Є. Маланюк); *Це вже наслідок недокрів'я:/ Небагато хліба в півфунті!/ Пам'ятаєш таке прислів'я:/ «Transit gloria mundi...»* (Є. Плужник); *Розірву груди. Розшматую серце. І побачу — надходить невідома голуба гроза. Sic transit gloria mundi!* (М. Хвильовий).

2. *Per aspera ad astra* (через терни до зірок). Висловлення із твору римського письменника і філософа I ст. н. е. Сенеки «Несамовитий Геркулес», яке первісно звучало дещо по-іншому: «*шлях від землі до зірок — непростий*». У сучасній мовній практиці вживається у переносному значенні «прагнення оволодіти таємницями природи, висотами науки» [2 : 600]. Пор.: *Щоби утвердитись у вірі/ І не згубитись у віках. Допоки мислю, нею мрію/ Per aspera ad astra шлях!* (О. Рисак). Цю лінгвокультурну традицію активно підтримують і розвивають також тексти сучасної художньої прози та публіцистики: *Я вирішив неухильно виконувати свою посередницьку місію, струснув з лап землю і наповнився героїчним духом, «Per aspera ad astra!» — підбадьорив я себе і стрибнув на клен, що ріс тут-таки* (Вал. Шевчук, «Маленьке вечірнє інтермецо»); *Стежка поета досить небезпечна і невдячна, — наголошує Мідянка. — Це малоприбуткова справа. Окрім того, митець дуже часто є самотнім. Це водночас солодке та гірке задоволення, per aspera ad astra* (<http://www.trubyna.org.ua/novyny/umiskij-bibliotetsi-husta-vidbuvsya-vechir-poeziji-petra-midyanky>).

3. *Vox populi — vox Dei* (голос народу — голос Божий). Висловлення з поеми Гесіода «Труди і дні». У сучасній мові вживається як формула вербалізації демократичних переконань: *Ох, яка ж вона (тенденція) спокуслива для поета, завжди в глибині душі самотнього (адже — першопрохідця!), та ще й підпоєного народницькими ідеями (народне «ми» конче «святе», і «vox populi» конче «vox Dei»)* (О. Забужко); *«Vox populi — vox Dei» — кмітливо буркнув король./ Сплеснули в долоні облесники,/ затривожились брезклі благочестиві* (Б. Рубчак).

Окремі латинськомовні цитати в українських поетичних текстах вживаються у транслітерованому форматі. Таке стилістичне явище, а також лінгвопрагматику відповідних текстових одиниць вичерпно характеризує В.С. Калашник на прикладі відтворення початкової фрази поеми Вергілія «Енеїда» *arma virumquecano* у поезії М. Рильського «Стоїть золотоголавий» (*Арма вірумквеcano — я слаблю вояків — / Великому Богдану/ присвячую я спів*) [1 : 130] та реінтерпретації перефразованого афоризму давньоримського поета Марціала *poet — завжди учень*. Його в українську поетичну мову увів І. Франко (див. назву збірки «Semper tūro», 1906), а згодом традицію використання продовжили інші автори: *Ти пам'ятаєш? Літній чи студент, а семпер тіро завжди той, хто творить./ Їздець в незнане, де уява зорить* (С. Крижанівський).

Цілковито співмірною є ситуація графічного відтворення грецькомовних цитат — їх також зафіксовано і в «рідномовному», і в перекладному, і в транслітерованому форматах: *Спіте, змучені всі, спіте, хворі,/ що зазнали бур негоду у житечнім морі./ Тлін все, тінь, півтон — / б'є в лілеї сон./ Лебедіють хором зорі:/ Κύριε ἐλέησον! (тобто Господи, помилуй)* (П. Тичина); *Не руш моїх кіл, мої кола тобі не належать./.../ О, знав-так мудрий, що каже, що так загаратав/ Напаснику в очі — на двадцять потомних віків!/ І мовлю по-еллінськи: «ме му тос кікльос тарате», — / Мужчинам,/ Імперіям,/ Часу:/ Не руш моїх кіл* (О. Забужко). Прикметна риса наведених грецькомовних цитат — їхня менша впізнаваність і прочитуваність порівняно з афоризованими латинськомовними. Це зумовлює появу в текстах супровідних перекладних (*не руш моїх кіл*) чи тлумачних (*тобто Господи помилуй*) синтагм. Таке уточнення, з'ясування семантики іншомовної цитати в примітках, авторських тлумаченнях тощо — переконливе свідчення того, що вона інкорпорована у віршову мову як репрезентант іншої, «чужої» і, ймовірно, недостатньо пізнаної культури. Це увиразнює пізнавальну й водночас культуротвірну функцію цитати, яка «виявляється способом прилучення до традиції, входження в інтертекст і в цій якості дає поштовх до смислотворення» [3 : 83].

Крім латинськомовних та грецькомовних, в українській транслітерації відтворюються біблійні цитати арамейською мовою. Насамперед ідеться про відомий вигук Ісуса Христа «Боже, Боже, навіщо Ти Мене покинув?» (Мт. 27:46; Мк. 15:34). Вірші духовного, релігійного змісту — одна з основних сфер його художньомовного освоєння: *І зір відкривсь востаннє/ Ісусові, і велім гласом скрикнув/ Він: «Ілі, ілі лама сабахтані!»* —

/ І видихнув Свій дух (Є. Маланюк); Далеко занесли нас пригоди, пориви,/ Сіяти наше й збирати чуже на чужих ланах./ Бувають хвилини холодної краси,/ Коли Ти, Боже, мовчиш./ І кривавиться заходом сонця:/ «Елой, Елой, лямма савахтані?» (В. Вовк); О елі, елі, лама савахтані!/ Руками в горло заштовхати плач.../ В заламах бганок, ніби знак зітхання,/ Злетів надривно-малиновий плащ (О. Забужко); Вже дві тисячі літ «Елої, елої»,/ І немає відлуння в пустині (А. Криловець). Складність точного відтворення фонетичного образу фрази ідентично до її звучання у мові-донорі зумовлює численність графічних варіантів транслітерації (Ілі, ілі лама савахтані / Елой, Елой, лямма савахтані / О елі, елі, лама савахтані/ Елої, Елої, лама савахтані).

Для духовної, релігійної поезії показова ситуація, коли усвідомлення того, що цитата не належить до часто вживаних, походить із маловідомого широкому загалові джерела або похибка на незнання мови тексту-джерела спонукає авторів до «миттевого», не дистанційованого внутрішньотекстового перекладу. Такий тип віршотворення — ідіостильова норма мовотворчості Б.-І. Антонича, яка насичена латинськомовними висловленнями сакрального змісту. Наприклад, у подвійному (латинськомовному й українськомовному) написанні подані назви багатьох поезій які за походженням є цитатами із різножанрових творів конфесійного стилю: «Ut in omnibus glorificetur Deus. Хай у всьому прославиться Бог», «Veni sancte spiritus! Прийди, Святий Духу!», «Gloria in excelsis. Слава на висотах», «Deus Magnificus. Великий Господь», «Te Deus laudamus. Тебе, Бога, хвалимо», «Resurrectio. Воскресіння», «Momentum cum Deo. Хвилина з Богом», «Veni creator! Творче, прийди!», «Mater dolorosa. Страдальна Мати», «Magnificat. Величання»? «Salve Regina! Спасай, царице!». Здебільшого цілісність «внутрішньої форми» цих прецедентів підтримує їх кількаразове повторення як внутрішньотекстових одиниць: **Salve regina!**/ Будиться серце та б'є,/ будиться людська душа з приземних пелюх,/.../ обрїї здійсмає з гір сонце, немов з голови капелюх,/ на привітання Твоє./ **Salve regina!**/ Перед Тобою пливають/ сонячні хвилі та янгол-окличник,/ перед Тобою пахощі рожі, фіалок та свіжого сіна,/ перед тобою наші серця з твоєю журбою/ линуть./ **Salve regina!**/.../ Срібнострунні арфи грають./ **Salve regina!**/ Кудою переїдеш — велика переміна (Б.-І. Антонич); **Quo vadis, Domine?** Куди Ти йдеш?/.../ **Quo vadis, Domine? Куди йдемо?** (Д. Павличко).

Лінгвокультурний простір національного поетичного дискурсу формують також інтексти англомовні, німецькомовні, франкомовні, італійськомовні, іспаномовні, польськомовні тощо. Практика їх уживання активно апробована вже у мовотворчості Лесі Українки, І. Франка: Ви, що, попавши в западню ту, хтіли./ Найдти в ній людський зміст і людські цілі, — / **Lasciate ogni speranza** — мовив Данте (Франко, «Тюремні сонети»); **Ся складка коло уст, мабуть, говорить нам/ Щось інше... сі виски... так, так, cherchez la femme** (Франко, «Лісова ідилія»); **Подумай, мамо! Тут, на сій планеті,/ скінчився вже/ твій творчий Sturm und Drang,/ той надмір сил, і соків, і тепла/ вже вичерпавсь...** (Франко, «В плен-ері»).

Англомовних висловлень у мові сучасної української поезії кількісно найбільше, й це логічно з огляду і на міжнародний статус англійської мови, і на популярність англомовної (британської, американської) літератури. Крім того, сучасний глобалізований культурний простір насичений міжсистемними, інтермедіальними англомовними цитатами із пісенних текстів, кіно тощо — вони теж активно входять у поетичну мовотворчість.

Найвідоміша англомовна цитата — Шекспірова сентенція *to be or not to be*: *хімерна штука плає папугу пугу/ плеще мене позаплично заламує руки в гори/ оце тобі лицар з лугу осьо тобі зеленугу/ to be or not to be каже* (Ю. Андрухович). Крім неї, в українській поетичній мові актуалізовано фрагменти популярних пісень груп «Beatles» (*let it be; all my trouble...*), «Bungle Knot Dred» (*oh, yes, my baby*), «One Direction» (*story of my life*), виконавців Френка Сінатри та Еллі Фітцджеральд (*let's fall in love*). Пор.: *поете брате точать сторінки/ тоненькими обцасами жінки/ мотують душу у клубок шовковий/ а ти лишайся вірним — та собі/ промовивши під вуса let it be/ ступай у прохолоду сутінкову* (М. Савка); «Yesterday» — *переступила поріг, за яким нема дна, куди лечу... Куди лечу? All my trouble... all my... all* (ЛяЛяК, 19); *В реторті вариться коктейль — / твоя й моя першооснова,/ якої давній менестрель/ шукав із музики і слова, — / в реторті вариться коктейль/ (oh, yes, my baby!)/ Я — Фауст, Гамлет, Вільгельм Тель./ Я сплю на небі!./ Коли в букетах подаєш/ надії від сльоти продрягли,/ та от впадеш з високих веж/ (oh, yes, my baby!)/ побачиш — на землі живеш,/ а зірка в небі!./ пелюстки наших руж — / розкриються цнотливо знову:/ «Це ти?» — «Це я, твій сум і щем...» / (oh, yes, my baby!) — / я загорну тебе плащем,/ немов на небі... (Ю. Андрухович); *тихенько пишавав якусь музику story of my life* (ЛяЛяК, 73). Водночас варто наголосити на тому, що читач, який із різних причин (вік, освіта, естетичні уподобання) не знайомий із прецедентними пісенними творами, може сприймати ці інтексти як не обтяжені культурною пам'яттю англомовні вкраплення, якими теж насичена мова української поезії. Передбачувана автором інтертекстуальність у цьому разі не реалізується, діалогічність спустошується.*

Іноді англомовна цитата стає об'єктом фоносемантичної гри: *коли ми вчилися танго/ танцювати/ під місяцем/ завбільшки із платівку/ місто для нас/ було лише містом/ достатньо далеким і близьким/ аби не збивати нас з ритму/ I miss you/ я мислю/ тримаю чуже/ ще не мовлене слово/ ось тут на губах/ а своє/ у зсудомленім горлі* (М. Савка); *Натомість вже звучить тобі/ Набат одвічного To be?* (М. Розумний).

Франкомовні, німецькомовні, польськомовні цитати — епізодичні й актуалізовані здебільшого в синергетично, змістово й композиційно сильній позиції першого рядка або (частіше) епіграфа. Уживання у внутрішньотекстовій позиції, як правило, супроводжується авторським коментарем або епітекстовим перекладом, що полегшує розуміння цитати у разі її непрочитаності через незнання мови протоджерела.

Із *франкомовних* у периферійну зону загального тезаурусу іншомовних цитат входять:

— висловлення П. Верлена *De la musique avant toute chose*. Щодо цього першого рядка поезії О. Забужко «Ars Poetica» із підзаголовком «Подражаніє П. Верлену» у примітці подано пояснення: «Музики — передусім» (початок Верленового «Ars Poetica»). Пор.: *De la musique avant toute chose / Ох, знаю, чула, не учить:/ Крізь торохтющий гравій прози/ Зненацька скрипка прозвучить* (О. Забужко);

— висловлення А. Рембо *Mourir aux fleuves barbares* — «померти на варварських ріках» (епіграф до поезії Є. Маланюка «Не треба мрій...»);

— висловлення Е. Верхарна *Je suis un fils de cette race* (епіграф до поезії Є. Маланюка, «Уривок з поеми»).

Інтелектуально-мовний простір української поезії збагачують також *німецькомовні* цитати з поезії Р.М. Рільке (*wie menschlich sie Madonnen planen* — Є. Маланюк; *Herr, es ist Zeit!* — Є. Маланюк); *Uraltes Wehn vom Meer,.../ O wie fühlt dich ein/ Treibender Feigenbaum/ Oben im Mondschein* — В. Вовк), із популярних німецьких пісень (*Ich hab' mein Herz/ In Heidelberg verloren...* — Є. Маланюк) тощо.

Ментальну зрощеність із польською культурою засвідчують численні *польськомовні* інтексти у поезії Є. Маланюка. Апелюючи до класики польської літератури (А. Міцкевич, Ю. Словацький), а також керуючись власними літературними уподобаннями, Є. Маланюк вживає фрагменти «чужих» текстів як: а) точні авторизовані: *Boże, kto cię nie widział w Ukrainy błękitnych polach!* («Без присвяти»; у примітці вказано, що автором слів є Ю. Словацький); *W błękitnej łodzi tramwajowej/ Przepłynąć przez wieczorny Kraków* («Краків»; в епіграфі вказано, що автором слів є Л. Подгорський) та б) неавторизовані: *Drzy Ukraina bodiakem/ Pod kotującym zodiacem/ Panna Wagi podnosi...* («Ноктюрн»); *Nad jakąś rzeką, w jakimś kraju...; Nad jakąś rzeką, w jakimś mieście,/ Gdzie ślubowaem ślub niewieście...; Niech nad mogiłą nikt nie płacze/ Prącz jednej mojej żony, — / Na nic mi wasze lzy sobacze...* («Станіслав Виспянський»); *Polaly się lzy me czyste, rześiste...* («З А. Міцкевича»). Прикметно, що неавторизованих польськомовних цитат у текстах Є. Маланюка кількісно більше, незважаючи на те, що вони потенційно непрочитувані.

Комплекс функцій (як-от діалогізаційна, художньо-композиційна, образотвірна) виконує висловлення Л. Подгорського *Evangelja pól* в одноіменному вірші Є. Маланюка. Інтертекстуальну цілісність становлять: а) заголовок («Євангеліє піль»), б) епіграф, у якому це ключове для розвитку тексту словосполучення актуалізовано в повнішому форматі (*I wszystkie orki, siejby, żniva — / To cala Evangelja pól*) та в) фрагменти авторського метатексту — точно відтворена цитата ([земля] *німа, як ніби вже й забула/ Під плугом непоглибний біль,/ й раненим тілом не відбула/ Цілу Євангелію піль*) та істотно розбудована, яка межує з ремінісценцією (*Знову біблія літа розкрила/ сторінки закоросених піль. Легкий вітер напружує крила/ Гнати леготом золото хвиль./ Все забув, мої смутки і скрути,/ Мої грішні бездушні слова, — / Тут, на царині, Книгою Руті/ розгортаються справжні жнива*).

Прецедентні висловлення з російської класики формують найбільш кількісно об'ємний сегмент цитатного тезаурусу української поетичної мови.

Загалом дослідники слушно констатують, що «мовний склад національного корпусу прецедентних текстів залежить від існуючої в цьому соціумі мовної ситуації» [5 : 33]. В ідеалі прецедентними для національної культури мають ставати тексти або створені на національній мові, або перекладені на неї. Однак для сучасної України ситуація історично склалася по-іншому. З огляду на багатолітню політику зросійщення і насадження двомовності, прецедентними для національної словесності й ширше — етнокультури ставали тексти й українськомовні, і значною мірою російськомовні, причому особливо помітною питома частка останніх була у сегменті перекладів «золотого фонду» світової літератури. Тобто культурна свідомість, лінгвокультурний тезаурус кількох поколінь українських мовців, у тому числі й сучасних, багато в чому сформовані на текстах російськомовних — і власне російської культури (не тільки літератури, а й кіно, пісенної індустрії тощо), й світової, популяризованої та закріпленої у перекладному російськомовному форматі через послідовно здійснювану стратегію «насилля тексту». Тому, як слушно наголошують дослідники, досі «в україномовних текстах є достатньо помітною практика цитування російською мовою іншомовних (не російських) джерел, оскільки крім того, що така література перекладалася в СРСР в основному на російську мову, російська мова й російськомовна атмосфера взагалі були панівними в суспільстві й вивільнення з-під цього культурномовного впливу відбувається повільно» [6 : 33]. Цим частково можна пояснити те, що багато прецедентів активно вживані й потенційно упізнавані саме у російськомовному форматі навіть коли йдеться про природного носія української мови, зокрема українськомовну інтелігенцію. Пор.: *И дым Отечества нам сладок и приятен; жизнь нужно прожить так, чтобы не было мучительно больно за бесцельно прожитые годы; страшно далеки они от народа; мы все учились понемногу чему-нибудь и как-нибудь; нельзя объять необъятное* та ін. Причому ця тенденція достатньо симетрична і в загальнономовному вимірі, й у функціонально-стильовому.

Відома російськомовна цитата, яка в українській поетичній мові стає поліреферентною, розрощується в інтертекстуальний ланцюжок, — фраза М. Лермонтова *выхожу один я на дорогу*. Її афористичний статус кодифікує видання «1000 крилатих виразів української літературної мови: Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази», де вказано: «вислів вживається для підкреслення самотності ліричного героя» [2 : 551]. У сучасній поетичній мові реактуалізована в ідіостилях П. Тичини, П. Біби та М. Рильського, тобто на достатньо різних етапах розвитку української поетичної мови у ХХ ст., і здебільшого відтворюється як точна графічно маркована цитата: *«Выхожу один я на дорогу» — / В цих словах ой скільки гіркоти! / Ми ж співаєм сонцю перемогу, / Сонечку, з яким так легко йти* (П. Тичина); *І ось тепер я в П'ятигорську в нього... / Я тут, мої шкільні товариші, / Де «Выхожу один я на дорогу» / Злетіло, ніби гострий крик*

душі (П. Біба). Рідше це граматично й лексично трансформований інтекст, впізнаваність якого підтримує епіграф: *Не забуду вечора хрусткого,/ Інею й тоненького льодку,/ Коли сам я вийшов на дорогу,/ Ніби вперше на своїм віку* (М. Рильський).

У мовостилі М. Рильського реактуалізовано також периферійні у загальному вимірі цитатного тезаурусу української поетичної мови російськомовні фрагменти творів О. Пушкіна (*Своїм праправнукам далеким/ Лишив він заповіт оцей:/ «Быть можно дельным человеком/ И думать о красе ногтей»* — «Євгеній Онегін»; *Люблю, як люльку набиває він,/ Закурює в сократівським спокої,/ І, як владика цілей і причин,/ Розказує поважною ходою/ Про те, що стало порохом руїн./ «Минувшее проходит предо мною,/ Волнуясь, как море-океан», — / І давні тіні сходять на екран — «Борис Годунов»*), О. Блока (*Всі закохані — завжди безстрашні, Тільки б болю їм, тільки б їм мук... — / Так вонзай же мене, ангел вчорашний,/ В серце острый французский каблук* — «Приниження»), М. Лермонтова (*«Умчался век эпических поэм», — / Сказав з жалем учитель мій великий.../ Не місце, мов, для старосвітських тем/ У галасі сучасної музики* («Казка для дітей»). Метаоператори, які полегшують граматичне й змістове «входження» цих «чужих слів» у метатекст, — загалом типові: *розказує про те, що.., сказав учитель, лишив заповіт оцей* тощо.

Прагматичне й функціональне навантаження російськомовних цитат у сучасному поетичному тексті загалом співвідносні з загальними функціями прецедем у художньому дискурсі. Наприклад, вони стають основою для дискусій концептуального, світоглядного характеру — як засіб свідомого, зазвичай підкресленого відмежування від первинної позиції, вираженої у протоджерелі: *Щось ветеранне/ лепечуть замерзлі вуста:/ «Летят они в жаркие страны./ А я не хочу улетать...»/ Не хочеш — то й не лети./ Вертай до своєї квартири,/ до гладу, до наготи,/ до черг, безгрошів'я, зневіри./ Вертай, щоб до смерті трубить/ і все ж не піднятиш з багна./ Комуś же потрібно/ нещасну цю землю любить./ Комуś же потрібно!/ От ти і люби* (І. Жиленко); *«О дайте, дайте мне свободу!..»/ Співочий князю! Боже збав/ Святиню жебрати! Хіба/ Свобода — брати нагороду/ Из чужинецьких рук? Ганьба!* (І. Світличний).

Спостережено в сучасній українській поезії також відтворення російськомовних цитат в українській транслітерації, однак експресивна природа, оцінність таких інтекстів кардинально відрізняється від розглянутих вище латинськомовних. Ідеться про цілеспрямоване стилістично-оцінне «передавання вимови (написання) слова іншої мови як його навмисного неперекладання, які супроводжують .. претензії щодо державної політики, ідеології, культурних особливостей і мовної практики «іномовних» опонентів і виражаються як несхвальне, неприязне ставлення і переважно як недобррозичлива іронія, глузливе пародіювання... Фактор такої «навмисності» може посилюватися неточним (власне, спотвореним) цитуванням, на письмі — передаванням звуків однієї мови графічними засобами іншої мови, тобто вживанням слова як фонетичного

(графічного) варваризму в тканині іншої мови [виділено нами — Г. С.]» [6 : 23].

До виявів стилістично-оцінної цитатності зараховуємо, наприклад, зневажливо-іронічні контексти із відтворенням на письмі такої диференційної особливості російської нормативної вимови, як *акання* (*варкута, радной аганьок, на тундре, ат праклятай пагоні, на железнай дароге*). Пор.: *«ат праклятай пагоні», в тропу мандрівного зарібку — / І мені навздогін (кожен має, за що заплатив! (О. Забужко); Тож оформ неодмінно/ Передплату в Нью-Йорк/ На журнал «Україна»/ І ра-адной «Аганьок» (О. Ірванець).*

Мовний вияв протесту «проти комуністичної ідеології та радянського режиму, які звично асоціювалися в Україні з функціонуванням російської мови» [6 : 26] виразно демонструють контексти О. Забужко: *захлинаючись, скрипка біжить «на железнай дароге»,/ Де донині проноситься смерч «Варкута — Ленінград»./ Ех, на тундре, на тундре!./ Прощайте, совєцьке дитинство,/ Поворот з таборів, шістдесятницькі вірші (зразки перевозуків німого) і «хрущовка», що в голову тисне (О. Забужко).* Так на цитатному рівні авторка здійснює «підкреслення стороннього щодо України характеру як російської дійсності, так і російської мови» [6 : 34].

Носіями несхвальної або іронічно-зневажливої конотації виявляються також інкорпоровані в українські поетичні тексти російськомовні кліше, пов'язані з офіційним дискурсом радянської доби: *О Боже, подай хоч один монолог,/ в яким клетотіла би кров, а не лімба!./ І чавить цигарку («Минздрав ССР/ предупреждает») — як зігнути спину!./ Офеліє! Вихід! — кричить режисер (О. Забужко).* Переакцентування первинної модальності міжсистемної цитати (чи цитати із мови життя) інтенсифікує експресивність художнього висловлення, підтверджуючи, що «вторгнення “уламка” тексту на чужій мові може [...] відігравати роль також генератора нових смислів» [5 : 66] або нових оцінок.

Отже, іншомовні цитати — це активні текстотвірні, змістотвірні й оцінні одиниці сучасного українського поетичного тексту, носії лінгвокультурної інформації, знаки активного надчасового й позапросторового діалогу окремих творів, авторів і — масштабніше — різноетнічних і різночасових культур.

Як одиниці текстотворення, іншомовні цитати вживаються у різноструктурних (точні / трансформовані, графічно виділені / не виділені), когнітивних (авторизовані / неавторизовані, супроводжувані / не супроводжувані перекладом, авторськими коментарями) та графічних (подані у «рідномовній» графіці / транслітеровані) форматах. При цьому найвиразнішу лінгвокогнітивну специфіку й контекстну прагматику мають ужиті в іншомовному графічному оформленні неперекладні й не супроводжувані авторськими коментарями інтексти: метонімізуючи зміст прецедентного тексту або певного його фрагмента, вони: а) функціонують не тільки як його змістові, але і як «рідномовні» репрезентанти; б) особливо чітко вияв-

ляють симетричність / асиметричність лінгвокультурного досвіду автора й читача, які можуть бути неспівмірними у володінні тією чи тією іноземною мовою, в обізнаності з мовотворчістю певного автора чи певним сегментом світової літератури.

Іншомовні цитати мають додаткову, порівняно з іншими, функцію *інтелектуалізації* української поетичної мови, збагачення українського цитатного тезаурусу мовними знаками іншонаціональної культури.

1. *Калашник В.С.* Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду: Семантико-типологічний аспект / В. С. Калашник. — Х. : Вища школа, 1986. — 172 с.
2. *Коваль А.П., Коптілов В.В.* 1000 крилатих виразів української літературної мови: Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази / А.П. Коваль, В.В. Коптілов. — К.: Наук. думка, 1964. — 671 с.
3. *Кузьмина Н.А.* Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка: Монография / Н.А. Кузьмина. — Екатеринбург : Изд-во УрГУ; Омск : Изд-во ОмГУ, 1999. — 268 с.
4. *Лотман Ю.М.* Семиосфера / Ю.М. Лотман. — СПб. : Искусство-СПб, 2000. — 704 с.
5. *Слышкин Г.Г.* Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г.Г. Слышкин. — М.: Academia, 2000. — 130 с.
6. *Тараненко О.О.* Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: Притягування і відштовхування. II. Текстуальні вкраплення. Прецедентні тексти мовою оригіналу / О.О. Тараненко // Мовознавство. — 2010. — №4—5. — С. 22—38.
7. *Цыбульник Ю.С.* Крылатые латинские выражения / Ю.С. Цыбульник. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.

Статтю отримано 17.12.2015

Halyna Siuta

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

FOREIGN QUOTES IN THE POETIC TEXT

The article deals with the problem of reinterpretation of quotes which modern Ukrainian literary language and contemporary Ukrainian poetic practice adopted from the texts of world culture. These statements from antique literature, classic and modern English, German, French and other world literature markedly expands lingual-and-cultural Ukrainian national memory. These quotes are functioning in various structural (exact quote, transformed quote) and language formats. From the standpoint of language we distinguish quotes translated (Ukrainian-language) and other-language. Other-language writing is a special way of graphic emphasizing of quotations. The aim of this study is to demonstrate that other-language (Latin, Greek, English, French, German, Italian, Polish, Russian) quotes are active constructive (from the point of tekstbuilding and content-building) and evaluation units of the modern Ukrainian poetic text. The article gives a detailed analysis of lingual-and-cultural as far as lingual-and-cognitive specificity and contextual pragmatics of other-language intexts. One of the main ideas of this study is that other-language quotes has a specific function of intellectualization of the Ukrainian poetic language.

Key words: *Quote, texts of world culture, other-language quote, language format of quote, intercultural dialogue.*

УДК 81'38

Зоряна Висоцька

Одеський національний економічний університет, м. Одеса

ДІАЛОГІЧНІСТЬ МОВИ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАЦЬ ІВАНА ФРАНКА

У статті розкрито поняття діалогічності наукової мови. На прикладі праць І. Франка економічного профілю розглянуто діалогічність як категорійну ознаку наукової мови. Проаналізовано діалогічне навантаження займенників та вставних конструкцій, простежено діалогізаційну функцію цитат у науковому тексті.

Ключові слова: діалогічність наукової мови, чужа мова, цитата, експліцитна (цитування) та імпліцитна (покликання) форми цитатності, пряме і непряме цитування, діалогічність займенника.

У сучасній теорії наукового тексту домінує думка про те, що діалогічність — це універсальний механізм актуалізації наукового знання (М.М. Кожина, Н.А. Красавцева, Т.М. Михайлюк, Л.В. Славгородська, Л.В. Чернявська), адже науковий текст існує як «відкрита система, змістово не замкнена щодо інших текстів і комунікативно-прагматично відкрита для читача» [14: 6]. У писемній науковій мові діалогічність набуває специфічних рис, диференційних від її виявів у текстах інших функціональних стилів, коли репліки-реакції читача як безпосереднього учасника комунікації відсутні [10]. Ці потенційно можливі репліки віртуально «моделює» сам автор, вони ніби передбачені у тексті.

Діалогічність як категорійна ознака наукового тексту пов'язана передусім із його спрямованістю на адресата (М.М. Кожина, Н.А. Красавцева). Априорі визнаючи реляційну природу наукової мови, вона постулює, що комунікація відбувається не лише в межах тексту (*автор — читач*), але й між текстами (*автор — автор*).

© З.І. ВИСОЦЬКА, 2015

Для сучасної теорії наукової мови актуальні два типи інтерпретації діалогічності — широкий і вузький. Діалогічність у широкому значенні — це «особлива форма взаємодії між рівноправними і рівнозначними свідомостями» [1]. У вузькому розумінні діалогічність є однією з форм мовної комунікації, коли кожне висловлення адресоване конкретному співрозмовникові й обмежене темою розмови (О.С. Ахманова, М.М. Кожина, І.А. Синиця).

У наукових, науково-популярних економічних текстах І. Франка зафіксовано різні лінгвальні *форми* (наприклад, «розмова з читачем») й *засоби* маркування діалогічності. З-поміж останніх, за нашим спостереженням, найпродуктивнішими є: а) займенники; б) вставні слова та конструкції; в) «чужа» мова (прямі й непрямі цитування).

Форма діалогічності «розмова з читачем» інтенційно спрямована на залучення потенційного сприймача тексту до наукової комунікації, його спонукання до активного, усвідомленого сприймання й осмислення пропонованої інформації. Особливість цієї форми комунікації визначає те, що вона вибудовується як двоспрямована: *я ↔ ви, ми з вами*, передбачає постійну апеляцію до читача як рівноправного комунікативного партнера: *Ремісник у своїм варстаті робить разом усілякі роботи, потрібні для виладження його товару; візьмім, приміром, столяра; він і гиблює, і ріже, і довбає, і клеїть... [11: 7]; Жінок, як ми бачимо, числить виказ 9235 [11: 47]; Отож, ми бачимо, що земля, фабрики, заводи, машини, гроші, одним словом, усе, що є знаряддям виробництва, або капіталом, без чого праця рук ні на що б людям не придалася, що все це перебуває в руках тільки однієї частини людей [11: 35].*

З-поміж численних *засобів* оформлення міжособистісних («автор — читач / інтерпретатор») комунікативних відношень у розглянутих економічних текстах значну функціональну активність виявляють *особові займенники*.

Вживання особових займенників, зокрема і як засобів діалогізації, — проблема не нова й опрацьована достатньо ґрунтовно і в аспекті теоретико-методологічного обґрунтування, і з погляду практичного аналізу наукових текстів різних жанрів (Е. Бенвеніст, В.В. Виноградов, Л.С. Віготський, В. фон Гумбольдт, В.А. Гурєєв, А.П. Коваль, О.М. Пешковський, Г.К. Сиздикова, О.Н. Селіверстова, І.А. Синиця та ін.). Дослідники переконливо доводять, що експліцитними виразниками присутності автора в тексті є *займенники 1-ї особи однини і множини*. Зараховуючи ці мовні одиниці до класу так званих «еґоцентричних засобів мови» (до них належать також власні імена, лексичні й граматичні засоби, зорієнтовані на передавання думок людини про себе), наголошують на функціональних особливостях займенника *я* [3: 59], зокрема вказують на його продуктивність як засобу діалогізації наукової мови.

Діалогічний потенціал займенника *я* показово реалізується тоді, коли в межах текстової комунікації читач стає комунікантом і *я*-автора (*я*-адресанта), і *я*-референта. Така актуалізація суб'єктного компонента

висловлення за допомогою займенника *я* — найбільш спеціалізоване й пряме вираження мовної особистості автора і водночас один із поширених засобів активізації уваги уявних «співрозмовників» заради успішності наукової комунікації. Вживаючи щодо учасників наукового комунікативного акту займенник *я*, І. Франко переносить їх у реальний час текстового спілкування, надаючи їм такої самої текстової активності, яка притаманна йому самому.

У сучасній українській мові семантика займенника *ми* не так апелює до множинності мовців (*ми* — це не декілька *я*), як вказує на групу осіб, до якої належить мовець. Цю особливість семантичної структури займенника *ми* переконливо обґрунтовує В.В. Хімік: «Архісема *особа* взаємодіє із семою множинності, ... унаслідок чого виникає не звичайна плюралізація осіб, а обширна полісемічність «ми»: «я + х», або варіювання вираження сукупності осіб, зокрема й мовця» [13: 16]. Тобто сталою диференційною семантичною ознакою займенника *ми* є адресант, або мовець, а змінною — адресат. Актуалізовувана в конкретних контекстах семантика займенника *ми* часто поєднує в одній вербальній формі обох учасників комунікації: адресанта й адресата. За бажанням автора у визначений момент текстової комунікації відбувається ототожнення «я»-адресанта з «він»-адресатом. Результатом стає «ми»-колективне, семантичні варіанти якого залежать від семантики змінного компонента «він». В.В. Виноградов у зв'язку з цим говорив про зміну суб'єктних форм: «У смисловий стрій ніби залучаються всі «співрозмовники»: і «ви» читача, і «ми» автора. Але, заглибившись у синтагматику словесного руху, легко помітити, що цілковитого поширення символіки мови на кожну людину, на «нас із вами» немає» [2: 150].

Діалогічно марковане функціонально-семантичне та прагматичне навантаження особових займенників має свої особливості. Розгляньмо, наприклад, уживання займенника 1-ї особи множини *ми* у контекстних ситуаціях, коли його семантична структура передбачає наявність компонента «узагальнений адресат», тобто *ми* = «я + узагальнений адресат»: *Жінок, як ми бачимо, числить виказ 9235* [11: 47]; *Далі ми побачимо ще кращі цяцьки* [11: 56]; *Із сказаного вище ми вже знаємо, що є робітники, які працюють фізично (таких найбільше)...* [11: 68]. У цьому разі можна говорити «про поступову «асиміляцію» його (читача) з автором» [2: 160].

Цей узагальнений адресат конкретизується варіантами, що їх схематизують умовні формули:

ми = «я + читач цього тексту»: *На жаль, цим єдиним рецептом, який ми вже, здається, десь читали раніше, закінчується уся мудрість програми щодо дрібної власності* [12: 142];

ми = «я + ті, хто є учасниками, очевидцями подій»: *тоді тільки ми побачимо, що цими воротами входять цілі довгі ряди чорних, напівголих, одягнених в найогидніше лахміття людей...* [11: 53]; *ми платили би вправді протягом 40 літ по 2 423 993 з[л.] р[инських] і, крім того, ще деякий невеличкий додаток на заряд* [11: 107].

Автор також не відмежовує себе від учасників описуваних, оцінюваних подій, від народу: *Поділ ґрунтів доводить нас до загуби; позволення ділити ґрунти немов умисно вудумано на нашу загладу* [11: 201]; *ми не привикли ще до самостійних підприємств...* [11: 202]; *Ми так вже привикли до того вічного остуджування наших і зовсім не гарячих надій...* [11: 210]; *Мов на морозі, сидимо ми, скулившись, глядимо безучасно на світ божий і на себе...* [11: 210]. Такий тип уживання займенника *ми* підтверджує діалогічність наукового тексту. Автор переконаний, що текст буде прочитаний. Звернення до потенційного адресата (читача) у формі *ми* сприяє активізації його уваги.

У наукових текстах можливі різні варіанти контекстної семантизації змінного компонента, що позначається на семантичній структурі займенника 1-ї особи множини. Це, своєю чергою, дає змогу докладніше розглядати семантичні варіанти змінної як індивідуально-авторські, тематично й контекстно обумовлені.

Одним із семантичних варіантів змінного компонента займенника *ми*, зумовлених комунікативною природою тексту загалом і наукового тексту зокрема, є згадане вище позначення читача: *ми* = «я + читач цього тексту»: *В тім прелімінарі особливо цікавий для нас відділ доходів...* [11: 138]; *Особливо цікаві будуть для нас дві послідні позиції: екзекуційна належитість і проценти відволоки залягаючих податків* [11: 152]; *Перед нами найновіший звіт промислового інспектора п. Навратіла про стан галицької і буковинської промисловості за інспекційний 1890 рік* [12: 245].

Інший різновид актуалізації діалогічного потенціалу займенника *ми* пов'язаний з авторським відтворенням висловлень, думок тощо у формі прямої мови, діалогу: *Усі ми відчуваємо, що край наш хворий», — продовжує п. Щепановський* [12: 42]. Контекстне вживання особового займенника *ми* маркує персонажа, який говорить у певний момент часу і введений у процес комунікації за бажанням автора.

Аналіз семантичної структури займенників *я* і *ми* в науково-економічних працях І. Франка виявляє різнотипність їхньої функціонально-семантичної реалізації як засобів діалогізації. При цьому на тлі комунікативно-діалогічної однозначності займенника *я* прикметною є особливість займенника *ми*: залежно від вектора розгляду він може позначати адресата (для автора тексту, що уводить його у розповідь) або ж адресанта (для читача, реципієнта). Тому доцільно акцентувати комунікативно-ситуативне значення займенника 1 особи множини, що поєднує адресанта (автора) та адресата (читача) висловлювання.

Займенники 2-ї особи *ти* і *ви* у наукових текстах І. Франка — це продуктивні засоби створення діалогічності, натомість як засоби номінації адресата комунікації у науковому стилі вони вживаються нечасто. Наприклад: *Га, із сею думкою нараз мов блискає тобі в голові, і ти мовиши сам до себе: «Так ось воно як! Ось о що нашим лібералам ходить!»* [11: 118]; *Ви насичуєте почуття розкошами природи і мистецтва, ви маєте час і засоби на те, щоб розвивати серце й розум, словом, ви прогресуєте* [11: 77].

Особливий спосіб вираження діалогічних відношень між автором і читачем — поєднання в межах одного висловлювання займенників 1-ї особи однини *я* і 2-ї особи множини *ви*. Пор.: *Добре би було, якби такі практичні, часові спроби обговорювались і в «Pracy» ... я при найближчій спосібності не забуду написати вам, яка тут у нас згадка о тім ділі* [11: 81]. Одночасне вживання займенників *я* — *ви* свідчить про те, що автор свідомо ставиться до існування свого співбесідника, яким є потенційний читач, і водночас підтверджує розмежування автором себе як адресанта і читача як адресата наукової комунікації.

Серед лексико-синтаксичних структур, які сприяють створенню діалогічності мови наукових економічних праць І. Франка, варто виокремити вставні слова та словосполучення. Вони здатні повно виражати діалогічні відношення між учасниками комунікативного процесу і встановлювати контакт між комунікантами, зважаючи на різноманітність модальних значень, які вони виражають.

Важливими для реалізації комунікативних завдань у досліджуваних науково-економічних текстах є також *вставні конструкції*, які додатково оптимізують інтелектуальний контакт автора й читача. Найпоказовіші з цього погляду вставні конструкції, які виступають засобами адресації та спонування — *як ви розумієте...*, *як ви бачите...* тощо. Пор.: *Таким чином праця стає простим товаром щодо капіталу, бо, як бачимо, її ціна (тобто заробітна плата) підноситься тоді, як на неї більший попит, і, навпаки, спадає, коли попит зменшується* [11: 36]; *Зрештою, такий дрібний підприємець вічно стогне під натиском великого капіталу, з яким конкурує і який його, врешті-решт, пожирає, як це ми бачимо щодня* [11: 68]. Контекстну прагматику таких текстових структур у наукових текстах І. Франка визначає їхня спрямованість на встановлення і підтримання комунікативного контакту, на створення комунікативної співпраці автора й адресата, що має забезпечити успішність реалізації вербальної комунікації.

Один із найпоказовіших текстових виявів діалогічності наукової мови — *цитовання, пряма і непряма мова*. Їх розглядають у межах загальної проблеми діалогічності наукового тексту, що безпосередньо корелює з питаннями «чужої мови», «чужого слова». Свого часу М.М. Бахтін зазначав: «Чужа мова передбачає поєднання мови двох осіб: у художніх творах — це мова персонажів, яку передає автор; у різних видах публіцистичної та наукової мови — це цитовані тексти інших авторів». У сучасній лінгвістиці поняття «чужа мова» трактується як висловлення іншого суб'єкта, яке вносить у текст автор. Ступінь і форми входження «чужого» у новий текст можуть бути різними, а диференційним параметром залишається його сприйняття як інтегрованого елемента.

На сьогодні природу цитовання як основного вияву діалогічності й водночас засобу діалогізації у текстах різних жанрів і стилів з'ясовано з різних позицій — семіотичної (Ю.М. Лотман, З.Г. Мінц), комунікативної (Н.Д. Арутюнова, М.М. Бахтін, Т.Г. Винокур, А. Вежбицька, І.Р. Галь-

перін, Н.В. Данилевська, Н.К. Онипенко), текстотвірної (І.І. Ковтунова, М.М. Кожина, М.П. Котюрова, Н.О. Красавцева, Л.В. Красильникова, К.Б. Свойкін, В.О. Салімовський, Л.В. Славгородська), функціональної (З.Г. Мінц, Н.В. Петрова, К.Б. Рогачевська, Б.С. Шварцкопф, Г.Г. Слишкін, Г.М. Сюта та ін.). Останній аспект — особливо знаковий із погляду виявлення диференційних параметрів, які вирізняють уживання цитати в науковому стилі на тлі інших функціональних стилів української мови, передусім — художнього та публіцистичного. Зокрема З.Г. Мінц основними функціями цитати у науковому тексті вважає *текстотвірну*, *референційну* (відсилання до тексту попередника) та *знакову* (цитата є мовним знаком-репрезентантом «чужого» тексту) [6: 393]. Поглиблене осмислення цієї проблеми, її розгляд на матеріалі наукових текстів різної жанрової і часової належності дало дослідникам підстави доповнити цей мінімальний перелік, конкретизувати його такими позиціями: *авторитарна*, *орнаментальна*, *субститутивна* [8: 19], *авторитетна*, *доказова*, *оцінна* [7: 61], *діалогічна*, *риторична*, *інформативна* [9: 102].

Наявність в авторському науковому викладі відрізків чужого тексту не руйнує його цілісності і зв'язності (на відміну від, наприклад, тексту художнього). Це зумовлено підпорядкованістю чужої мови комунікативному завданню — аргументовано довести правильність / неправильність висловлюваного наукового погляду, аргументувати певну тезу, позицію тощо. У наукових текстах апелювання до різних типів вербалізації чужої думки регулярні, системні, оскільки вони засвідчують процес пізнавальних пошуків автора, який обов'язково супроводжує інтелектуальна полеміка, опертя на думки й теорії попередників або відмежування від них. Це визначає основні функції «чужої» мови у науковому тексті — комунікативно-пізнавальну та аргументативну (пор.: у художньому дискурсі домінує функція естетична, у розмовному — інформативна, в офіційно-діловому — констатувальна). Науковий текст вирізняє специфічний, *інтегративний* рівень зв'язності, що зумовлений поєднанням двох (або кількох) контекстів — власне авторського (метатексту) та «чужого» (прототексту / прототекстів). Саме на їхньому перетині відбувається нарошування змісту, який становить інформативно-комунікативну сутність наукового тексту.

Зафіксовані в економічних текстах І. Франка цитати — це зазвичай дослівні відтворення фрагментів інших текстів. На їхній статус «чужого» слова формально вказують графічні засоби (лапки, шрифтові виділення). Таке графічне виділення цитати маркує автономність «чужого» елемента, а також на рівні візуального сприйняття сигналізує про нелінійність, ментальну розірваність Франкового висловлення і не дає «чужому» фрагментові стилістично розчинитися в тексті-реципієнті. Обсяг інтегрованих цитатних фрагментів може бути різним: від одного слова (терміна, поняття) до розгорнутого висловлення.

Вживання «чужої» мови у розглядуваних працях І. Франка відображає складний комплекс пізнавальних, соціальних, психологічних дій

автора, відкрито або приховано вказує на інші носії знань, з якими знайомий, погоджується чи полемізує автор. Ці тексти представлені в експліцитній (цитування) та імпліцитній (посилання) формах. Цитування, своєю чергою, актуалізовані як прямі (думка І. Франка відокремлена від чужої мови) і непрямі («чужа» мова граматично пристосована до мови автора, підпорядковується їй і оформлюється переважно як підрядна частина складного речення).

Поширений тип актуалізації «чужих» висловлень у працях І. Франка — цитування у формі прямої мови. Здебільшого вони пов'язані з дієсловами мовлення — *говорити, казати, відповідати, стверджувати*: *Міністр юстиції, граф Шенборн, відповідь: «Мушу визнати, що висновки пана Мадейського з багатьох точок зору слушні...»* [12: 186]; *В мові троновій, яку виголосив цісар при отворенні ради державної, були висказані також ось які слова: «Правительство лагодить внесок, щоби піднести спілкуву організацію селянського стану і тим способом зробити один крок дальше до скріплення відносин сеї так важної і численної часті людності!»* [12: 243]. Тут суб'єктом діалогу виступає не автор тексту (він лише ретранслює чужу мову), а третя особа комунікації, яка тимчасово виконує функцію адресанта, автор — тільки ретранслятор слів третьої особи. Пор. також уведення в авторський текст діалогізувальних висловлень окремих історичних персонажів (громадських діячів, педагогів, економістів, діячів греко-католицької церкви у Галичині) чи мовного вираження колективного досвіду тощо: *Ксьондз Ст. Свежановський з парафії Липниці, до якої належать три села, що разом налічують близько 3500 осіб, пише: «У кожній громаді, що належить до парафії, вже нині панує великий голод»* [12: 190]; *Капіталісти відразу схаменуться і скажуть своїм мулярам: «Хочеш 2 злотих на день?»* [11: 73].

Прикметна риса індивідуального наукового викладу І. Франка — вживання іншомовних (польськокомовних, німецькомовних, російськокомовних, латинськокомовних) цитат. Вони засвідчують інтелектуалізм, широту мовних і позамовних знань автора і здебільшого вжиті в лапках: *«Яке немилосердне правительство!»* — *скрикнули, бачиться, ліберали-поляки, який «rzad sprzyjający krajowi», котрий, незважаючи на тягарі краю, не хоче нам дозволити вменшити йому тих тягарів!* [11: 116]; *Це «in die Details eingehender Bericht» надто перекручує справу, про яку йдеться у спростуванні* [12: 198]; *І книжка полетить до ста чортів з рук читаючого, і самому читаючому сім кіп лиха, що смів брати в руки таку «нигилистическую брошюрку!»* [11: 28]; *Але все-таки в тій петиції починає неясно просвічувати думка, що треба якось улегшити долю підданих, хоч, розуміється, «bez naruszenia czyjej kolwiek (чумаї: szlacheckiej) własności i wolności»* [11: 93]; *Патент цісарський ... звалив заразом цілий тягар індемнізації на Галичину, додаючи, що датки зі скарбу державного будуть давані «enter Vorbehalt des Ruckzahlungs Anspruches und unter einstweiliger Suspendirung der Ruckzahlung und Verzinsung der bisher gegebenen Vorschusse»* [11: 109]. Зафіксовано також вживання графічних немаркованих висловлень:

Отже, оту «посуху» автор спростування просто з пальця виссав, щоб довести нас *ad absurdum* [12: 198]; А з тим *vivat propinasya! vivat indemnizasya propinasyjna!* [11: 406].

До діалогічних одиниць, які розширюють інтелектуально-культурний простір наукового викладу І. Франка, належать українські та польські народні приповідки та прислів'я, фрагменти з народних пісень, що загалом не властиво для сучасної наукової економічної мови: «*Bez pracy niema kolaczu*», — каже стара приказка [11: 74]; можемо тепер сміло сказати до них: «*Видите тріску в оці хлопа, а не видите поліна в своїм власнім*» [11: 194].

Також форма діалогізованих контекстів передбачає увиразнення наукового тексту структурами і висловленнями живої народної мови: — *Свате*, — звертається він з плачем то до одного, то до другого селянина, — дай 50 центів і бери коня! // — А нащо мені, я й своїх коней не маю чим годувати, — відповідають йому. // — То дай 30 центів. // — Не дам. // — Дай 20 центів. // — І того не дам. // — То бери задарма. // — Ні, не візьму [12: 184]; — *Куме*, — каже один до другого, — нащо тягтимеш за собою коня, він і так здохне. Краще зоставимо його євреєві й випиймо за те горілки. // — *Правда!* — згодився другий, і по короткім торзі єврей дав селянам по чарці горілки, і вони залишили йому коня, який зараз живе при корчмі, смикаючи сіно з возів селян, що тут зупиняються [12: 184]. Це явище кваліфікуємо як диференційну ознаку наукової мови І. Франка.

Поширена форма передавання «чужої» мови в науковому тексті — пряме марковане, але не атрибутоване цитування: *Ні, хоть і як недавня і вбога змістом наша «Дрібна бібліотека», коли лучалось чути від молодих людей, що «ми би радо купували і читали, та що ж, коли-бо як побачить який-небудь X-Y, то зараз біда»* [11: 29]; Автор брошури рішуче виступає проти розповсюдженого в нас останнім часом принципу, що «до витрат на загальні цілі треба залучати наступні генерації, оскільки і їм ці видатки приносять користь» [12: 235]; А до розумного господарювання, на думку автора, належить в першу чергу розуміння, що «*підтримка окремих осіб іще мало робить для загального добра*» [12: 239].

Адресантом текстової комунікації при непрямому цитуванні виступає автор тексту-джерела. Автор тексту-реципієнта займає в такій ситуації позицію інтерпретатора, тому непряме цитування можна характеризувати як аналітичну модель передання «чужої» мови. Непряма мова обов'язково супроводжується трансформацією змісту «чужого» висловлення.

У науковому тексті «чужа» мова (і в прямій, і в непрямій формі реінтерпретації) має супроводжуватися атрибуцією, покликанням, тобто додатковим текстом (епітекстом), що містить інформацію про автора та джерело «чужої» мови. У цей спосіб виявляється така риса письмового наукового тексту, як комунікативна природа і спрямованість на адресата. Покликання налаштовують читача на паралельне текстове розгортання, містять інформацію, факультативну для сприйняття основного змісту

тексту, однак обов'язкову з погляду дотримання мовно-етикетних норм наукового стилю. У покликаннях, які зафіксовано в аналізованих економічних працях, І. Франко в коментарях до свого тексту також стимулює читача до осмислення метакодексту науки: *Кождий пан може заложити залізну обручку на шию ... невольника, щоби міг його ліпше пізнати і бути певним, що йому не втече*²¹ / ²¹Автор книжки «*An Essay on Trade and Commerce*» каже: «Під пануванням Едуарда VI взяли були англичани зовсім, здається, серйозно до піддвиження мануфактур і забруднення бідних», і т. д. («*An Essay on Trade and Commerce*», London, 1770, стор. 5) [11: 599].

Таку імпліцитну форму передання «чужої» мови спостерігаємо здебільшого тоді, коли автор звертається до іноземних джерел: *Одного року (1797 р.) вибрало воно з Галичини 20 000 рекрута ... та заборонило вивіз збіжжя за границю (Віслою й Саном), що творив досі головне джерело панських доходів*⁴ / ⁴Див. про це *W. Kalinka. Sejm czteroletni, t. II, część I, księga IV (wydanie czwarte. W Krakowie, 1895, с. 104—127). Порівняй також мою книжку «Громадські шпікліри в Галичині 1784—1849 р.» (Українсько-руський архів, т. II, с. XXXII—XLIII) [11: 90]; На сю останню фразу покладено в патенті особливий натиск, бо повторено її аж чотири рази: в §7 і 11, у другім уступі § 7-го і в урочистім закінченні, де в конклюдії завзивається селянин до «незламної вірності і прихильності для нас і нашого правительства»¹ / ¹Патент сей у польськім перекладі напечатаний в урядовім виданні «*zbiór ustaw prowincjonalnych*» з р. 1848, стор. 38. [11: 96]; З кінцем 1875 р. оцінив *Marasse* суму тих довгів на 140 міль.² / ²*M. Marasse. Ueber die Verschuldung des gal. Grundbesitzes im J. 1875 (Statistische Monatsschrift, 1876) [11: 560].* Наявність покликань у тексті зумовлено й такою стильовою рисою наукової мови, як точність, що на сьогодні є однією з кваліфікативних рис наукового тексту.*

Вживання одиниць «чужої» мови у науково-економічних текстах І. Франка, з одного боку, вказує на зв'язок з «чужим» текстом, з другого — протиставляє іншому тексту. Роль такої вказівки в аналізованих економічних працях виконують відповідні сигнали дистанції, які маркують характер операції з чужою мовою в певному контексті. Це зазвичай дієслова зі значенням процесу мовлення, емоційного, інтелектуального стану — *мовити, говорити, писати, сказати, скрикнути, відповідати*. Загалом їхнє вживання в науковому стилі підтверджує загальномовну тенденцію, простежується у текстах різних функціональних стилів.

Важливий аспект дослідження параметрів цитатності у мові наукових економічних праць І. Франка — типологія метаоператорів, які інтегрують «чуже слово» в авторський виклад. Для визначення різновидів таких метаопераційних одиниць базовою вважаємо позицію В. Хлебди, який поділяє їх на:

— безвідносні — не пов'язують реінтерпретоване висловлення ні з місцем, ні з часом, ні з будь-якими іншими прецедентними обставинами. Зазвичай такі метаоператори апелюють до узагальненого мовця, до відомого, але усередненого, стереотипізованого колективного мовного

досвіду — як кажуть, як то кажуть, як говорять, як говориться та ін.: *Так і стоїть тепер се діло, як то кажуть, ні в кут, ні в двері* [12: 121]. До цієї групи належать прислів'я і приказки: *На те здивування нашої шановної нештемпельованої колежанки ми можемо відповісти народним прислів'ям: «Казав циган: мій батько між двома хлібами помер: старого не було, а нового не дочекався»* [12: 203];

— відносні (пов'язують цитоване висловлення з певними прецедентними обставинами, конкретним суб'єктом (автором чи ретранслювальником), усним чи друкованим джерелом, визначеним твором, жанром тощо — *капіталісти скажуть, міністр відповів, як говорять русини, як говориться в тій пісні*). Пор.: *Рубрика, приносяча сором австрійському бюджетові, лотерея, приносить з Галичини 1 641 850 з[л.] р[инських], суму, як каже «Nowa Reforma», котра цілковито вистарчила би на удержання учителів людських по всіх тих селах, котрі ще досі не мають шкіл* [11: 142]; *В мові троновій, яку виголосив цісар при отворенні ради державної, були висказані також ось які слова: «Правительство лагодить внесок, щоби піднести спілкову організацію селянського стану і тим способом зробити один крок дальше до скріплення відносин сеї так важної і численної часті людності!»* [12: 243]; *Вони числяться з фактами, основують свої програми на фактичнім стані, на конкретних потребах і нуждах живих людей, а не обходяться з ними так, як говориться в тій пісні, що «дід бабці купив капці, закороткі були, то втяв пальці»* [12: 298]; *Наші устави кажуть, що громада, то перша й найменша одиниця адміністраційна* [12: 175]. Власне, здатність відносних метаоператорів вказувати на автора / джерело цитації або полегшувати їхню ідентифікацію визначає текстотвірну прагматику цих одиниць й умотивовує їхню більшу частотність уживання порівняно з метаоператорами безвідносними.

Дієслово мовлення є семантично і граматично визначальним у діалогізаційних конструкціях *як то кажуть, недарма кажуть, як казали, як казав* та ін.). Вони у мові економічних праць І. Франка диференційовані насамперед за типом експлікованої інформації щодо одного із суб'єктів наукової комунікації, зокрема:

— містять експліковану інформацію про національну належність автора висловлення: *Тисячі найрізніших відносин переплетені з собою і впливають на себе так, що, як говорять русини, «верхнього б'ють, а спіднього болить»* [12: 231];

— містять експліковану інформацію про професію, напрямок діяльності автора висловлення: *Ксьондз Ст. Свежановський з парафії Липниці, до якої належать три села, що разом налічують близько 3500 осіб, пише: «У кожній громаді, що належить до парафії, вже нині панує великий голод»* [12: 190];

— містять експліковану інформацію про соціальний статус автора висловлення: *Міністр юстиції, граф Шенборн, відповів: «Мушу визнати, що висновки пана Мадейського з багатьох точок зору слушні»* [12: 186]; *«Банк, — сказав тоді один польський граф (не знаємо вже, котрий, хоч се однако), — нічо винен», значить, мусить дерти, і добре має, що дре* [11: 298];

— містять експліковану інформацію про класовий статус автора висловлення: *Це називається поступом, а пани капіталісти, з гордістю б'ють себе в груди, говорячи: «Це наша справа; ми чинимо цей поступ», — і забувають, що без робітничих рук цього всього не було б!..»* [11: 76]; *Не раз-то і не два говорили наші пани: «Наш селянин не знає обходитися з грішми, не знає господарити...* [11: 194].

Зафіксовано у мові розглядуваних праць також явище персоналізації «чужої мови», пор.: *Він мусить, як це вірно висказав доктор Данилович, бути сільським зарібником, прив'язаним до землі, т.е. мусить нести на своїм хребті невигоду кріпацтва і надто ще приймати різкі удари капіталістичного устрою* [12: 220]; *Посол Менгер, цілком погоджуючись з думкою пана Малійського, зауважив, що не вважає за відповідне, щоб прокурори брали участь у політичних агітаціях і на своїх «небезпечних посадах» виступали кандидатами на посольські мандати* [12: 186]. Прикметно, що такі персоналізовані цитати зазвичай містять компонент оцінки — «погоджуюся / не погоджуюся з позицією автора висловлення».

Загалом аналіз типів і способів актуалізації цитати як одиниці «чужої» мови, засобу діалогізації наукового викладу в економічних текстах І. Франка засвідчують і загальні (характер тексту, його стильові параметри), й індивідуальні (комунікативні цілі й завдання автора) особливості у царині наукового текстотворення. У проаналізованих текстах цитати виконують інформативну, ілюстративну, аргументативну, оцінну функції.

Отже, науковий текст — це водночас і носій інтелектуальної інформації, і засіб фахового спілкування. Особливість взаємодії автора й читача у цьому типі комунікації визначає те, що науковий текст читають і сприймають не пасивно, а творчо, критично, тобто з певною реакцією, яку намагається передбачити, а іноді й змодельювати, «спровокувати» автор. І тільки за умови повноцінної реалізації такого віртуального, інтелектуального діалогу можна говорити про ефективність наукової інтеракції.

1. Бахтин М.М. Собрание сочинений. Т. 6: «Проблемы поэтики Достоевского» 1963, Работы 1960-х — 1970-х гг. — М.: «Русские словари», «Языки славянской культуры», 2002. — 800 с.
2. Виноградов В.В. О языке художественной прозы: избр. труды / В.В. Виноградов. — М.: Наука, 1980. — 360 с.
3. Гуреев В.А. Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания / В.А. Гуреев // Вопросы языкознания. — 2004. — №2. — С. 57—67.
4. Кожина М.Н. О диалогичности письменной научной речи. — Пермь, 1986.
5. Красавцева Н.А. Выражение диалогичности в письменной научной речи (на материале английского языка): Автореф. дис. канд. филол. наук. — Пермь, 1987.
6. Милиц З.Г. Функция реминисценций в поэтике А. Блока // Тр. по знаковым системам. — Тарту, 1973. — Вып. 6. — 402 с.
7. Полубиченко Л.В., Андросенко В.П. Типология цитат в художественной и научной речи // Филол. науки. — 1989. — №3. — С. 58—64.
8. Рогачевская Е.Б. О некоторых особенностях средневековой цитации (на материале ораторской прозы Кирилла Туровского) // Филол. науки. — 1989. — №3. — С. 16—20.

9. *Свойкин К.Б.* Структурная функция цитаты в научной коммуникации // Традиции и новаторство в гуманитарных исследованиях: Сб. науч. тр. — Саранск: Изд-во МГУ им. Н.П. Огарева, 2002. — С. 106—109.
10. *Славгородская Л.В.* О диалогизации научной прозы // Стиль научной речи / Отв. ред. Е.С. Троянская. — М.: Наука, 1978. — 280 с.
11. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах: Наукові праці. Томи 44-47. (Том 44, книга 1. Економічні праці (1878—1887). — К.: Наукова думка, 1984. — 767 с.
12. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах: Наукові праці. Томи 44-47. (Том 44, книга 2. Економічні праці (1878—1887). — К.: Наукова думка, 1984. — 694 с.
13. *Химик В.В.* Категория субъективности в современном русском языке (эгоцентрический потенциал субъектных компонентов высказывания): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.01 — русский язык / Химик В.В. — СПб. 1991. — 33 с.
14. *Чернявская В.Е.* Научный текст и его филологическая интерпретация. — СПб., 2002.

Статтю отримано 30.11.2015

Zoriana Vysotska

Odesa National Economic University, Odesa

DIALOGISM OF THE LANGUAGE OF IVAN FRANKO'S ECONOMIC ARTICLES

The concept of dialogism scientific language is uncovered in the article. Its functioning within the scientific style is considered on the example of Ivan Franko scientific works. The citing is investigated as demonstration of the scientific language dialogism. The main dialogical functions of the quotation in the scientific text are determined. The manners of the quotation marking and their functions as so as dialogical properties of pronouns in the economic works by I. Franko are investigated.

Key words: *scientific language dialogism, quotation, explicit (citing) and implicit (reference to the author) forms of quotation, direct and indirect types of quotation, dialogical properties of pronouns.*

Мовна мозаїка

САЙТ І ВЕБ-САЙТ У РОДОВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ

Новітні орфографічні словники української мови подають різні закінчення родового відмінка однини для іменників *сайт* і *веб-сайт*, а саме: *сайта* і *веб-сайту*. Фахівці вважають їх синонімічними, бо вони виражають загальне значення 'місце в Інтернеті, в інформаційному просторі'. Іменники з таким значенням у цій відмінковій формі повинні мати закінчення *-у* (див.: Український правопис, § 48, п. 2, д).

Отже, у родовому відмінку однини потрібно писати *сайту*, *веб-сайту*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'276.5'276.6:379.85

Лілія Півньова

Східноєвропейський університет економіки
і менеджменту, м. Черкаси

КОЛЬОРОНОМЕНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ ТУРИЗМУ

Стаття присвячена дослідженню змістового наповнення та функціонального призначення кольорономенів у лексиці українського туризму; окремо проаналізована їхня роль у міжкультурній комунікації.

Ключові слова: кольорономен, спеціальна лексика туризму, професійне спілкування, міжкультурна комунікація.

Сприймання кольору, а також пов'язані з ним асоціації ґрунтуються на віковічних традиціях певного етносу. Проблема відображення та тлумачення кольорономенів у мовах різних етнокультур перебувала в полі наукових інтересів І.М. Бабій [2], Г.А. Губаревої [11], С.М. Замашної [12], Б.О. Базима [4] та ін. Такі назви займають значний шар у лексичному складі мови, ними активно послуговуються в літературі. Колір є психологічним, емоційним, культурним феноменом, його використання допомагає передавати емоційний стан людини, її позитивні чи негативні риси характеру, різні соціальні та культурні явища. Цей факт зумовлений, зазначає Д.М. Полякова, використанням колірних найменувань (кольорономенів) як універсальних знаків, що викликають певний набір асоціацій. Імовірно, саме через те кольорономени так часто входять до складу професійно маркованих одиниць: термінів, професіоналізмів, професійних жаргонізмів, номенів або ідіоматичних виразів [18: 158].

У сучасній мовознавчій науці функціонують різноманітні терміни для позначення слів і виразів зі значенням кольору: кольоропозначення (Н.Д. Парасін); кольоро-

© Л.В. ПІВНЬОВА, 2016

назви (К.В. Тулюлюк), колоризми (Н.В. Арнаутова), колороніми (Я.М. Тагільцева), кольороніми (Т.М. Берест), кольорономінації (А.Є. Іншаков), кольорові означення (А.А. Брагіна), прикметники на позначення кольору (А.В. Висоцький), колірні терміни (Д.Н. Борисова), термінологічні одиниці з компонентом кольоропозначення (Ю.М. Русіна), терміни з колоративним компонентом (Г.О. Матковська), хроматизми (С.В. Форманова), okazіоналізми-хроматоніми (С.А. Циганова) тощо.

Розглянути «колірний термін» («colour term») як своєрідну лінгвістичну універсалію вперше спробували Б. Берлін і П. Кей у монографії «Основні колірні терміни: їхня універсальність та еволюція» («Basic colour terms: their universality and evolution»). Ця праця стала зразком системного опису лексичної групи слів, єдиної для низки мов. Учені вивчали етимологію кольору, обґрунтували розподіл колірної лексики на основні та похідні терміни, а також описали закономірності розвитку візуально-мисленнєвого сприйняття кольорономенів свідомістю людини [26].

Найдоречнішим та аргументованим, на думку В.В. Горлачової, є термін кольоропозначення, під яким дослідниця розуміє лексему на позначення кольору, не обмежуючи її рамками одного лексико-граматичного класу, ба більше, враховує складні та складені лексичні утворення з семами кольору [10: 5]. Д.М. Борисова ж зазначає: «кольоропозначення — це процес позначення кольору в мові, тобто різні способи номінації колірних відтінків» [8: 34]. При цьому застосування вищезгаданого поняття розуміє не як результат — конкретне слово або словосполучення, — а як процес.

Кольороназви визначають як лексеми, денотативним значенням яких є ознака кольору [14: 5]. Поділяючи думку Д.М. Борисової [8] та К.А. Осинцевої-Раєвської щодо вибору терміна для назви кольоропозначень у мові [15], уважаємо, що термін *кольорономен* є найвдалішим (на відміну, наприклад, від терміна okazіоналізм-хроматонім чи *хроматонім* (від грец. *chroma* «колір» + гр. *onima* «ім'я»), оскільки він може бути використаний для позначень назв будь-яких колірних відтінків (зокрема й ахроматичних («безбарвних») — білого, чорного і сірого).

Хоча існує чимало наукових розвідок із цього питання, але в українському мовознавстві досі залишаються недостатньо з'ясованими особливості функціонування найменувань кольору у мові професійної комунікації, що й зумовило **актуальність** теми дослідження.

Метою статті є вивчення змістового наповнення та функціонального призначення колірної лексики, поширеної у сфері українського туризму та з'ясування ролі кольорономенів у міжкультурній комунікації.

Колір рідко сприймається ізольовано, людина, зазвичай, асоціює його з чимось, що частково надає інформацію про предмет. Мовна система сприйняття кольору відрізняється від наукової «в силу своєї антропоцентричності: на те, як ми описуємо колір об'єктів, впливають як фізичні і психологічні закони сприйняття, так і знання про світ, про функціональне використання об'єктів, які споглядаємо» [5: 111].

Загалом колірне значення є складною багаторівневою системою, яка включає такі характеристики: 1) фізіологічна реакція на колір; 2) конотативне значення кольору; 3) символіка кольору; 4) емоційне значення кольору; 5) зовнішньо-асоціативне значення кольору. Ці рівні взаємопов'язані, але мають специфічну природу, організацію, ступінь сприйняття і семантичну константність [25: 14–15]. Взаємодія всіх рівнів забезпечує можливість ефективного мовного впливу.

Сприймаючи колір, кожен носій мови спирається не лише на сам факт існування такої реалії, але й на експресивне відчуття від сприйняття того чи того кольору, відзначаючи, часто на рівні підсвідомості, асоціативні ознаки, зв'язки, супутні слова в мові. Невимушена легка атмосфера та гостинність — це те, чого чекають туристи від організаторів відпочинку. За таких умов спілкування у межах спеціального середовища потребує відповідного доцільного використання і професійна мова. Специфічні комунікативні завдання зумовлюють уживання щоразу нових форм спеціальної лексики. Колірна візуальність значною мірою полегшує уявлення та чудово впливає на просування туристичного продукту. «Фарбуючи», наприклад, тип туризму в певний колір, туроператори апелюють до сформованих у суспільній свідомості стереотипів, крізь призму яких потенційні туристи зможуть сприймати необхідну інформацію. Як наслідок, маємо в активному вжитку лексико-семантичні варіанти колірних термінів зі вторинним значенням, наприклад:

— *зелений туризм* (зелений колір асоціюється з рослинним світом, із проведенням вільного часу на лоні природи, у сільському середовищі; він розслаблює та заспокоює: *«Зелений туризм — це прекрасна можливість відпочити вихідними, втекти від міської суєти, насолодитися тишею, спокоєм і повністю возз'єднатися з природою»* [ТБ, 15.05.2013]). Зелений туризм виник як альтернатива класичному курортному відпочинку, оскільки у світі спостерігається перехід від так званої SSS-моделі відпочику (Sea — Sun — Sand: Море — Сонце — Пісок) до моделі LLL (Lore — Landscape — Leisure: Знання — Ландшафт — Дозвілля) [16];

— *червоний туризм* (червоний колір часто пов'язаний із комуністичною символікою; цей тип туризму широко поширений у Китаї, має стосунок до комуністичної партії чи соціалістичного ладу: *«Якщо раніше під «червоним туризмом» малося на увазі тільки відвідування будинків-музеїв відомих революціонерів старого покоління і старовинних будівель, то сьогодні зміст і форми цього виду туризму зазнають змін»* [ТБ, 27.03.2014]);

— *білий туризм* (білий традиційно є символом чистоти, важливий для підкреслення простоти й природності навколишнього світу, асоціюється із легкістю і спокійним станом душі та, врешті-решт, із зимою: *«Дешево — і незабутньо. На Волині впроваджують альтернативу зеленому туризму. Його охрестили — «білим», саме під холодну пору року. Це коли під ногами рипить сніг і мороз за 10 градусів. Головна родзинка цієї моделі відпочинку — спартанська скромність: ніяких автівок, мінімум комфорту і проста селянська їжа без марципанів»* [УМ, 18.10.2014]);

— *чорний туризм* (чорний, зазвичай, несе негативний семантичний відтінок: «*«Чорний туризм» передбачає відвідування кладовищ і поховань, поїздки в місця катастроф (екологічних або техногенних), стихійних лих і масової загибелі людей. Він має давні історичні корені»* [ТБ, 27.03.2014]). Ще одна назва подорожей до місць трагедій — «dark tourism», або «темний туризм». Вираз поширився з 1996 року, після того, як його було вперше вжито в «International Journal of Heritage Studies». Термін став доступним широкому загалу після публікації 2000 року книжки «Темний туризм» («Dark Tourism»), авторами якої є професори Шотландського Університету Глазго Малкольм Фоулі і Джон Леннон [9].

Система образів, асоціацій, здатних доносити спеціальні знання «доступною мовою», доповнюючи план мовного змісту, сприяє, насамперед, полегшенню сприйняття інформації і в такий спосіб створює певний вербальний комфорт.

Кольорономени відіграють особливу роль у комунікації і їх активно вживають на позначення різних об'єктів, процесів і явищ, пов'язаних із професійною діяльністю. Вільні атрибутивні номінації з кольорономенами відбивають особливості названих предметів, об'єктів чи явищ, спираючись на суб'єктивне (авторське) бачення навколишнього світу, та привертають увагу туристів до нестандартного подання змісту інформаційного повідомлення (напр., *частини світу: «жовтий» континент (Азія), «чорний» континент (Африка), «зелений» континент (Австралія), «смарагдовий» острів (Ірландія), «чорний список» туристів, «сірі списки» туристичних компаній*). У сталих словосполученнях із кольорономенами (зокрема *назви річок: Блакитний Ніл, Білий Ніл, Чорна Тиса, Біла Тиса*) назва кольору здебільшого втратила репрезентативне значення, тобто вже не має впливу на семантику означеного об'єкта, напр., *туристам пропонують незабутній відпочинок на Чорному, Білому, Червоному і навіть на Жовтому морях...* Зрозуміло, що прямого зв'язку з кольором у таких сполуках немає.

Комунікативно-прагматичний аспект використання кольорономенів у складі номенклатури полягає саме в актуалізації прямих колірних значень під час опису об'єктів чи їхніх значущих частин, а також природних процесів і явищ. У туризмі це яскраво ілюструють назви відомих і найпривабливіших для туристів місць, напр.: *Блакитна мечеть* (найбільша за розміром і одна з найкрасивіших мечетей Стамбула: назва походить від оздоблення інтер'єру — понад 200 000 блакитних плиток прикрашають її всередині); *Квартал червоних ліхтарів* «Де Валлен» в Амстердамі (один із найцікавіших для туристів районів нідерландської столиці, де процвітає секс-індустрія: назва походить від червоних ліхтарів, які стоять у вікнах будинків розпусти); *Велика блакитна діра* (популярне місце, що входить до десятки найкращих місць для дайвінгу в світі, одне з геологічних див поблизу півострова Юкатан; належить до найбільших серед аналогічних карстових утворень і тому внесене ЮНЕСКО до списку всесвітньої спадщини); *Рожеве озеро або озеро Хіллер (Hillier)* (дивовижне озеро рожевого кольору, справжня загадка

австралійської природи, яка щороку приваблює до себе дедалі більше туристів) та ін. Як бачимо, назви кольорів мають основне семантичне навантаження і виступають складником цілісного поняття.

У спеціальній лексиці туризму чітко простежується опозиція, яку можуть утворювати не лише контрастні кольоропозначення чорний/білий («білий список» туристичних компаній, які заслуговують на довіру, та «чорний список» туристичних фірм, з якими не варто пов'язувати надії на вдалу відпустку), а й інші кольорономени, що у звичайному мовному середовищі цього значення не мають, наприклад, *зелений / червоний коридор*. Проходження митного контролю «зеленим коридором» звільняє громадян від заповнення митної декларації, а проходження «червоним коридором» передбачає її заповнення, а в разі наявності товарів, що перевищують встановлені норми, — і сплату податків. Для підсилення або підтвердження вербальної інформації такі митні коридори мають додаткові позначення відповідного кольору та написи кількома мовами (*green channel/red channel*); ці візуальні символи, тим паче з елементами кольору, допомагають швидше зорієнтуватися потокам туристів. Отже, можемо констатувати, що «текст обростає новими можливостями, і якщо раніше він був лише фіксацією на папері слова, яке звучить, то зараз це і слово, яке звучить, і зорове зображення, і, звичайно, графіка» [13: 3].

Формування і розвиток термінологічних одиниць із кольорономенами відбувається під впливом екстралінгвістичних чинників у кожній мові по-різному. Проте помітним є збіг у їхньому використанні у складі спеціальних назв у споріднених мовах, що пояснюється спільністю історичного досвіду, економічної, наукової та культурної діяльності, під час яких відбувається постійне запозичення термінологічних одиниць, засвоєння нових понять, термінів на рівні калькування та необхідністю збереження універсальних термінів і номенів для підтримки можливості успішної міжкультурної комунікації фахівців різних країн. Яскравим прикладом цих процесів у туристичній термінології є лексеми з колірним компонентом на позначення гірськолижних трас для туристів. *Green run / зелена траса* — найлегша траса, призначена для новачків, відрізняється пологістю. *Blue run / синя траса* — наступна за рівнем складності траса (також підходить для новачків), полого, але складніша порівняно із зеленою. *Red run / червона траса* — складна траса, на якій пологих ділянок практично немає, зрідка трапляються круті, але недовгі спуски. *Black run / чорна траса* — найскладніша, призначена лише для професійних лижників або лижників із великим досвідом. Цікавою є і колірна палітра *таймшеру* (англ. *timeshare* «розподіл часу») — різновид туризму, що передбачає придбання готельного номера, вілли, котеджу у власність на певний час. Таймшер поділяють на кілька категорій залежно від пори року: наприклад, якщо ви купуєте тиждень у розпал сезону, у вас «*red week*» / «*червоний*», у міжсезоння — «*white week*» / «*білий*» і в мертвий сезон (найменш популярна пора року для відпочинку)

«*blue week*» / «синій» *таймшер* [23: 177]. Такі сполуки перекладають українською мовою дослівно, зберігаючи структуру і компонент кольоропозначення. Туризм як інтернаціональна галузь потребує постійної міжмовної та міжкультурної взаємодії. Правильне використання кольорономенів є цінним засобом спілкування, дозволяє фахівцям розуміти одне одного й успішно співпрацювати.

Зазначимо, що деякі кольорономени туризму є багатозначними. Через транслітерацію був запозичений та активно побутує у лексиці працівників туристичної сфери термін *зелена карта* (*грін-кард* / *Green card*) на позначення посвідчення іммігранта, який має дозвіл на постійне місце проживання та працевлаштування в США. Назва походить від кольору такого документа (зеленого), що видавала Служба імміграції і натуралізації США в 60-ті роки ХХ ст. Згодом колір посвідчення змінився на блакитний, далі на рожевий та на білий із широкою зеленою смугою на звороті. Аналізований кольорономен із часом втратив первісне «позначення кольору», але повністю зберіг свій поняттєвий зміст. В Україні терміносполучення *зелена карта* використовують також для позначення іншого поняття — поліс обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів, прийнятий в усіх країнах Європи і декількох країн інших континентів, що забезпечує відшкодування збитків потерпілому в ДТП із вини іноземного транспортного засобу. Свою назву він дістав за кольором і формою страхового полісу.

Загальновідомо, що професійна лексика є частиною загальнонародної мови, і хоча сфера її використання соціально обмежена, заведено вважати, що професіоналізми мають властивість розширювати межі свого вживання так, що можуть перетворитися на загальноновживані слова. Існує низка лексем, якими часто послуговуються громадяни у побуті, але почасти такі вислови застосовують і фахівці туристичної сфери у професійному мовленні, хоча вони не несуть кольорової ознаки у сполуках: *білий світ* (універсальне всеосяжне поняття, яке об'єднує природне і людське буття), *чорний ринок* (ринок нелегальних товарів), *зелений* (недосвідчений працівник чи турист-новачок), *блакитна кров* (про аристократичне походження, наприклад, клієнта) тощо. Крім того спостерігається функціонування ідентичних колірних термінів у різних сферах професійної діяльності, напр., кольорономени на позначення соціальних статусів: «*білі комірці*» — чиновницька каста, яка працює розумово, «*коричневі комірці*» — працівники сфери обслуговування, зокрема й туризму, «*сині комірці*» — робітники сфери фізичної праці, «*сірі комірці*» — працівники галузі соціальної інфраструктури, «*рожеві комірці*» — жінки, які працюють в офісі секретарями, друкарками тощо. Колір форменого одягу цих людей у буквальному сенсі і став основою для назви.

Останні десятиліття ознаменувалися бурхливим розвитком індустрії туризму, а разом із ним і реклами як одного з найефективніших способів просування турпродукту на ринку. Туризм і реклама в сучасному

суспільстві тісно пов'язані: існує велика кількість туристичних журналів, газет, поширеним є такий вид торгівлі, як продаж продукту з оперттям на рекламні каталоги. Виникає необхідність не тільки візуально демонструвати колір, але й описувати його вербально [21: 42]. Кольорономен при цьому покликаний не так передавати значення кольору, як асоціюватися з місцем відпочинку (напр., *готельний комплекс «Зелений мис» м. Ялти, готель-ресторан «Зелений гай» м. Луцька, приватна садиба «Синя гора» с. Поляниці Івано-Франківської обл.* тощо) чи нести певну інформацію про подорож (напр., *тур «Зелені Хутори Таврії», тур «Зелений Острів: Ірландія», тур «Зелена Іспанія: відкрий для себе Кантабрію!», тур «Квітково-фіолетова пригода у Провансі...»* тощо). Хоча варто зауважити, що у сфері туризму побутує чимало номенів із кольірним компонентом, які, на нашу думку, не варто прив'язувати до місця перебування та спиратися на кольірну семантику цих назв як на інформаційний елемент про об'єкт (напр., *турфірма «Зелений Слон», м. Кривий Ріг, турфірма «Червона Валіза», м. Івано-Франківськ, турфірма «Зелений папуга», м. Київ* та ін.). На туристичному ринку України побутують поруч із питомими й інтернаціональні назви туристичних підприємств із кольірним компонентом (напр., *турагентство Blue Sky м. Запоріжжя, турфірма Green Line м. Дніпропетровська, турагентство Green Line Travel м. Києва* тощо). Такі номенни не в усіх українських споживачів туристичного продукту зможуть викликати асоціативний зв'язок із кольором. Їхнє використання — це, насамперед, данина моді на іноземну лексику, по-друге, це прагнення підвищити ефективність реклами, надавши ваги і значущості фірмі, створивши ілюзію міжнародної площини.

Для ефективної комунікації людство використовує найрізноманітніші знакові системи, які, поруч із мовною, кодують та передають інформацію. Позначення кольору також може бути передане різними семіотичними кодами, зокрема вербально (кольорні лексеми) і невербально (кольорні образи). Мова як знакова система особливого роду, що має багаторівневу структуру, здатна до нескінченного розвитку і модифікацій, здебільшого є домінувальною під час реалізації комунікативної функції.

За міжнародного спілкування часто виникають комунікативні бар'єри і зростає роль невербальних елементів (символів) як універсальних засобів комунікації, що сприяють своєрідному всезагальному взаєморозумінню. Л. Бенуас називає символ «елементом-містком», що дозволяє навести лад у мисленні [6: 5]. Колір — один із засобів осмислення світу, не варто недооцінювати його пізнавального значення. Вживання кольорів як символів сьогодні значно розширилося. І.М. Бабій переконана, що «кольори не повинні бути самоціллю, а повинні «приходити на допомогу слову» [3: 31]. У туристичній сфері їх застосовують для характеристики простору, що значно спрощує орієнтацію туристів на місцевості. Наприклад, в оформленні спортивних карт використовують шість фарб: *чорну* (на позначення доріг, штучних споруд, скель і каменів); *коричневу* (позначає рельєф); *блакитну* (традиційно асоціюється

з гідрографією); *білу* (що вказує на незарослий, добре прохідний ліс); *жовту* (означає поля і відкриті простори); *зелену* (символізує зарості, чагарники, буреломи, які утруднюють прохідність); *червону* (розшифровує спеціальні позначки дистанцій) [17].

Широке використання спортивних карт непопулярне через неможливість зобразити великі площі районів, однак їхнє застосування є корисним для туристів, оскільки кольори не тільки досить точно визначені, але й зрозумілі для всіх носіїв мови і в будь-яких контекстах. Зазначений колір може бути прочитаний як слово, розтлумачений як сигнал чи символ. А. Р. Усманова вважає, що «... зображення ... є складнішим та більш багаторівневим феноменом, ніж знак лінгвістичний. Водночас не варто розглядати зображення і вербальний знак як антитетичні поняття: вони співіснують у семіотичному континуумі...» [20: 293].

Організовані групи людей, які подорожують, зацікавлені у якнайшвидшому та вичерпному ознайомленні з туристичними атракціями. Виникає потреба в інформації про розміщення цікавих об'єктів для туристів та об'єктів сервісу, що зумовлює зростання актуальності інформаційних знаків (зазвичай, для них використовують коричневий фон і білі позначення). Уперше коричнево-білі знаки з'явилися у Франції в 70-ті роки ХХ ст., а у 80-ті вони набули поширення в Німеччині та інших країнах Європи. Саме через те в туристичній індустрії побуває думка, що *колір туризму* — *коричневий*. Це тло легко пізнаване як для жителів країни, так і для іноземців, оскільки стало міжнародним символом. Вибір коричневого фону не випадковий — з усіх кольорів він найменш яскравий і не забиває іншу, важливішу інформацію з організації руху. Решта користувачів доріг (не туристи) переважно ігнорують інформацію на коричневому тлі без шкоди для уважності [22]. Розуміння значення кольору допомагає налагодити міжкультурну комунікацію, зорієнтувати, спростити міжнародні контакти, швидше порозумітися. Виконуючи роль засобів адаптації до світу чи простору, символ залучає людей до певних способів сприйняття і пізнання світу. Засвоєння індивідом символів робить його свідомим суб'єктом власної активності та членом міжкультурної комунікації, яка набуває гостроти в епоху глобалізації [7].

Ще одним цікавим кольорономеном у сфері туризму є зелений. В останні роки дедалі більшої популярності набирає зелений туризм. Система вибору закладу сільського (зеленого) туризму функціонує за пошуковим принципом. На офіційній web-сторінці сільського туризму певної країни користувач може ознайомитися зі значною кількістю пропозицій у цьому напрямку. Однак тематика проведення дозвілля за кордоном у сільській місцевості дещо відрізняється від популярної в Україні. У Європі прийнята спеціальна система кодованих символів-ключів, які можна побачити поруч з назвою садиби, за їхньою допомогою користувач може ознайомитися з основними послугами, рівнем цін, особливостями різновидів відпочинку: *зелене тло* позначень вказує

на загальну інформацію, спеціальні теми, все те, що дозволено або допустиме; *жовте тло* означає тип закладу з наданням послуг харчування „Bed&Breakfast („B&B») (проживання, харчування); *блакитне* — тип закладу із системою самообслуговування — self-catering [24]. Система кольорових умовних позначень, кодувань послуг зелених садиб дає можливість компактно і в повному обсязі презентувати той чи той заклад, з одного боку, а з іншого — швидше знайти та розібратися з пропозиціями туристичного ринку звичайному мандрівникові.

Сучасні комунікації зазнають серйозних змін. Старі «символічні набори» перестають виконувати комунікативні функції так ефективно, як раніше. П.Є. Родькин зазначає, що сьогодні «створення туристичних, територіальних, представницьких та державних знаків і стилів продиктовано якісними змінами комунікативних моделей» [19: 8]. Колір стає особливим знаком, який незалежно від способу його подання (вербального чи візуального) орієнтований на адресата і є повноцінним елементом комунікативної системи.

Отже, колір багато в чому полегшує сприйняття і дозволяє на рівні чуттєвого феномена увійти в свідомість адресата, споживача туристичного продукту. Туристична терміносистема володіє «колірною» експресивністю, у ній кольорономен є концептуально і поняттєво значущим, а саме поняття є терміногенним.

1. Арнаутова Н.В. Колоризм: понятие и основы типологии [Електронний ресурс] / Н. В. Арнаутова // Концепт. — 2014. — Спецвыпуск № 30. — Режим доступу: file:///C:/Users/Admin/Downloads/2014_noyabr_art14851.pdf.
2. Бабій І.М. Семантика, структура та стилістичні функції назв кольорів у сучасній українській мові (на матеріалі малої прози В. Стефаніка, М. Коцюбинського, М. Хвильового): автореф. дис. ...канд. філол. наук / І.М. Бабій. — К., 1997. — 21 с.
3. Бабій І.М. Фарби повинні приходити на допомогу слову / І.М. Бабій // Культура слова — К., 1997. — Вип. 50. — С. 26 — 31.
4. Базыма Б.А. Цвет и психика: монография / Б. А. Базыма. — Харьков: Изд-во ХГАК, 2001. — 172 с.
5. Белявская Е.Г. Семантическая структура слова в номинативном и коммуникативном аспектах (когнитивные основания формирования и функционирования семантической структуры слова) / Е. Г. Белявская. — М., 1992. — 423 с.
6. Бенуас Л. Знаки, символы и мифы [Текст] / Л. Бенуас. — М.: АТС, 2006. — 158 с.
7. Бойко О.П. Символ у міжкультурній комунікації [Електронний ресурс] / О.П. Бойко. — Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39476/02-Voyko.pdf?sequence=1>.
8. Борисова Д.Н. К проблеме выбора термина для названия форм цветообозначения в языке / Д.Н. Борисова // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. — Вып. 23. — № 21 (122). — 2008. — С. 32–37.
9. Бугрій Є.В. Про термінології та типології похмурого туризму [Електронний ресурс] / Є.В. Бугрій. — Режим доступу: <http://infotour.in.ua/bugrij.htm>.
10. Горлачова В.В. Структура семантичного поля кольоропозначень у сучасному російськомовному рекламному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / В.В. Горлачова. — Дніпропетровськ. — 2011. — 19 с.
11. Губарева Г.А. Семантика та стилістичні функції кольоративів у поетичній мові Ліни Костенко [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Г.А. Губарева. — Х., 2002. — 18 с.

12. *Замашна С.М.* Соціокультурний компонент лексики з позначенням кольору / С.М. Замашна // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна. — 2009. — Вип. 11. — С. 219–222.
13. *Засурский Я.Н.* Медиатекст в современных СМИ / Я. Н. Засурский // Вестник МГУ. Сер. 10. Журналистика. — М.: МГУ. — 2005. — №2. — С. 3–15.
14. *Ковальська І. В.* Колористика як перекладознавча проблема (на матеріалі українських і англійських художніх текстів): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 16 «Перекладознавство» / І. В. Ковальська. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. — 19 с.
15. *Осинцева-Раевская Е. А.* Проблема выбора термина для номинации цветообозначений в языке [Електронний ресурс] / Е.А. Осинцева-Раевская. — Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/konfer37/73.pdf>
16. Офіційний сайт Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.greentour.com.ua/ukrainian/news>.
17. *Пангелов Б.П.* Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. [Електронний ресурс] / Б.П. Пангелов. — Режим доступу: http://mobile.pidruchniki.com/1541010443808/turizm/kartografichna_pidgotovka_turista.
18. *Полякова Д. Н.* Деривационные модели профессионально маркированных единиц с колоронимами в русском, английском и немецком языках / Д.Н. Полякова // Вестник Челябинского государственного университета. — 2011. — № 24 (239). Филология. Искусствоведение. — Вып. 57. — С. 158–160.
19. *Родькин П.Е.* Визуальная политика. Фирменный стиль России / П.Е. Родькин. — М.: Совпадение, 2007. — 160 с.
20. *Усманова А.Р.* Код / А. Р. Усманова // Постмодернизм. Энциклопедия [под ред. Грицанова А.А., Можейко М.А.] — Минск: Интерпрессервис: Книжный дом, 2001. — С. 289–293.
21. *Хабибулина Э.А.* Немецкие адекативные цветообозначения в языке моды [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Э.А. Хабибулина. — Нижний Новгород, 2014. — 230 с.
22. *Хиврич К.В.* Туристические знаки. Переходим на коричневый? [Електронний ресурс] / К. В. Хиврич. — Режим доступу: <http://novgorod.me/live/219/>.
23. *Шандор Ф. Ф.* Сучасні різновиди туризму: підручник / Ф.Ф. Шандор, М.П. Кляп. — К.: Знання, 2013. — 334 с.
24. *Шпеник Т. К.* Європейська практика функціонування закладів сільського зеленого туризму. Аналіз WEB-ресурсів [Електронний ресурс] / Т. К. Шпеник. — Режим доступу: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/7157-17742-1-PB.pdf>.
25. *Ягодкина М.В.* Язык рекламы как средство формирования виртуальной реальности [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М.В. Ягодкина. — СПб., 2009. — 31 с.
26. *Berlin B.* Basic colour terms: their universality and evolution / B. Berlin, P. Kay. — Berkley and Los Angeles, California: University of California Press, 1969. — P. 210.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

ТБ — Телебачення
УМ — Україна молода

Статтю отримано 10.12.2015

Liliia Pivnova

East European University of Economics and Management, Cherkasy

COLORONYMS IN UKRAINIAN TOURISM LEXICON

The article is dedicated to the investigation of the semantics and functionality of colour names operating in Ukrainian tourism lexicon. Also their role in intercultural communication is analyzed. Although there are quite a lot of scientific works dedicated to this question, in Ukrainian linguistics some peculiarities concerning the functioning of colour names in the language of professional communication aren't cleared up enough yet.

To gain this end the author has attempted to analyse the views of oversea and local researchers as to the essence of coloronyms as original linguistic universals, that at last enabled to find out their content and functional setting and also to make own conclusions concerning the filling of this concept. In particular, it is stated that a colour becomes a special sign which regardless of the method of its presentation (verbal or visual) is oriented to the addressee and is a valuable element of the communicative system. It makes our perception easier and allows to come into the consciousness of any addressee, for example, the consumer of a definite tourist product, at the level of some perceptible phenomena. Tourist term system has a “colour” expressiveness, where coloronym is conceptually meaningful and the concept is terminological.

Key words: *coloronym, specific tourism lexicon, professional communication, intercultural communication.*

Мовна мозаїка

АТОШНИК і АТОВЕЦЬ

Антитерористична операція спричинила появу пов'язаних із нею слів. Спочатку утворили специфічну ініціальну аббревіатуру *АТО*, у якій поєднали перші звуки префікса *анти-* прикметника *терористична* та іменника *операція*. Згодом з'явилися однослівні назви учасників *АТО* — *АТОшник* (*атошник*) і *АТовець* (*атовець*), напр.: *...обіцяну «верхами» землю АТОшникам фактично не виділяють...* (Україна молода, 01.12.2015); *Центр допомоги АТОВцям створили на Черкащині* (Про село, 08.10.2015); *На Вінниччині протези атовцям роблять з пластикових кришок* (www.vn.dero.ua); *У Ватутіному зустріли АТОВця, який більше року перебував на фронті* (Нова доба, 18.09.2015). Назву *атошник* утворено за зразком російської мови, бо саме для неї характерні найменування осіб на *-шник* від аббревіатур, що закінчуються голосним, пор. рос.: *ГАИ* — *гаишник*, *ПТУ* — *петеушник*, *КПИ* — *капеишник*. Назва *атовець* відповідає українському зразкові відаббревіатурного творення, оскільки в ній суфікс *-ець* приєднаний до твірної основи *АТО* за допомогою структурної прокладки *-ов-*, що усуває збіг голосник *о* та *е* на словотвірному стикові, пор. такі самі: *НАТО* — *натовець*, *сільно* — *сільовець*.

Отже, українською мовою учасника *АТО* правильно називати **атовець**.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2:81'0

Надія Бойко, Станіслав Зінченко

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин

**НАУКОВИЙ ЦЕНТР З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА
ПРИ КАФЕДРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НІЖИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені МИКОЛИ ГОГОЛЯ**

У статті висвітлено історію становлення Наукового центру з історії українського мовознавства при Ніжинському державному університеті імені М. Гоголя, визначено його мету та завдання, розкрито основні етапи діяльності.

***Ключові слова:** науковий центр, регіональні лінгвістичні дослідження, конференція, історія українського мовознавства.*

У Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя при кафедрі української мови функціонує Науковий центр з історії українського мовознавства (далі Центр). На початковому етапі становлення Центр був зареєстрований як Лівобережний центр вивчення історії українського мовознавства. Ідея його створення зародилася в Інституті української мови НАН України ще в 90-х роках минулого століття. Ініціатором його структурування був член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор В.В. Німчук, який на той час очолював Інститут української мови НАН України. Ідею розбудови Центру активно підтримали видатні українські мовознавці, серед яких академік НАПН, доктор філологічних наук, професор А.П. Грищенко (випускник Ніжинського державного педагогічного інституту імені Миколи Гоголя 1958 року), доктор філологічних наук,

© Н. І. БОЙКО, С. В. ЗІНЧЕНКО, 2016

професор П.Ю. Грищенко (нині директор Інституту української мови НАН України), доктор філологічних наук, професор К.Г. Городенська (завідувач відділу граматики Інституту української мови НАН України), філологи Ніжинської вищої школи — доктор філологічних наук, професор Г.В. Самойленко, доктор філологічних наук, професор Н.М. Арват, доктор філологічних наук, професор О.Г. Астаф'єв, кандидати філологічних наук, доценти кафедри української мови.

Днем народження Наукового центру з історії українського мовознавства можна вважати 07 лютого 2001 року, коли на базі Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя (нині Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) після підписання офіційних документів керівниками Ніжинського вишу та Інституту української мови НАН України розпочав свою діяльність Центр. Такого зразка наукові центри з проблем дослідження української діалектології, організовані доктором філологічних наук, професором П.Ю. Грищенком, функціонують у Черкаському, Уманському, Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Луганському, Ізмаїльському університетах. На базі згадуваних вишів відділ діалектології проводить наради, школи-семінари, наукові конференції з метою якісного забезпечення досліджень у регіонах України.

Відкриття Центру в Ніжинському виші зумовлене безпосередньою близькістю одного з найстаріших вищих навчальних закладів України до столиці держави, глибокими й серйозними науковими зв'язками філологів університету з українськими вченими й зарубіжними колегами. До провідних чинників, що сприяли вирішенню питання відкриття наукового Центру й визначення місця його заснування, належать ще й такі: когорта відомих видатних філологів, які навчалися або працювали у стінах Гоголівського вишу, та унікальна бібліотека імені М.О. Лавровського Ніжинської вищої школи, що нині налічує у своїх фондах понад 1 млн. книжок і періодичних видань. Науковий Центр діє відповідно до рішень Наукової ради «Українська мова» (далі НРУМ), Вченої ради Ніжинського університету, планів відділів історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України та кафедри української мови. Відділи Інституту української мови спільно з кафедрою української мови НДУ проводять наукові конференції, організаційні комітети яких очолюють видатні учені-філологи Інституту української мови НАН України.

Метою Центру є відродження в регіоні, країні та за її межами наукового інтересу до глибокого і всебічного вивчення етапів становлення й розвитку українського мовознавства, його загальнонаціональних і регіональних проблем, активне пропагування наукових здобутків українських лінгвістів, сприяння координації науково-дослідної роботи НРУМ, відділів Інституту української мови НАН України з мовознавчими кафедрами вищих навчальних закладів, державними й громадськими організаціями.

Діяльність Центру регламентується «Положенням про Науковий центр історії українського мовознавства при кафедрі української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя», яке повторно схвалила Вчена рада (протокол № 3 від 9 листопада 2006 р.) і затвердив ректор Ніжинського університету.

Робота Центру допомагає поживити дослідження історії становлення українського мовознавства як значущого складника української та світової наукової, культурної спадщини. Своєю діяльністю Центр сприяє підняттю наукового рангу Ніжинської вищої школи як осередку науки й культури Лівобережжя, збагаченню культурного й наукового рівня Чернігівщини й України загалом.

До основних завдань Центру належать: 1) визначення й дослідження актуальних проблем історії українського мовознавства; 2) координація регіональних лінгвістичних досліджень; 3) відродження імен забутих українських філологів і введення в науковий обіг результатів їхніх досліджень; 4) вивчення життя й наукової спадщини репресованих і переслідуваних вітчизняних лінгвістів ХХ ст.; 5) участь у проведенні й координації всеукраїнських наукових та науково-практичних конференцій з історії українського мовознавства; 6) надання науково-методичної допомоги з питань історії українського мовознавства шкільним закладам освіти різних рівнів (учителям та учням загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, колегіумів), краєзнавцям, зацікавленим громадянам; 7) сприяння розвитку інтересу до актуальних проблем української лінгвістики в учнівської та студентської молоді, інших верств населення, виховання у них любові до української мови, її історії, почуття патріотизму й активної громадської позиції; 8) обговорення результатів наукових досліджень на пленарних та секційних засіданнях наукових і науково-практичних конференцій, нарадах, семінарах різних рівнів. До основних завдань також належить популяризація ідей та наукових здобутків Центру шляхом публікування лінгвістичних студій у збірниках наукових праць, фахових журналах, засобах масової інформації та в Інтернеті.

Для досягнення визначених завдань Центр працює над затвердженням тем кандидатських і докторських дисертацій з історії українського мовознавства, сприяє обговоренню дисертацій, аналізує автореферати, забезпечує консультування й допомагає в написанні лінгвістичних праць різних зразків.

Значним спільним доробком Наукового центру історії українського мовознавства, Інституту української мови НАН України та кафедр української мови інших вищих навчальних закладів є організація та проведення всеукраїнських наукових та науково-практичних конференцій з історії українського мовознавства. Першою в цьому списку була Всеукраїнська наукова конференція «Історія української лінгвістики», що проходила 17-18 травня 2001 року на базі Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Конференцію було присвячено 10-й річниці незалежності України. Проблематика конференції

передбачала такі напрямки наукового дослідження історії розвитку українського мовознавства: 1. Історія українського мовознавства: по-статі і проблеми. 2. Мовознавство 20—30-х років ХХ ст.: відроджені імена. 3. Напрямки в українській лінгвістиці ХІХ—ХХ ст. 4. Видатні українські мовознавці: персоналії. 5. Українська граматична думка ХVІ—ХХ ст. 6. Українська лексикографія ХІ—ХХ ст. 7. Нормалізаторська діяльність наукових установ та окремих лінгвістів. 8. Регіональні лінгвістичні школи.

За матеріалами цієї наукової конференції опубліковано збірник наукових праць, до якого увійшло понад сорок наукових статей філологів-дослідників з усіх регіонів нашої держави. До складу редакційної колегії збірника ввійшли: член-кореспондент НАН України, д. філол. наук В.В. Німчук, академік АПН, д. філол. наук А.П. Грищенко, д. філол. наук, проф. К.Г. Городенська, д. філол. наук, проф. Г.В. Самойленко, д. філол. наук, проф. Н.М. Арват, д. філол. наук, проф. О.Г. Астаф'єв, канд. філол. наук Н.І. Бойко, канд. філол. наук В.М. Бойко, канд. філол. наук С.В. Зінченко (відповідальний редактор та упорядник).

Наступного року Центр долучився до організації виїзного поширеного пленуму НРУМ НАН України, на якому було розглянуто актуальну проблему: висвітлення наукової спадщини й життєвого шляху, людської долі українських лінгвістів, репресованих та знищених у добу тоталітаризму. У процесі роботи пленуму ухвалено відповідну резолюцію, що передбачала поглиблення дослідницьких пошуків у відродженні «забутих» і «загублених» імен, сторінок історії українського мовознавства часів сталінських репресій. Результатом наукових досліджень у цій царині стала Всеукраїнська наукова конференція «Репресовані мовознавці», організована й проведена 2009 року. За її матеріалами з'явився збірник наукових праць, який побачив світ 2010 року. Цей напрямок дослідження триває й нині.

На початку 2010 року Центр долучився до відзначення 190-ї річниці від дня народження П.Куліша. Було організовано й проведено Всеукраїнську наукову конференцію «Роль Пантелеймона Куліша в історії української мови, літератури та культури». Матеріали конференції надруковано в п'ятдесят дев'ятому випуску ДАКівського часопису «Література та культура Полісся», що вийшов також 2010 року.

Активна підготовча робота Центру була проведена й до дня Шевченківського ювілею. На 21 лютого 2014 року в Ніжині була запланована Всеукраїнська наукова конференція «Шевченкове слово в українському мовному просторі (до 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка)». Але через те, що в Україні саме в цей час був пік політичного протистояння, відбувалися трагічні події на Майдані, було прийнято рішення провести цей захід у режимі Інтернет-конференції.

У лютому 2015 року Центр долучався до відзначення 150-ї річниці від дня народження Михайла Коцюбинського. На базі Центру було проведено міжнародну наукову конференцію «Ідіолект Михайла Коцюбинського в контексті сучасних лінгвістичних парадигм».

У 15-й рік свого функціонування Науковий центр з історії українського мовознавства при Ніжинському державному університеті імені М. Гоголя у жовтні 2016 року на базі кафедри української мови планує провести наукове зібрання, присвячене світлій пам'яті академіка НАПН, доктора філологічних наук, професора, випускника Ніжинської вищої школи 1958 року Арнольда Панасовича Грищенка (до 80-річчя від дня народження видатного мовознавця).

Тісна співпраця Центру з Інститутом української мови, Інститутом мовознавства імені О. Потебні НАН України, провідними мовознавчими кафедрами університетів нашої держави, наукові зв'язки із закордонними вищими навчальними закладами (Польща, Білорусь, Росія, Грузія) дають упевненість в ефективності функціонування Центру, важливості його ролі в актуалізації студій з історії української мовознавчої науки, у подоланні її «білих плям» та реабілітації окремих українських вчених-мовознавців, які були репресовані за часів тоталітаризму.

Статтю отримано 03.12.2015

Nadiia Boyko, Stanislav Zinchenko
Nizhyn Gogol State University, Nizhyn

SCIENTIFIC CENTER OF HISTORY OF UKRAINIAN LINGUISTICS
AT THE DEPARTMENT UKRAINIAN LANGUAGE OF NIZHYN
GOGOL STATE UNIVERSITY

The article concentrates on the main stages in development of the Scientific Center for the History of Ukrainian Linguistics. The core aims and tasks as well as the key activities of this Center are described and analyzed.

Key words: *scientific center, regional linguistic research, conference, history of the Ukrainian linguistics.*

Мовна мозаїка

ЗАТУЛІВІТЕР ЧИ ЗАТУЛІВІТЕР?

У наголошенні складних прізвищ, перша частина яких має форму II особи однини наказового способу дієслова, спостерігаємо непослідовність: одні наголошують голосний **-и**, що є закінченням такої форми (пор.: *Затулівітер, Тягнірядно, Тягнібік, Колівушко*), або будь-який голосний у дієслівних формах наказового способу з нульовим закінченням (пор.: *Перебийніс, Убийвовк, Підкуймуха, Неїжмак*), інші — голосний іменникового кореня (*Затулівітер, Тягнібік, Коливушко, Убийвовк, Підкуймуха, Неїжмак*) чи іменникове закінчення (*Тягнірядно*). Зважаючи на те, що в дієслівно-іменникових словосполученнях, на яких сформовані такі складні прізвища, логічний наголос припадає на форму наказового способу дієслова, маємо підстави наголошувати голосний цієї форми, що посприяє послідовності наголошення їх в українській мові, пор.: *Затулівітер, Тягнірядно, Тягнібік, Колівушко, Перебийніс, Убийвовк, Підкуймуха, Неїжмак*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'367.625

Євгенія Карпіловська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ГРАМАТИЧНІ ДИСКУСІЇ В СУЧАСНІЙ СЛАВІСТИЦІ

Глагольный вид: Грамматическое значение и контекст / Под ред. Р. Бенаккьо. — München — Berlin — Washington /D.C.: Verlag Otto Sagner, 2015. — 609 с.

Під егідою Міжнародного комітету славістів сьогодні працюють 39 комісій, члени яких зосереджують свої зусилля на вивченні окремих проблем сучасної славістики в широкому слов'янському контексті в зіставленні з неслов'янським. До порівняно молодих належить Комісія з аспектології (голова — проф. **Л. Спасов** (Македонія), створена за ініціативою відомого польського славіста проф. **С. Кароляка** під час роботи XIV Міжнародного з'їзду славістів в Охриді (Македонія, 10-16 вересня 2008 р.). Створення такої спеціалізованої Комісії за наявності Комісії з граматичного ладу слов'янських мов (голова — проф. М. Гроховський (Польща) засвідчило важливість аспектологічних досліджень для зіставно-типологічного й порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов і водночас поважні здобутки слов'янської аспектології як самостійної мовознавчої дисципліни.

За цей час відбулося вже 5 Міжнародних наукових конференцій Комісії з різних проблем вивчення слов'янського виду. Цього року у видавництві «Отто Загнер» (Мюнхен — Берлін — Вашингтон) світ побачив поважний том матеріалів під назвою «Дієслівний вид: грама-

© Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, 2016

тичне значення і контекст» III конференції Комісії з аспектології, яка відбулася 30 вересня — 4 жовтня 2011 р. в Падуанському університеті (Італія). Том вийшов за редакцією члена Комісії, організатора конференції проф. **Р. Бенаккьо**.

Запропонована тема об'єднала 43 доповіді учених з 18 країн світу. Україну в томі представляють: **О.Л. Ачилова** і **С.О. Соколова** «*Прояв аспектуальних особливостей східнослов'янських мов при перекладі*», **Н.В. Андросюк** «*Біаспектив і контекст*», **О.Я. Титаренко** «*Семна формула і принципи функціонування видів російського дієслова в контексті*» і **В.М. Труб** «*Обмеження на варіативність видових дієслівних форм та деякі функції видового протиставлення*».

Уміщені в рецензованому томі доповіді дають уявлення про широту спектру й розмаїття проблем, над якими працюють нині слависти-аспектологи. Водночас визначення конкретної проблеми для розгляду виду, обране для дискусії, дає змогу читачеві з'ясувати спільне й відмінне у взаємодії граматичного значення виду й різноманітних контекстів функціонування слов'янських дієслівних форм.

Представлені доповіді можна передусім поділити на ті, які зосереджені на аналізі матеріалу однієї слов'янської мови, й ті, які висвітлюють певну проблему виду у зіставно-типологічному або контрастивному плані на матеріалі кількох мов. Крім того, виразно окреслюються блок доповідей, присвячених загальним проблемам статусу, походження, складу граматичної категорії дієслівного виду, його взаємодії з іншими граматичними категоріями дієслова й імен, та блок доповідей, що висвітлюють окремі дієслівні форми або окремі видові значення й специфіку їхнього побутування. Згадані вище доповіді українських учених виявили таке розмаїття способів постановки завдань вивчення слов'янського виду.

Серед загальнотеоретичних доповідей відзначимо праці **О.В. Бондарка** «*Дієслівний вид: система та середовище*», **В. Клімонова** «*Взаємодія модальності та аспектуальності в російській мові*», **О.М. Ремчукової** «*Видовий контраст як різновид граматичного контрасту*», **О.М. Чекаліної** «*Граничність/неграничність та граматичні засоби вираження аспектуальності у мові з категорією виду та без неї (на матеріалі російської і шведської мов)*», **Л. Геберт** «*Типологія дієслівного виду: як сомалійська мова пояснює слов'янські*», **М.Я. Гловінської** «*Роль прагматики у формуванні видової парності. Дієслова поєсть і попить у сучасній російській мові*», **Х.Р. Меліга** «*Буттєвість і категорія виду в російській мові*», **Л. Шольце** «*Дієслівний вид і повторюваність/хабітуальність у верхньолужицькій і чеській мовах (у порівнянні з російською мовою)*», **С. Славкової** «*Актуалізація аспектуальних значень у висловленні (на матеріалі російської і болгарської мов)*».

У рецензованому томі, втім, переважають доповіді, присвячені окремим різновидам слов'янського виду, а широта їхньої тематики доводить інтенсивний розвиток аспектології як самостійної галузі сучасних

граматичних досліджень. Серед доповідей цього блоку виділимо розвідки, присвячені окремим розрядам дієслів: **Ю.Д. Апресян** «Дієслово *видеть*: лексикографічний опис», **П.М. Бертинетто, А. Ленговська** «Градазивні дієслова: контрастивний російсько-англійський аналіз», **В.І. Гаврилова** «Про обсяг поняття «декаузативне дієслово». Зворотні дієслова-присудки доконаного виду пасивного стану в російській мові», **О.В. Падучева** «Модальний інкремент у семантиці заперечного імперфектива», **О.Е. Пчелінцева** «Аспектуальна характеристика віддієслівних імен дії в російській, українській та польській мовах», **Л. Спасов** «Вид дієслів із суфіксами *-ира/-изира* в сучасній македонській літературній мові», **І.Б. Шатуновський** «Дієслова думки і вид», **О.В. Урисон** «Переважаючі актуальні дієслова в російській мові» та ін.

Інший потужний цикл у межах блоку доповідей з конкретних проблем сучасної слов'янської аспектології складають дослідження різних видів видових значень дієслова. До таких належать розвідки: **А. Барентсен, Р. Геніс, М. ван Дейкерен-Грабова, Я. Калсбеєк, Р. Лучич** «Упошуках подібності й відмінностей між російською, польською, чеською та сербохорватською мовами при виборі виду у випадках обмеженої кратності», **Р. Бенакьо, М. Піла** «Дієслівний вид у контекстах необмеженої кратності в словенській мові у зіставленні з російською», **В.С. Храковский** «Часткові значення дієслів НДВ або контекстно-зумовлені аспектуальні значення висловлення з дієсловом НДВ у російській мові», **О.В. Петрухіна** «Вид у граматичному контексті пасива (на матеріалі російської та чеської мов)», **Х. Томмола** «Перфектне значення: Значення виду і контекст», **Д. Войводич** «Слов'янський презент-футурум доконаного виду у заперечно-питальному контексті» та ін.

Презентований том граматичних студій окреслює широкий спектр проблем вивчення сучасного слов'янського виду, гіпотез, підходів і способів їхнього опрацювання в різних напрямках і національних традиціях сучасної світової славістики. Сама запропонована тема конференції виявила актуальність і перспективність вивчення категорії виду у пов'язанні системи мови з текстом, ширше, з картиною світу у свідомості носіїв мови. Таке широке тло для аспектологічних досліджень О.В. Бондарко у вже згаданій вище доповіді позначив терміном *середовище* (рос. *среда*), подавши таке його тлумачення: «Середовище по відношенню до тієї чи тієї мовної одиниці, категорії або угруповання, трактованих як вихідна система або її компонент, становить комплекс мовних (у деяких випадках також і позамовних) елементів, що складають оточення цієї системи, яке може впливати на її структуру та на реалізацію пов'язаних з нею значень і функцій» (с.117). З поняттям середовища функціонування мовної одиниці, зокрема дієслова з певним видовим значенням, взаємодіє і принцип інтегральності опису мови, який уже давно і переконливо обстоює в своїх працях Ю.Д. Апресян. Тезу про взаємодію граматики й словника в інтегральній моделі мови проводить він і у доповіді, уміщеній в рецензованому томі. «Одиницю

граматики, — зауважує Ю.Д. Апресян, — становить правило, а одиницю словника — лексема. Принцип інтегральності вимагає, щоб множина правил і множина словникових статей лексем були узгоджені одна з одною за типами лінгвістичної інформації і за формальними способами її запису. Лише за цієї умови вони зможуть взаємодіяти одна з одною так, щоб лінгвістичний опис у цілому «вичерпував знання даної мови» (с. 35).

Безперечно, що ближче і детальніше знайомство з матеріалами тому «Дієслівний вид: Граматичне значення і контекст» збагатить українських граматистів новим фактичним матеріалом і ідеями, дасть їм можливість побачити проблеми вивчення граматичного ладу української мови, зокрема категорії виду, в загальнослов'янському і загальносвітловому контексті.

Статтю отримано 08.12.2015

Ievgeniia Karpilovska

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

GRAMMATICAL DISCUSSIONS IN THE MODERN SLAVISTICS

Review on: Verbal Aspect: Grammatical Meaning and Context / Ed. by R. Benacchio. — München — Berlin — Washington / D.C.: Verlag Otto Sagner, 2015. — 609 p.

The problems of the Slavic verb aspect are the object of discussion in this annotation. The importance of comparative wide analysis of this language category with the relation to other categories and language processes are determined.

Мовна мозаїка

СТАЛАСЯ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНА ПРИГОДА, АБО ДТП

Газети або радіо майже щодня повідомляють про надзвичайну дорожньо-транспортну пригоду, яку називають аббревіатурою *ДТП*. Залежні від цієї аббревіатури прикметники (займенники) та поєднувані з нею дієслова у формі минулого часу свідчать про зарахування її до середнього роду, пор.: *Чоловік... став випадковим свідком цього ДТП* (Україна молода, 13—14 січня 2016); *Резонансне ДТП сталося в Києві біля кафе...* (Українське радіо). Проте в українській мові аббревіатура *ДТП* не може мати граматичного значення середнього роду, бо в розгорнутій назві, співвідносній з нею, стрижневе слово *пригода* є іменником жіночого роду, пор.: *дорожньо-транспортна пригода*. У російській мові ця аббревіатура середнього роду, якого надав їй стрижневий іменник *происшествие* розгорнутої назви *дорожно-транспортное происшествие*. Очевидно, під її впливом українську аббревіатуру *ДТП* і вживають зі значенням середнього роду. Можливо, такого значення вона набула як буквена аббревіатура, наприкінці якої вимовляють *е*, пор.: *ДеТеПе*.

Зважаючи на те, що граматичний рід аббревіатур визначають переважно за родовою належністю стрижневого слова їхніх розгорнутих назв, аббревіатурі *ДТП* треба надати граматичного значення жіночого роду. Відповідно рекомендуємо вживати: *Ця дорожньо-транспортна пригода сталася опівночі* і *Ця ДТП сталася опівночі*; *Причини нічної дорожньо-транспортної пригоди з'ясовують* і *Причини нічної ДТП з'ясовують*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2.282.82-1Шев

Уляна Штанденко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ

Сьогодні у період творення новітньої історії України, мовознавці дедалі частіше апелюють до твердження, що основним засобом національної ідентифікації народу є його мова. У цьому руслі, переосмислюючи традиційні дослідження, які у радянський час мали ідеологічне забарвлення, здійснено аналіз взаємодоповнення і взаємопоборення двох дискурсивних практик творення слов'янських літературних мов. Окресливши вплив художнього тексту на соціальну престижність літературної мови, А. Пономаренко у статті «Лінгвофеномен фундатора національної літературної мови: естетико-соціальні проєкції» [4] по-новому порівнює світоглядні виміри реформаторів національних літературних мов — Тараса Шевченка та Олександра Пушкіна.

Вказуючи на спільні та відмінні риси творчих практик та художніх модусів фундаторів літературних мов, авторка на вдало підібраному ілюстративному матеріалі доводить, чому долю української літературної мови визначив мовосвіт Т. Шевченка, а долю російської літературної мови — мовосвіт О. Пушкіна.

Проте, появу реформаторів національної літературної мови Т. Шевченка та О. Пушкіна треба розглядати не тільки у зіставленні їхньої творчості, а й у контексті історико-культурних подій першої половини ХІХ ст., які й посприяли появі інтелектуального середовища того часу. Т. Шевченка та О. Пушкіна неможливо уявити поза твор-

© У. М. ШТАНДЕНКО, 2016

чим доробком письменників, істориків та фольклористів тієї доби, проте великий мовний стрибок відбувся цілковито стараннями однієї особи.

Проблема розвитку будь-якої національної літературної мови є не так лінгвістичною, як історико-культурною. Насправді лінгвістика може дати відповідь на питання *як*, у якій формі відбувалося формування мови, її еволюція, що залишилося стабільним, а що змінилося, але не в змозі пояснити, чому в рівних мовних, але в нерівних історичних умовах розвиток мов здійснювався різними шляхами. На питання, чому так відбувається, дає відповідь історія культури, історія суспільної думки і суспільного лінгвістичного «смаку» [6: 3].

Становлення національних літературних мов, української та російської, та формування їхніх літературних норм відбувалося своїми шляхами. Тому і не дивно, що А. Пономаренко у своїй статті більше зупиняється на розходженнях в аспектах мовної діяльності Т. Шевченка та О. Пушкіна, ніж на спільних характеристиках, намагаючись докладно здійснити їхній порівняльний аналіз. Адже ці дві мовні системи (українська і російська) розвивалися переважно відмінними шляхами: російська за своїм принципом, українська — за своїм.

Загальновідомо, що основною властивістю російської мови є її закорінення в церковнослов'янській традиції. Українська мова характеризується впливом народнорозмовної основи. Наприклад, для Росії, де панувала церковнослов'янська традиція, було поширеним явищем, коли за старими моделями творилася значна кількість нових церковнослов'янських слів і зворотів, які згодом сприймалися уже як загальнолітературні [6: 13].

Зв'язок російської літературної мови з діалектною базою був слабким, а роль народно-поетичного (чи точніше сказати міського койне) в її формуванні була мінімальною.

Як стверджує М.І. Толстой, російська мова не мала локальних типів-варіантів літературної мови, подібно до того, як мала їх українська мова в ХІХ ст. [6: 30]. Для українців основою літературної мови слугував середньонадніпряньський діалект, хоча в ХІХ ст. роль західних «галицьких» говорів була значною і могла скластися ситуація контамінації двох діалектних основ чи навіть двох варіантів української національної мови.

Отже, українська мова не спирається на якийсь один стандарт, а самостійно викристалізовується із поліфункційного мовного середовища.

Щодо історії розвитку російської мови влучно висловився М.С. Трубецкой, зазначаючи, що російська літературна мова з'явилася внаслідок щеплення старої культурної рослини — церковнослов'янської мови — з «дичкою» розмовної мови панівних класів Росії [7: 69]. Отже, якщо російська мова має характер спадкоємництва, то українська літературна мова — вплив живого розмовного мовлення.

Народнорозмовна основа творчості Т. Шевченка незаперечна. У ній органічно злилися пісенний фольклор і усна оповідь, доповнені всім

тим, що збереглося від давніх періодів розвитку української мови. Однією з обов'язкових умов розширення функцій народнорозмовної мови є те, що Т. Шевченко вивів її за рамки побутового вживання, розширив її інформативні функції, перетворив мову на універсальний засіб самовираження народу.

Мовний образ Шевченкової батьківщини, на думку М. Мозера, сформувала група говорів, що виникли внаслідок змішування, спричиненого переселенням із давніх осіlostей східної частини північного та південно-західного наріч [3: 56]. Мовний аналіз творів Т. Шевченка засвідчує, що він свідомо уникав обмеження рідною говіркою, на що безсумнівно вплинула мова фольклору. Тут варто сказати про так зване пісенне койне, яке було не тільки центральноукраїнським. Адже багато поїздивши і походивши по Україні, Т. Шевченко прислухався до усної народної творчості у Києві, в Полтаві, на Слобожанщині, на Поліссі, на Поділлі. Побував і в Катеринославі, і на острові Хортиця. Скрізь чув і записував ту саму мову, й відтворював її у своїх поезіях, по можливості не вдаючись до вузькомісцевих слів і форм (зазвичай із кількох фонетичних варіантів слова або з кількох однозначних морфологічних форм Шевченко вибирав не лише ті, які чув на рідній Звенигородщині).

Шляхи становлення української та російської національних мов визначалися характером етнічної самосвідомості і самопізнання. Кажучи про феномен мовотворчості особистостей Т. Шевченка та О. Пушкіна, не варто забувати про те історико-культурне та мовне середовище, в якому зростали та сформувалися ці два поети. І, як зауважує А. Пономаренко у своїй статті, для О. Пушкіна мовне середовище — це всеохопна просторинь світової культури, зумовленої процесом європеїзації російського дворянства першої пол. ХІХ ст., органічне мовне середовище поета великої імперії. У Т. Шевченка ж навпаки — особиста мовна культура і внутрішній світ визначали стратегії мовної поведінки [4: 41].

До того ж, комунікативна проєкція мови О. Пушкіна сприймається з позицій надмогутності російського імперіалізму, з чіткими прагматично-дидактичними настановами. Для Т. Шевченка мова — це насамперед засіб спілкування, невіддільний елемент мовної самобутності української нації.

О. Пушкін — улюбленець публіки, навіть цар Микола І не приховував своєї прихильності до нього, тому його творчість розвивалася вільно, самозакохано, натомість вірші Т. Шевченка часто вилучалися, а сам автор терпів приниження на засланні й постійно відчував імперську критику. І з усієї сили протестуючи проти такої реакції, Т. Шевченко хотів довести й неодноразово доводив, що може писати й російською. А тому, якщо для О. Пушкіна французько-російський білінгвізм, наприклад, був елементом дворянської моди, то для Т. Шевченка українські й російські тексти — це вимушена стратегія захисту. У листі до Григорія Тарновського він пише: «Спасибі вам за ласкаве слово про моїх «Гайдамаків». Пустив я їх у люди, а до цієї пори ще ніхто й спасибі

не сказав. Може й там над ним сміються так, як тут москалі зовуть мене ентузіастом, сиріч дурнем. Обіцянку пришлю вам, але іншу, по-московському скомпоновану. Щоб не казали москалі, що я їх языка не знаю» [3: 42].

Т. Шевченкові доводилося постійно перебувати під впливом української живомовної стихії та писемним й усним «великорусским». Можна додати, що в цій схемі, як стверджує Ю. Шевельов, прийдешине відкривало, власне, дві альтернативні можливості — або таки остаточне поглинання української мови всеімперською російською. Або виформування всеосіяжної української, правдоподібно на основі української розмовної мови [8: 463].

Заслуга українського генія в тому, що він надав українській мові внутрішньої естетичної впорядкованості, увів її у новий контекст історичного поступу, а також, збагативши мову органічним уведенням елементів з інших джерел, втілював у своїй творчості синтез різноманітних стилістичних традицій і тим самим віддалив національну літературну мову від побутової мови.

У своїй статті А. Пономаренко слушно помітила, що мовна практика Шевченка зафіксувала велику кількість варіантних, паралельних слововживань, які рясніють численними відмінностями, порівняно з сучасною літературною нормою. Однак, варто зауважити, що наявність написання варіантів було природнім явищем для дошевченкової доби. Тому не дивно, що Т. Шевченко покладався на засади староукраїнської писемної традиції. Окрім того, значна кількість паралельних слововживань відбивала наслідки взаємодії книжного та живого розмовного мовлення.

Справді, коли читаємо оригінали рукописів Т. Шевченка, то його письмо насичене графічними та морфологічними варіантами (непослідовне вживання графом /и/ /і/ та /ѣ/; на позначення звука /г/ Т. Шевченко використовував поширене у пам'ятках староукраїнської мови буквосполучення /кг/; непослідовне вживання великої літери тощо). Усе це свідчить про те, що графічна система того періоду ще не була остаточно сформованою, а лише перебувала на стадії свого становлення. Проте навіть за таких умов Т. Шевченко виробляв певні принципи писемної норми, покладаючись більше на власну інтуїцію.

Беззаперечними є ті факти, що українська і російська мови завдяки творчому внескові Т. Шевченка та О. Пушкіна, шоразу набували виразніших обрисів і передбачили створення поліфункційних національних мов.

1. *Білодід І.К.* Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови. — К.: Наукова думка, 1964. — 135 с.
2. *Булаховский Л.А.* Русский литературный язык первой половины XIX века. — К.: Изд-во КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1957. — 492 с.
3. *Мозер Міхаель.* Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки. — Львів, 2012. — 327 с.

4. Пономаренко А.Ю. Лінгвофеномен фундатора національної літературної мови: естетико-соціальні проєкції // Українська мова. — 2015. — № 3(55). — С. 37 — 44.
5. Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / Інститут української мови НАН України. — К.: КММ, 2013. — 224 с.
6. Толстой Н.И. История и структура славянских языков. — М.: Наука, 1988. — 239 с.
7. Трубецкой Н.С. Общеславянский элемент в русской культуре // К проблеме русского самопознания. — М., 1927. — С. 54 — 94.
8. Шевельов Юрій. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. I. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. — 583 с.

Статтю отримано 13.05.2015

Uliana Shtandenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

BECOMING OF NATIONAL LITERARY LANGUAGES

Review on: A. Ponomarenko's article «Linguistic Phenomenon of a founder of the national literary language: the aesthetic-social projections» // Ukrainian language. — 2015. — № 3(55). — P. 37 — 44. (in Ukraine).

The article is devoted to the formation of Ukrainian and Russian national literary languages. Specified on the phenomenon of linguistic creativity of individuals T. Shevchenko and O. Pushkin, the nature of ethnic identity and self-knowledge, of historical and cultural and linguistic environment in which grew and formed the two poets. The article proves why the fate of the Ukrainian literary language defined creativity of T. Shevchenko, and the fate of Russian literary language — creativity of O. Pushkin.

Key words: national literary language, founder of the national literary language.

Мовна мозаїка

ВЕЛИКА І МАЛА ЛІТЕРИ В НАЗВАХ СУДІВ

Якщо назви *Верховний Суд України, Конституційний Суд України* пишуть безпомилково, то в правописі інших назв, що входять до системи судів загальної юрисдикції України, спостерігаємо плутанину: або перше слово в них пишуть з великої літери, а друге — з малої, або обоє слів — з малої літери. Серед таких — *Апеляційний суд і апеляційний суд, Господарський суд і господарський суд*. Пишучи ці назви, потрібно зважати на значення, з яким їх ужито. В офіційному найменуванні апеляційного та господарського суду міста, району чи області відповідно до § 38, п. 14 а) чинного «Українського правопису» перше слово потрібно писати з великої літери, напр.: *Апеляційний суд м. Києва; Апеляційний суд Київської області; Господарський суд Київської області*. У ситуації, коли назви *апеляційний суд, господарський суд* не пов'язані з конкретними установами, тобто є загальними назвами відповідних типів юридичних установ, перше слово в них пишемо з малої літери, напр.: *Ці питання в компетенції апеляційного (господарського) суду; Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди* (Із Конституції України).

Отже, з *великої літери* пишемо перше слово в офіційній назві апеляційного та господарського суду міста, району чи області і з *малої* — їхні назви в системі судів загальної юрисдикції.

Катерина Городенська

УДК 811.16:016

Юлія Романюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«СУЧАСНІ СИСТЕМИ СЛАВІСТИЧНОЇ
БІБЛІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ —
СЬОГОДНІ І ЗАВТРА» (Варшава, Польща,
8—9 жовтня 2015 р.)**

8—9 жовтня 2015 року в Інституті славістики Польської Академії наук (Варшава) за сприяння Міністерства науки та вищої школи Польщі відбулася міжнародна наукова конференція «Сучасні системи славістичної бібліографічної інформації — сьогодні і завтра» («Nowoczesne systemy slawistycznej informacji bibliograficznej — dziś i jutro»). Організаторами конференції виступили Інститут славістики ПАН, Славістична фундація та Комісія з лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славістів (голова — д-р З.Е. Руднік-Карватова). У роботі конференції також узяли участь члени Термінологічної комісії при МКС (голова — д. філол. н. В.Л. Іващенко).

Подані для обговорення доповіді було об'єднано в 4 тематичних блоки. Перший блок було присвячено розгляду теоретичних проблем розроблення інформаційно-пошукових систем. На цьому засіданні в перший день конференції з доповідями виступили: **Я. Садовська** (Білосток) «Сучасна модель галузевих бібліографічних інформаційно-пошукових систем», **М. Дудок** (Братислава) «Межі мови та лінгвістичної інфраструктури»; **В. Бабік** (Краків), **Ю. Мишор** (Скавіна, Польща) «Про повалення інформаційної Вавилонської вежі — ключові слова в наступі?»,

© Ю.В. РОМАНЮК, 2016

присвячена проблемі вибору й уживання ключових слів для пошуку інформації; **Ю. Романюк** (Київ) «Критерії добору ключового слова: позиція автора vs. позиція користувача».

Доповіді другого тематичного блоку стосувалися конкретної інформаційно-пошукової системи, яку розробляють учені різних країн під егідою Інституту славістики ПАН — Базі світового славістичного мовознавства **iSybislaw**. Прозвучали доповіді: автора концепції **iSybislaw** і керівника реалізації цього проекту **З.Е. Руднік-Карватової** (Варшава) «Керування знаннями з царини славістичного мовознавства в інформаційно-пошуковій системі **iSybislaw**: уваги мовознавця», а також її колег — **П. Ковальського** «Мовознавча термінологія в рефератах і анотаціях наукових праць (на прикладі бази **iSybislaw** та деяких наукових часописів)» і **Я. Банасяка** «Термінологія синтаксису з погляду індексування та пошуку інформації в системі **iSybislaw**». Проблема далшої розбудови мови ключових слів **iSybislaw** присвятили свої доповіді в рамках цього блоку: **Є. Карпіловська** (Київ) «Шкала еквівалентності термінів-кореперентів в інформаційно-пошуковій системі **iSybislaw**», **О. Остапчук** (Москва) «Язык і речь у складі ключових слів в інформаційно-пошуковій базі **iSybislaw**», **М. Фастин** (Варшава) «Роль пояснень у пошуку інформації — на прикладі бази **iSybislaw**, а також польськомовної Вікіпедії» та **Є. Волкова** (Мінськ) «Деякі аспекти впорядкування багатомовної картотеки ключових слів нетермінологічного характеру в бібліографічній базі **iSybislaw** та оптимізації її використання». Представленню в **iSybislaw** окремих галузей мовознавства, наукових джерел, оцінюванню ефективності використання цієї системи були присвячені доповіді: **Б. Осовського** (Познань) «Діалектологічні дослідження в **iSybislaw**», **З. Мікоса** і **М. Пшастек-Самокової** (Варшава) «**iSybislaw** — відомий, доступний, використовуваний?».

На наступний день було представлено ще два тематичних блоки доповідей. Третій блок мав назву «Мова. Термінологія». У його програмі прозвучали доповіді: **С. Гриньова-Гриневича** (Білосток) «Семантичні феномени та процеси в лінгвістичній термінології», **В. Іващенко** (Київ) «Термінопростір міжмовних лексичних відповідників у лінгвістичних словниках і текстах славістичної проблематики та інформаційно-пошуковій системі **iSybislaw**», **Я.Ф. Носовича** (Варшава) «Ергоніми в інформаційно-пошукових системах», **М. Корнацької** (Варшава) «Кілька питань до питань у назвах мовознавчих праць: чи вони однорідні? що показують? як їх описувати?», **Л. Ричкової** (Гродно) «Консубстанціональність спеціальної лексики як проблема інформаційного пошуку», **Е. Сорокіної** (Москва) «Особливості прояву синонімії в лінгвістичній термінології» та **М.-М. Станоєвича** і **Б. Крижан-Станоєвич** (Загреб) «Struna — загальнонаціональний хорватський термінологічний проект».

Останній у програмі конференції тематичний блок охоплював проблеми стратегії створення та ведення різноаспектних баз даних. На його засіданні було виголошено доповіді: **Б. Беднарек-Міхальської** (Торунь, Польща) «Репозиторії вихідних дослідницьких даних для гуманітарис-

тики», **Д. Благоевої** (Софія) «Бібліографічна інформаційна система з болгарської лексикології, фразеології та лексикографії», **Ю. Бегілової** «Словацька бібліографія, бібліографія мовознавства та мовна норма» та **Я. Вахтарчик** (обидві — Братислава) «Чи словацька мовознавча продукція є скоріше в стилі Enemy Unknown (Незнайомий ворог) або Civilization V (Цивілізація V)? Кілька збігів у словацьких наукових часописах і стратегічних іграх».

Засідання тематичних блоків завершувала плідна, зацікавлена й жвава дискусія. Роботу конференції підсумувала в своєму заключному виступі голова Програмного комітету проф. **Б. Бояр** (Варшава), яка підкреслила важливість таких конференцій для розробників інформаційно-пошукових систем, зокрема Базис світового слов'ястичного мовознавства iSybislaw і для тих, хто працює над теоретичними мовознавчими проблемами, зокрема термінологічними. Плідність співпраці з термінологами відзначила керівник проекту **iSybislaw** З.Е. Руднік-Карватова. Матеріали конференції незабаром будуть опубліковані в друкованому органі Інституту слов'ястики ПАН — часописі «Studia z Filologii Polskiej i Siowiańskiej».

Статтю отримано 08.12.2015

Iuliia Romaniuk

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

INTERNATIONAL SCIENTIFIC WORKSHOP “MODERN SYSTEMS OF SLAVISTIC BIBLIOGRAPHIC INFORMATION — TODAY AND TOMORROW” (under the honorary patronage of the International Committee of Slavistic, Warsaw, Poland, 8—9 October 2015)

Reports that were done at the International Scientific Workshop “Modern Systems of Slavistic Bibliographic information — today and Tomorrow” (Warsaw) are the object of discussion. They shown the wide spectrum of trends and problems in the modern field of Slavistic informative retrieval bibliographic systems.

Мовна мозаїка

ЩО МІЖ НИМИ: ДЕФІС, КОМА ЧИ ТИРЕ?

Для розмежування чого-небудь у межах однорідного, спільного, подібного використовують або літери, які пишуть після тієї самої цифри, або цифри, що їх поєднують з тим самим іменниковим словом. Як засвідчує практика, такі найменування оформляють дуже непослідовно: літера буває великою і малою, а між нею і цифрою ставлять дефіс, кому чи навіть тире, пор.: *будинок № 40-Б, будинок № 40-б, будинок № 40, Б, будинок № 40, б; будинок № 40 — Б.* Іноді малу літеру піднімають вище в рядку ще й підкреслюють: *будинок № 40, б.* Цифру від попереднього іменникового слова відокремлюють дефісом, комою чи тире: *Київ-210, Київ, 210, Київ — 210.* Щоб уникнути цих розбіжностей, потрібно запам'ятати, що в усіх названих позиціях потрібно ставити дефіс (див.: Український правопис, § 25, п. 4, е), е).

Отже, правильно писати *10-А клас, 10-Б клас; будинок № 40-А, будинок № 40-Б, будинок № 40-В; корпус № 3-А, корпус № 3-Б; Київ-1, Київ-205; Харків-10, Харків-184; БУ-1; БУ-2.*

Катерина Городенська

УДК 8: 378.4.091.12:005.745 (477.54): 929 Потебня

НА ПОШАНУ ЗАСНОВНИКА ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ

5—6 листопада 2015 року на філологічному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Слово — текст — мовна картина світу», присвячена 180-річчю від дня народження О.О. Потебні. У конференції взяли участь науковці Києва, Львова, Чернівців, Ужгорода, Івано-Франківська, Дрогобича, Сум, Кривого Рогу та інших міст України. Харків був представлений науковцями Національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Гуманітарно-педагогічної академії, Національного економічного університету імені Семена Кузнеця, Гуманітарного університету «Українська народна академія», Аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», Національного фармацевтичного університету, Національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова, Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Української інженерно-педагогічної академії.

З вітальним словом до учасників конференції звернувся декан філологічного факультету, доктор філологічних наук, професор Ю.М. Безхутрий. На пленарному засіданні з доповідями виступили доктор філологічних наук, професор Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди Л.В. Ушкалов «Потебня і Сковорода: ловитва невловного птаха»; доктор філологічних наук, професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна О.І. Борзенко «Григорій Квітка і проблема «дамського смаку»; доктор філологічних наук

© М.І. ФЛОН, О.Є. ХОМІК, 2016

професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна О.Ю. Матушек «Олександр Потебня про Миколу Сумцова та Лазаря Барановича»; кандидати філологічних наук, доценти Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна М.І. Філон та Є.С. Чекарева «Слово-символ *serce* в різномовних біблійних текстах»; кандидат філологічних наук, доцент Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Р.А. Трифонов і аспірантка Ю.В. Ткаченко «Про деякі символи в радянській святковій публіцистиці». Доповідь доктора філологічних наук, професора Міленка Поповича і кандидата філологічних наук, доцента Р.І. Тростинської (Загребський університет; Хорватія) «Порівняльна характеристика системи вокалізму сучасної хорватської літературної мови і систем вокалізму сучасних східнослов'янських літературних мов» виголосив В.С. Калашник, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

На конференції працювали вісім секцій: «Наукова спадщина О. Потебні як чинник розвитку сучасної філологічної думки», «Художній текст у наукових парадигмах сучасного літературознавства», «Загальні проблеми літературного процесу», «Актуальні питання словотвору», «Питання фольклору в парадигмах вітчизняної філологічної думки», «Художній текст: світ образів і образи світу», «Слово — текст — дискурс», «Слово — пізнання — культура». Тематично розлоге річище доповідей, представлених на засіданнях секцій, відображає, звісно, неповно й фрагментарно, деякі важливі пошукові орієнтири сучасної вітчизняної філології.

Цікавими й різноманітними були доповіді з проблем сучасного мовознавства. Жвавий інтерес викликали виступи доцента О.В. Палатовської «Сполучення когнітивних і мовних здібностей людини в концепції О.О. Потебні» (м. Київ), професора Л.Г. Боярової «Наукові ідеї Олександра Потебні в глобалізаційному світі» (м. Харків), доцента Г.Н. Карнаушенка «О.О. Потебня у плеяді харківських інтелектуалів: питання витоків етнолінгвістики» (м. Харків), доцента І.М. Літвінової «Парадокси поезії радянського тоталітарного дискурсу: релігійні образи та мотиви як репрезентанти ідеології» (м. Харків), доцента К.В. Коротич «Прагматичне навантаження фразеологічних одиниць у мові журналу «Перець» 1941–1945 рр.», доцентів Г.А. Губаревої, Ю.І. Калашник «Художня концептуалізація часу в мові прози М. Вінграновського» (м. Харків), доцента А.А. Ковтун «Типологія метафорних дери-вацій у семантичних структурах лексем з релігійними значеннями» (м. Чернівці), доцента Л.Р. Савченко «Искренность VS Щирість: культурно-историческая семантика слова в близкородственных языках» (м. Харків), доцента О.В. Маслій «Динамика слова *ностальгия* как пример инверсионного механизма смыслообразования» (м. Харків), доцента Т.Ф. Осіпової «Актуалізація аспектів невербальної комунікації в працях О. Потебні у фокусі живого мовлення українців (на матеріалі поетичного дискурсу С. Руданського)» (м. Харків), доцента О.В. Радчук

«Вплив апперцепції на розкриття словотвірного потенціалу префіксів» (м. Харків), старшого викладача О.В. Ляхової «Словотвірний аспект в аналізі концепту ВОЛЯ» (м. Харків), доцента Ю.І. Кохана «Експресивність як риса ідіостилю Павла Загребельного (на матеріалі романів «Кавтаклізма» та «Стовпо-творіння»)» (м. Харків), доцента С.С. Лук'яненка «Аспекти мовознавчого доробку О. Потебні в навчальній літературі курсу «Історія лінгвістичних учень» (м. Харків).

На конференції були апробовані важливі положення дисертаційних робіт аспірантів та здобувачів: Д.С. Жук (Суми), Л.М. Печенікової (м. Київ), В.І. Пустовалової (м. Харків), Ю.В. Ткаченко (м. Харків), Ю.С. Любавської (м. Харків), Є.О. Редька (м. Харків), Д.Ю. Нестеренко (м. Харків), Ю. Янченко (м. Харків).

Проведений науковий захід на пошану видатного українського мовознавця О.О. Потебні засвідчив тісну взаємодію традиційних і модерних дослідницьких парадигм у вітчизняній філології, розширення кола наукових інтересів при збереженні постійного й глибокого інтересу до наукової спадщини засновника Харківської філологічної школи. Осмислення всієї глибини наукових праць О.О. Потебні, усвідомлення їхньої невичерпної теоретичної значущості, пізнавальної сили проникливих ідей мовознавця — це все є тим необхідним чинником новітньої філологічної думки, без якого неможливий її справжній науковий поступ.

Микола ФІЛОН, Олена ХОМІК
Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна, м. Харків

Статтю отримано 03.12.2015

Mykola Filon, Olena Khomik

V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv

IN HONOR OF FOUNDER OF KHARKIV PHILOLOGICAL SCHOOL

The paragraph gives information about the All-Ukrainian scientific conference “Word — Text — Linguistic Worldview”, dedicated to the 180th birthday anniversary of O.O. Potebnya. It defines the main subject area of the scientific reports given at the group meetings. Data about the conference work of scientists from different higher educational institutions of Ukraine are presented. Attention is paid to the heuristic significance of the ideas of the founder of Kharkiv Philological School.

УДК 81'28

Галина Кобиринка, Марина Ткачук

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ЗАСІДАННЯ МІЖНАРОДНОЇ
КОМІСІЇ І МІЖНАРОДНОЇ РОБОЧОЇ
ГРУПИ ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО
ЛІНГВІСТИЧНОГО АТЛАСУ
ПРИ МІЖНАРОДНОМУ КОМІТЕТІ СЛАВІСТІВ
(Хорватія, 18 – 25 жовтня 2015 р.)**

Упродовж 18–25 жовтня 2015 р. у Хорватії (Лужниця, Запрешич) відбулося засідання Міжнародної комісії і міжнародної робочої групи *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу* (OLA) — найбільшого славістичного проекту, над яким працює міжнародний колектив лінгвістів за рішенням IV Міжнародного з'їзду славістів (1958 р.).

У роботі засідання OLA взяли участь члени національних комісій Білорусі, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Македонії, Німеччини, Польщі, Росії, Словаччини, Словенії, України, Хорватії, Чехії — всього представники з 12 країн.

Засідання відкрила голова Хорватської національної комісії OLA проф. М. Менац-Михалич. З привітальними словами до учасників засідання звернулися: керівник проектів *OLA* і *Лінгвістичного атласу Європи* від Хорватської академії наук і мистецтв академік Р. Матасович, голова Міжнародної комісії OLA проф. Т.І. Вендіна.

Голови національних комісій виступили зі звітами про виконання завдань, окреслених на засіданні OLA у м. Порторож (Словенія, 2013 р.). П.Ю. Гриценко ознайомив присутніх із роботою Української національної

© Г.С. КОБИРИНКА, М.М. ТКАЧУК, 2016

комісії і робочої групи, яка впродовж звітнього періоду опрацьовувала національні матеріали до томів «Рефлекси *а» й «Риси людини», готувала цифрову версію національної індексотеки OLA (підготовлено розділ «Фонетика»).

На засіданні працювали 4 секції: фонетико-граматична, лексико-словотвірна, морфологічна і комп'ютерна.

У лексико-словотвірній секції обговорювали стан роботи над 11 томом OLA «Ступені спорідненості», за який відповідає Болгарська національна комісія: було опрацьовано лексико-словотвірний матеріал, представлений на 41 карті цього тому, внесено доповнення і поправки на карти, в легенди, коментарі й національні матеріали. Легенди до 15 карт цього тому були представлені морфологічній комісії для додаткового опрацювання.

На засіданні фонетико-граматичної секції були розглянуті проблеми, пов'язані з підготовкою випусків OLA «Рефлекси *tort, *tolt, *tert, *telt» (Чеська національна комісія), «Рефлекси *i, *u, *y» (Словенська національна комісія), «Рефлекси *а» (Білоруська національна комісія).

На розширеному засіданні морфологічної секції П. Жиго представив проблематику тому «Словозміна іменників», над яким працює Словацька національна комісія. Комісія сконцентрувала свою увагу над такими основними питаннями: стабільністю вихідних форм, їхньою динамікою, осмисленням типів відмінювання на основі семантичного критерію (належність до граматичного роду), необхідністю інтерпретації динаміки ареалів і її характеру. В обговоренні цієї проблематики і перспективності комплексної інтерпретації морфологічної проблематики виступили З. Тополінська, Т.І. Вендіна, П.Ю. Гриценко, М. Маркович, М. Антропов, Я. Ванякова, С. Вольке.

П. Жиго звернув увагу на проблеми, які виникають під час інтерпретації матеріалів національних комісій з морфології, зокрема питання пов'язані з реконструкцією вихідної форми та врахуванням функційних відмінностей граматичних форм у слов'янських діалектах; наголошено, що картографічне представлення повинно відображати інформацію про сучасну форму і функції картографованих одиниць.

На засіданні комп'ютерної секції Д. Брозович-Рончевич і В. Штоків доповідали про проблеми, пов'язані зі створенням електронної версії бланківки OLA. У зв'язку з цим увагу було зосереджено на забезпеченні відповідності географічних координат деяких населених пунктів на картах географічній інформаційній системі (GIS). Запропоновано розіслати всім комісіям скоригований варіант електронної бланківки для перевірки правильності координат населених пунктів.

Окрему увагу на засіданні приділено питанням удоступнення робочих матеріалів OLA на сайті <http://www.slavatlas.org>. Ухвалено представити питальник OLA та національні літературні відповідники до питань; список засновників OLA, список скорочень, систему фонетичної транскрипції й морфологічних узагальнень. Національним комісіям

доручено представити цифрові національні матеріали за першими 300 позиціями Питальника OLA.

Окрім окреслення практичних завдань для національних комісій, під час засідання були прийняті рішення, які стосуються *теоретичного осмислення* лінгвістичного матеріалу й *поглиблення методики картографування*. Зокрема, було поставлено питання щодо особливостей представлення національних матеріалів на картах фонетико-граматичної серії, а саме необхідності диференціювати на карті формально збіжні рефлекси, які зумовлені різними процесами — фонетичними і морфологічними. Наголошено, що під час підготовки карт для позначення різної генези рефлексів потрібно використовувати не модифікований основний знак, а символи додаткового протиставлення — штрихування або заливку, які будуть сигналізувати про вторинне (нефонетичне) походження рефлекса.

У результаті дискусії було ухвалено, що під час підготовки тому «Рефлекси *а» в узагальнювальній легенді необхідно враховувати частотність рефлексів у цьому томі, а не орієнтуватися на узагальнювальні легенди інших томів.

Морфонологічна комісія прийняла рішення про необхідність збереження всіх даних, представлених національними комісіями, в інтерпретації питань з морфологічної проблематики. Національна комісія, що працює над одним томом, за потреби може доповнювати матеріали тому результатами досліджень національних мов поза проектом OLA. Карти, для яких головним є подання форми за Питальником OLA, повинні відображати: (1) формальну еволюцію вихідної форми від праслов'янського періоду до сучасного запису OLA, (2) функціональну / семантичну еволюцію від праслов'янського періоду до сучасної форми запису OLA, (3) територіальний розподіл форм, які сьогодні відповідають праслов'янській функції й містять інформацію про те, що така функція не граматиалізована.

На засіданні Російська національна комісія представила 10-й випуск лексико-словотвірної серії OLA «Народні звичаї», на картах якого відображено назви обрядів, свят, різних ритуальних предметів і дій, осіб, локусів й абстрактних понять. Том є важливим в історико-культурному плані, оскільки відбиває особливості давнього світогляду слов'ян. У випуску поглиблено методи лінгвогеографії та принципи представлення діалектного матеріалу всіх слов'янських мов: кожна карта супроводжується не тільки картографованими лінгвістичними сюжетами, а й морфонологічними коментарями у вигляді таблиць усіх представлених лексем.

Том «Народні звичаї» є результатом творчої праці міжнародного колективу авторів. Усі національні комісії працювали над теоретичною концепцією створення цього випуску. У дискусіях виробляли і методологію представлення лінгвістичного матеріалу на картах (усього 66 карт), і подання 22 зведених індексів до некартографованих матеріалів.

Досвід видання 10 випуску «Народні звичаї» засвідчив доцільність подання морфологічної інтерпретації кожної лексеми, що й було рекомендовано національними комісіям, які працюють над випусками лексико-словотвірної серії.

У цьому томі, як і в усіх попередніх, представлено український діалектний матеріал, над інтерпретацією якого працював колектив діалектологів Інституту української мови НАН України. Зокрема, було підготовлено індекси національних матеріалів, коментарі до них, укладено лінгвогеографічні карти (автори — П.Ю. Гриценко, Г.С. Кобирилка).

Підкреслимо, що обсяги роботи над випусками ОЛА постійно збільшуються, поглиблюється методика представлення й інтерпретації матеріалу. Сьогодні українські діалектологи разом із членами інших національних комісій працюють над 9 випусками лексико-словотвірної та фонетико-граматичної серій ОЛА: «Ступені спорідненості» (Болгарська національна комісія), «Метеорологія і вимір часу» (Білоруська національна комісія), «Гірське вівчарство» (Сербська національна комісія), «Народна техніка, транспорт і шляхи сполучення» (Українська національна комісія), «Рефлекси *tort, *tolt, *tert, *telt» (Чеська національна комісія), «Рефлекси *i, *u, *y» (Словенська національна комісія), «Рефлекси *a» (Білоруська національна комісія), «Займенник» (Македонська національна комісія), «Словозміна іменника» (Словацька національна комісія).

Отже, проблеми, опрацьовані Міжнародною комісією та міжнародною робочою групою *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*, ще раз засвідчили надзвичайну важливість цього проекту, який з'ясовує не лише питання діалектної диференціації ареалу сучасної Славії на рівні фонетики, лексики і словотвору, типологічні збіжності й відмінності різних діалектів, а й уможливорює осмислити проблеми взаємовпливів різних діалектних мов, відкриває перспективи для розв'язання порівняльно-історичних і синхронно-типологічних проблем українського та слов'янського мовознавства.

Статтю отримано 12.01.2016

Halyna Kobyrylka, Maryna Tkachuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE CONFERENCE OF THE INTERNATIONAL COMMISSION AND INTERNATIONAL WORKING GROUP OF THE SLAVIC LINGUISTIC ATLAS OF THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF SLAVISTS (Croatia, October 18–25, 2015)

The review deals with the annual conference of the International Commission and International Working Group of the Slavic Linguistic Atlas, which took place on October 18–25, 2015 in Croatia, Zapreshych. The Slavic Linguistic Atlas is the largest and most important Slavonic project on which international linguists' collective has worked since 1958. The theoretical interpretation of linguistic material and map-making methods were deepened; the practical tasks for national commissions were also determined.

УДК 047.31+811.161.2'271

Віталій Максимчук

Національний університет «Острозька академія», м. Острог

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І МОВЛЕННЯ» В ОСТРОЗЬКІЙ АКАДЕМІЇ

5–6 листопада 2015 року в Національному університеті «Острозька академія» відбулася V Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення», присвячена Дню української писемності та мови. Захід організувала та провела кафедра української мови і літератури університету спільно з Міністерством освіти і науки України, Інститутом української мови Національної академії наук України, Інститутом педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Всеукраїнською асоціацією вчителів і викладачів української мови і літератури.

У роботі конференції взяли участь представники Словаччини (Інститут славістики імені Яна Станіслава Словацької академії наук), США (Міннесотський університет) і близько 30 навчальних закладів та наукових установ України, зокрема: Інституту української мови НАН України, Інституту педагогіки НАПН України, Бердянського державного педагогічного університету, Донецького національного університету (м. Вінниця), Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського університету імені Бориса Грінченка, Рівненського державного гуманітарного університету, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Тернопільського національного педагогічного університету імені Во-

© В.В. МАКСИМЧУК, 2016

лодимира Гнатюка, Українського мовно-інформаційного фонду НАН України та ін.

Із вітальним словом до учасників конференції звернувся доктор філософських наук, професор, проректор Національного університету «Острозька академія» **П.М. Кралюк**, який у своєму виступі наголосив на проблемах української лінгвістичної науки в контексті євроінтеграційних процесів, побажав присутнім плідних дискусій і цікавої роботи.

Пленарне засідання відкрив доктор педагогічних наук, професор, академік АН ВШ України, завідувач кафедри української мови і літератури Національного університету «Острозька академія» **І.М. Хом'як**, який привернув увагу до поняття *національна свідомість*, потрактованого в наукових джерелах як сукупність соціальних, політичних, моральних, етичних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, де виявляються особливості життєдіяльності нації; запропонував визначення мовної особистості студента. На думку професора, це такий знавець мови, який має достатній рівень лінгвістичної освіти, дбає про збереження і розвиток української мови, володіє мовною компетентністю, вміє реалізувати її на практиці. Однак для формування національно свідомої мовної особистості професійного ентузіазму українців недостатньо: мають бути створені належні умови для досконалого вивчення державної мови. Природно, що українська мова — найголовніший предмет у будь-якому вищому чи загальноосвітньому навчальному закладі країни, оскільки виконує дві основні дидактичні функції: є об'єктом пізнання та засобом оволодіння іншими предметами. Відтак вивчення її має бути самодостатнім, щоб забезпечити успішне формування такого універсального феномена, як мовна особистість.

Головний спеціаліст відділу змісту середньої освіти Департаменту загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки України **О.Ю. Котусенко** в доповіді «*Актуальні питання вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах*» зауважила, що Міністерство освіти і науки України ініціює продовження роботи щодо державної програми розвитку й функціонування української мови, зокрема запропоновано створити робочу групу, яка б проводила моніторинг проблем вивчення української мови в навчальних закладах України — від дитячого садка до вишу.

Значне зацікавлення аудиторії викликала доповідь «*Культура мови — механізм збереження чи вдосконалення мовного стандарту?*» доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України **С.Я. Єрмоленко**, у якій порушено дискусійні питання лібералізації мовних норм, використання в різних видавництвах діаспорного правопису, проілюстровано неусталеність орфографічних норм на прикладі опублікованих листів академіка Юрія Шевельова до письменника Олекси Ізарського. Доповідачка підсумувала, що в пошуках нових засобів логічного й емоційного висловлення орієнтиром для освічених

людей має бути освячена традиціями освіти, культури, відшліфована унормована українська літературна мова.

У виступі «*Граматична норма в сучасній лексикографічній практиці*» доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, завідувач відділу інформатики Українського мовно-інформаційного фонду НАН України **А.П. Загітко** схарактеризував поняття граматичної норми в широкому та вузькому розумінні, розглянув особливості її реалізації в сучасній лексикографічній практиці. Науковець зазначив, що динаміка граматичної норми відбиває особливості видозміни певних тенденцій у класифікаційних, ідентифікаційних, кваліфікаційних та інших параметрах, а відсутність загальноновизнаної вичерпної теоретичної граматики зумовлює часто внутрішньословникову непослідовність, хитання в морфологічній та синтаксичній категоризації реєстрових слів, відцентрові тенденції у внутрішньословниковій системі граматичних норм.

Доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України **Н.Б. Голуб** у доповіді «*Мотиваційний аспект процесу формування мовленнєвої культури учнів 8–9 класів*» проаналізувала роль і функції мовних і мовленнєвих помилок у суспільстві, зіставила тенденції сучасної освіти в Україні з реальними показниками готовності суспільства до багатьох декларованих положень; виявила принципи й підходи вчителів до мотивування школярів на свідоме засвоєння основ мовленнєвої культури, розглянувши ймовірні мотиватори в роботі вчителя на уроках української мови у школі.

У доповіді «*Проблема походження і функціонування українського науково-технічного мовлення*» кандидат філологічних наук, професор Міннесотського університету (м. Міннеаполіс, США) **А.Р. Медведів** запропонував низку заходів соціально-політичного і лінгвістичного характеру, спрямованих на підвищення рівня українського науково-технічного мовлення, з-поміж яких: упровадження української мови в усі галузі науки і техніки; збільшення обсягу україномовної науково-технічної літератури; вироблення теоретичних засад формування і функціонування української термінології і науково-технічного мовлення; укладання лексикографічних джерел науково-технічного характеру; переклад українською мовою популярних закордонних наукових і технічних видань; стандартизація української наукової і технічної термінології тощо.

Доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України **С.П. Бибик** у доповіді «*Символічні і слабкі норми усного наукового спонтанного висловлення (з урахуванням підходів О.О. Потебні)*» зауважила, що усне наукове спонтанне висловлення формується поступово, порціями, шляхом асоціативних приєднань; мовець може робити паузи і повертатися до вже сказаного, повторювати деякі компоненти висловлення й коригувати його зміст і спосіб вербалізації смислу, контролюю-

вати логіко-композиційну, синтаксичну та лексико-фразеологічну правильність, зв'язність, логічну адекватність; елементи надлишковості та хезитації в усному висловленні засвідчують спонтанність мовного потоку, психоемоційне напруження мовців в умовах офіційного наукового спілкування, яке потребує коректного, чіткого, логічного ословлення позицій, думок адресантів.

У доповіді «*Формування дослідницької компетентності студентів-філологів*» доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка **О.М. Горошкіна** запропонувала модель формування дослідницької компетентності студентів-філологів, урахувуючи інноваційні освітні тенденції та вимоги кредитно-модульної системи.

Доктор педагогічних наук, професор кафедри природничих і гуманітарних дисциплін Харківського національного автомобільно-дорожнього університету **І.П. Дроздова** у виступі «*Розвиток особистості як передумова формування професійного менталітету фахівця нефілологічного профілю засобами української мови*» зазначила, що становлення особистості відбувається на основі формування професійного менталітету майбутнього фахівця нефілологічного профілю під час спеціалізованої підготовки, яка залежить від педагогічних умов, засобів навчання студентів для розвитку мислення і професійного мовлення засобами української мови з допомогою соціально-психологічної спеціалізації в сучасній вищій школі України.

У виступі «*Нормативне вживання мовознавчих термінів в умовах тестових завдань з української мови у форматі ЗНО*» доктор педагогічних наук, доцент, декан факультету іноземної філології, професор кафедри слов'янських мов та методик їх викладання Херсонського державного університету **С.А. Омельчук** виявив низку особливостей щодо нормативного вживання в умовах тестових завдань лінгвістичної терміної лексики. На думку дослідника, за межами норми перебуває термін *м'який знак*, сучасним нормативним варіантом якого слід уважати *знак м'якшення*; він не рекомендує використовувати термін *маленька літера*, який порушує принцип стилістичної нейтральності, натомість уживати поняття *мала літера*; науково обґрунтовує правильне формулювання на зразок *складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною* або *складнопідрядне речення з підрядною означальною*.

Завершив пленарне засідання провідний збутознавець львівського видавництва «Апріорі» **Т.А. Береза**, який презентував громадськості словник вишуканої української мови «Гарна мова — одним словом», де представлено понад 1500 однослівних заміників, пропонованих замість калькованих із російської мови конструкцій, що дасть змогу поглибити знання рідної мови, збагатити активний словниковий запас, розмовляти і писати українською мовою якнайвишуканіше.

Секційні засідання відбулися за двома напрямками — мовознавчим і лінгводидактичним. У роботі першої секції науковці проаналізували

й обговорили нормативність і доцільність чужомовних запозичень (М.Г. Зубков), проблеми правопису іншомовних антропонімів у футбольному дискурсі (В.В. Максимчук), поняття «концепт» в історієтворчому ключі (З.В. Шостюк), елементи релігійного стилю в повісті О. Довженка «Зачарована Десна» (Г.В. Баран), граматичні особливості іменників у текстах про збиральні промисли (Н.В. Кірілкова), ознакову сутність дієслівної лексики (Н.М. Мединська) тощо.

На засіданні другої секції було зосереджено увагу на особливостях формування мовної особистості майбутнього філолога (Т.В. Костолович), культурі вправної комунікації як основі формування успішної особистості (В.П. Лавренчук), дискурсивно-текстоцентричному підході до навчання української мови за професійним спрямуванням студентів-математиків (Л.М. Златів), психологічних чинниках порушення правописних норм української мови (Х.М. Карповець), методах і прийомах навчання української мови за фаховим спрямуванням у студентів-медиків (І.О. Туровська), когнітивно-дискурсивних аспектах навчально-педагогічної комунікації у процесі підготовки фахівців-філологів (Н.В. Шульжук) та ін.

Учасники V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» ухвалили:

Оскільки на підставі положень статті 10 Конституції України, статті 48 Закону України «Про вищу освіту» (№ 1556-VII від 1.07.2014), мова — основний атрибут держави, що виконує державотворчу, комунікативну й мислетворчу функції, українська мова — найголовніша навчальна дисципліна в освітніх закладах країни, що є об'єктом навчання та засобом оволодіння іншими предметами, проте чинний Закон України «Про засади державної мовної політики» (№ 5029-VI від 03.07.2012) цілеспрямовано звужує використання державної (української) мови, фактично суперечить Конституції України, тому є потреба звернутися до Міністерства освіти і науки України з проханням:

- 1) збільшити кількість годин на вивчення української мови в загально-освітніх навчальних закладах та особливо на викладання української мови за професійним спрямуванням на нефілологічних спеціальностях вишів;
- 2) після ухвалення Закону України «Про освіту» вдосконалити навчальні програми з української мови для 1–12 класів відповідно до Державного стандарту базової та повної середньої освіти, зорієтувавши їх на компетентнісний, особистісно орієнтований та діяльнісний підходи;
- 3) розробити базову програму з української мови за професійним спрямуванням у вишах, урахувавши в ній формування національно свідомої мовної особистості, її фахових компетентностей.

Учасники конференції відвідали музеї Національного університету «Острозька академія», літературні музеї Уласа Самчука, Бориса Тена, а також Дерманський Свято-Троїцький жіночий монастир (Здолбунівський р-н).

V Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» засвідчила широту функ-

ційного потенціалу української мови й потребу практичного утвердження її державотворчих, комунікативних і освітніх можливостей.

Статтю отримано 09.12.2015

Vitalii Maksymchuk

National University of "Ostroh Academy", Ostroh

THE CONFERENCE "ACTUAL PROBLEMS OF UKRAINIAN LANGUAGE AND SPEECH'S CULTURE" IN OSTROH ACADEMY

The article is devoted to the short description of All-Ukrainian scientific and practical conference "Actual problems of Ukrainian language and speech's culture" that took place in Ostroh Academy November 5–6, 2015. The main theses of reports of famous Ukrainian linguists and educational specialists that testify about practical consolidation of state-created, communicative and educational functions of Ukrainian language have been explicated. The decision of conference addressing to Ministry of Education and Science of Ukraine has been given.

Мовна мозаїка

ЗУСТРІТИСЯ З ІВАНОМ ЛЕНЬО, ЛЕНЕМ ЧИ ЛЕНЬОМ?

Прізвища з наголошеним закінченням **-о** на зразок *Іваньо́, Бадзьо́, Леньо́, Маньо́, Панцьо́, Стасьо́, Яремцьо́* для багатьох незвичні, адже вони поширені переважно на Закарпатті, і досить складні для вживання. Багато хто не відмінює їх, бо, мабуть, ототожнює з невідмінюваними прізвищами на **-о** французького походження (*Гюго, Дідро, Руссо, Пікассо*). Це помічаємо, зокрема, й на сторінках преси, напр.: *Український гурт Козак System знають у світі. Про принципи у творчості й житті загалом та плани на майбутнє розпитуємо в Івана Леньо та Володимира Шерстюка* (Україна молода, 15 — 16 січня 2016). Проте вони помиляються. Відповідно до чинного «Українського правопису» чоловічі прізвища на **-о** (пор.: *Бойко, Собко, Нестайко*, а також *Іваньо́, Бадзьо́, Леньо́, Маньо́, Панцьо́, Стасьо́, Яремцьо́*) в українській мові потрібно відмінювати як іменники чоловічого роду II відміни з таким самим закінченням (див. § 102), але прізвища *Бойко, Собко, Нестайко* та ін., основа яких закінчується на твердий приголосний, — як іменники твердої групи *батько, дячко* і под., а прізвища *Іваньо́, Бадзьо́, Леньо́, Маньо́, Панцьо́, Стасьо́, Яремцьо́* та ін. з основою на м'який приголосний — як іменники м'якої групи *ньо́* (діал. *батько*), *няно́* (діал. *тато*). Але за м'якого типу відмінювання ці прізвища в давальному, орудному та місцевому відмінках мають форми, яких не вживають на Закарпатті, очевидно, тому, що вони своїм звуковим складом відрізняються від вихідного прізвища, пор.: Н. в. *Іваньо*, Д. в. *Іваневі*, О. в. *Іванем*, М. в. (на) *Іваневі*. Саме тому в «Українському правописі» 1990 року і в наступних його виданнях для них зроблено виняток: дозволено вживати їх у трьох названих відмінках також із закінченнями іменників твердої групи: у давальному та місцевому — з **-ові**, в орудному — з **-ом**, які приєднуються до основ прізвищ на м'який приголосний (див. § 102: *Іваньо́ — Іваня́, Іваньо́ві (Іваню́)* і т.д.). Зважаючи на цей виняток прізвища з наголошеним закінченням **-о** потрібно відмінювати так:

Н.	<i>Леньо́</i>	<i>Панцьо́</i>	<i>Стасьо́</i>
Р.	<i>Леня́</i>	<i>Панця́</i>	<i>Стася́</i>
Д.	<i>Леньо́ві (Леню́)</i>	<i>Панцьо́ві (Панцю́)</i>	<i>Стасьо́ві (Стасю́)</i>
З.	<i>Леня́</i>	<i>Панця́</i>	<i>Стася́</i>
О.	<i>Леньо́м</i>	<i>Панцьо́м</i>	<i>Стасьо́м</i>
М. (на)	<i>Леньо́ві (Леню́)</i>	<i>Панцьо́ві (Панцю́)</i>	<i>Стасьо́ві (Стасю́)</i>
К.	<i>Леню́</i>	<i>Панцю́</i>	<i>Стасю́</i>

Отже, відповідно до чинного «Українського правопису» правильно вживати: *Зустрітисся з Іваном Леньо́м; Надіслати Юрію Бадзьо́ві (Юрієві Бадзьо́); Передати Віктору Яремцьо́ві (Вікторіві Яремцьо́), Запросити Йосипа Стася́; Побувати в Павла Панця́.*

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'373.374

Ірина Гнатюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

«ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ»: ПЛЕНУМ НАУКОВОЇ РАДИ «УКРАЇНСЬКА МОВА»

3 грудня 2015 року в Інституті української мови НАН України відбувся пленум Наукової ради «Українська мова» на тему «Формування джерельної бази сучасної української лексикографії». Було обговорено актуальні проблеми функціонування української мови, її дослідження, зокрема визначення провідного напрямку розвитку сьогоденної лексикографії на надійній оновленій джерельній основі.

У засіданні взяли участь члени Наукової ради та завідувачі, професори кафедр української мови вищих навчальних закладів Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського, Києва, Кривого Рога, Луцька, Ніжина, Рівного, Харкова, Херсона, Слов'янська, Тернополя, Умані, Чернівців.

Відкрив засідання голова Наукової ради «Українська мова», директор Інституту української мови НАН України д.філол.н., проф. *П.Ю. Гриценко*, який звернув увагу на важливість усвідомлення особистої відповідальності кожного лінгвіста за стан української мови, підкреслив нагальну потребу її оборони, пропагування в українському соціумі, відстоювання її позицій як мови державної. Спільними зусиллями академічна спільнота і кафедри української мови вищих навчальних закладів України можуть розв'язати багато власне наукових та організаційних питань.

© І.С. ГНАТЮК, 2016

У доповіді «**Українська лексикографія — загальнонаціональна проблема**» *П.Ю. Гриценко* зосередив увагу на необхідності оновлення вихідної джерельної бази сучасних словників, особливо нового тлумачного. Давно є самоочевидним, що якість словника передусім визначають реєстр лексем, фразеологізмів та глибина їх опрацювання. Усебічно описати лексему у словнику в повноті її значень, стильових і функційних особливостей, правильно вибудувати ієрархію значень можливо лише на підставі докладної картотеки з достатніми контекстами-цитатами та паспортизацією матеріалу. Створення такої картотеки — першочергове завдання лінгвоукраїністики. Найважливіша лексична картотека Інституту української мови виконала свою функцію емпіричної основи «*Словника української мови*» в 11 томах (1970–1980); наразі — це додаткове довідкове джерело про український лексикон і слововживання відповідної епохи — часової й політичної. Нова картотека має завданням відбити зміни українськомовного текстового простору, які сталися в українському мовному й культурному житті після здобуття Україною Незалежності: реабілітовані, повернуті до мовного культурного життя тексти раніше заборонених авторів чи окремих творів, створені за останні понад 20 років тексти авторів українського ренесансу 1990—2015 років, оновлена мова політичного, економічного, суспільного, конфесійного життя, розвинена мова науки — усе це має бути відтворене в матеріалах нової картотеки.

Важливим джерелом оновлення картотеки залишається лексикографічне опрацювання лексиконів окремих авторів; напрям авторської лексикографії в україністиці відчутно поступається іншим слов'янським лексикографічним школам (суттєво не змінюють стан справ опубліковані словники (часто — це індекси) авторських неологізмів: їх замало, до того ж вони відтворюють окремі сторони розвитку мови письменників). Це той напрям, який може широко розвиватися на кафедрах університетів із залученням студентів-дослідників.

Сучасна лексикографія не може розвиватися без професійної критики як складника теорії лексикографії. Сьогодні відсутній глибокий аналіз словників, який здатен впливати на практику (а нерідко — і теорію) лексикографування. І знову ж — це до снаги провідним лінгвістам університетів, які оцінюють словники насамперед як професіоналі користувачі, залучаючи до цього творчу молодь.

Саме у тісній скоординованій співпраці університетів та НАН України можлива інтенсифікація лексикографії на новій емпіричній базі.

Про важливість надійної джерельної бази як основи створення якісних словників йшлося в доповіді к. філол. н., завідувача відділу лексикології та лексикографії *І.С. Гнатюк* (Київ) «**Шляхи формування нової джерельної бази сучасної тлумачної лексикографії**». Лексична картотека Інституту української мови НАН України, яка слугувала первинною джерельною базою багатьох академічних словників, потребує якісного оновлення і сучасного технологічного формату. Основними напрямками

розбудови джерельної бази сучасної лексикографії є її наповнення текстами різної функціонально-стильової спрямованості, при цьому особливу увагу слід звернути на стилі, що актуалізувалися, насамперед релігійний. По-друге, збагачення джерельної бази має відбуватися шляхом гармонійного наповнення її текстами, в яких відображено мовний колорит різних регіонів України: Полісся й Поділля, Півдня й Сходу. Має бути збільшено питому вагу територіальних діалектизмів, переглянуто їхній лінгвістичний статус, знято обмежувальне ремаркування. По-третє, тексти, що будуть покладені в основу реєстрів та стануть ілюстративною базою нових словників, мають заповнити лакуни в попередній картотеці, які виникли в зв'язку з ідеологічними настановами радянських часів. Ці обмеження стосувалися окремих постатей, стилів і напрямів, мови української діаспори; саме ці сегменти українського лексикону слід максимально заповнити, і тут якнайповніше має бути врахована конструктивна лексикографічна критика.

У доповіді «**Лексична картотека і корпус як інструменти лексикографічного моделювання слова**» д.філол.н., проф. *Є.А. Карніловська* (Київ) підкреслила важливість урахування взаємодії системи мови і тексту задля створення реальної лексикографічної моделі сучасного українського слова. Окрему увагу доповідачка приділила необхідності укладання лексичної картотеки нового типу — картотеки «портрета слова». Наголошено на тому, що для повноцінного лексикографічного моделювання слова мовознавці не повинні обмежуватися картотекою і корпусом. Неоціненну допомогу у цій справі їм нададуть сучасні електронні бібліотеки українських текстів різних стилів, а також широке поле інтернет-ресурсів.

Свій виступ у дискусії к.фіз.-мат.н., с.н.с. Інституту теоретичної фізики ім. М.М.Боголюбова НАН України *О.Д. Кочерга* (Київ) присвятила проблемі повноти реєстрів сучасних загальномовних тлумачних словників, зокрема поданню у них фахової лексики, урахуванню необхідності профілювання понять у професійному мовленні. Як приклади наведено іменники — назви процесових понять, а також прикметники, що називають різні ознаки того самого об'єкта або дії, на зразок **обертотвий, обертний і обертальний**; це ті структурні й семантичні особливості спеціальної лексики, які необхідно з'ясувати лише у співпраці з фахівцями відповідних галузей наук.

Необхідність поповнення джерельної лексикографічної бази текстами релігійного стилю, який віднедавна актуалізувався, та обсяг залучення цих текстів до загальномовного словника обґрунтувала д. філол. н., проф. *М.В. Скаб* (Чернівці) в доповіді «**Тексти релігійного стилю як джерело поповнення джерельної бази сучасної української лексикографії**». На її переконання, цей стиль у всьому розмаїтті підстилів і жанрів не тільки має поповнити реєстри сучасних словників, а й сприяти уточненню семантичної структури лексики, яка в словниках попередньої епохи потрактована без урахування контексту сакральної сфери.

Актуальну й цікаву ідею мовного портретування слова подала д. філол. н., проф. **Л.В. Струганець** (Тернопіль) у доповіді «**Лінгво-інформаційна система «Verbarium»: алгоритм створення**». Запропоновано інтегральний підхід до аналізу словникового складу української мови із залученням інформаційних технологій. Лінгво-інформаційна система «Verbarium» представить лексичну одиницю як поняття лексикології і семасіології — з лексико-семантичними параметрами, лексику у системі лінгвостилістики — зі стилістичними параметрами, лексику у парадигмі когнітивної лінгвістики — з концептуальними параметрами, лексику у вимірі культури мови — з соціонормативними параметрами. Ця програма вже апробована й може прислужитися у важливій справі створення нової джерельної бази, в якій була б доступна мовотворчість письменників і публіцистів Тернопільщини.

У доповіді «**Етикетні формули як матеріал для перекладних полімовних словників**» д. філол. н., проф. **О.О. Маленко** (Харків) наголосила на суспільній потребі в умовах полікультурного простору в Україні у створенні перекладного полікультурного словника етикетних формул з історичним і соціокультурним коментарем, з аудіальним записом звучання цих мовних одиниць. Стратегія такого словника передбачає пояснення поширених етикетних ситуацій, правил поведінки в поліетнічному товаристві. Адже незнання усталених вербальних формул етикету, належних інокультурному й іномовному опоненту, може створити ситуацію комунікативного дискомфорту й зумовити небажаний конфлікт чи непорозуміння.

Полемічно загостреною, побудованою на переконливому фактичному матеріалі була доповідь к. філол. н., проф. **С.К. Богдан** (Луцьк) «**Лексичні раритети в текстах Лесі Українки і сучасні словники**»: порушено питання про неналежне лексикографічне відтворення текстів української класичної спадщини, в яких самобутня, питома лексика, що засвідчує творчі пошуки майстрів слова минулих століть, опиняється в пасивному шарі українського лексикону внаслідок ремаркування її як застарілої, рідковживаної, діалектної, що обмежує її повноцінне функціонування в українській мові. Тому формування нової джерельної бази передбачає не лише опрацювання нових текстів, залучення нових імен, а й уточнення лінгвістичної інтерпретації значної частини української лексики.

Збагачення джерельної лексикографічної бази має здійснюватися шляхом її наповнення текстами з різних регіонів України, в яких відбито і специфічний мовний колорит, і лексику окремих тематичних груп. Цим питанням присвячено доповідь д. філол., проф. **К.Ю. Голобородька** (Харків) «**Мова українського Півдня як джерело формування нової джерельної лексикографічної бази**». Запропоновано ще раз уважно переглянути тексти М.Куліша, І. Григурка, звернути увагу на мовотворчість поетів Євгена Фоміна та Арона Копштейна (40-і роки ХХ ст.), опрацювати шари рибальської та чабанської лексики в творах Юрія Голобородька. Дослідження регіональних вкраплень у літературну мову К.Ю. Голобо-

родько запропонував здійснювати у форматі курсових і дипломних робіт, докторських і кандидатських дисертацій.

К. філол. н., доц. **Б.О. Коваленко** (Кам'янець-Подільський) у доповіді «**Подільський ареал у лексикографії: ретроспектива, сучасні проблеми, майбутнє**» проаналізував словники кінця ХІХ — поч. ХХ ст., зокрема «Словарь малорусскаго нарѣчія» О.С. Афанасьєва-Чужбинського, «Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського, «Опытъ русско-украинскаго словаря» М. Левченка та «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки щодо віддзеркалення в них лексики подільського ареалу. Водночас доповідач провів паралелі із сучасними словниками щодо презентації в них мовлення Поділля. Підбиваючи підсумок, Б.О. Коваленко також визначив необхідність створення Словника подільського говору.

Важливі аспекти стандартизації лексикографічної діяльності порушено в доповіді к. філол. н. **З.Г. Козирєвої** (Київ) «**Реєстр сучасного загальнономовного словника і лексикографічний стандарт**», яка звернула увагу на основні принципи й форми лексикографічного опрацювання сучасного словникового складу української мови, який динамічно змінюється під впливом зовнішніх і внутрішньомовних чинників. Підкреслено, що виваженим шляхом розбудови і нормалізації українського літературного лексикону має бути принцип розумної збалансованості між традицією і потребами в нормативному оновленні. Сформульовано критерії добору до загальнономовного словника спеціальної лексики, слів іншомовного походження, лексикону стилістично знижених шарів. Простежено складні випадки неунормованості графічного оформлення нових запозичень та накреслено шляхи їх правописної адаптації у лексикографічних виданнях.

У доповіді к. філол. н. **Л.В. Мовчун** (Київ) «**Додатковий том Словника української мови: між двома джерельними базами**» розглянуто зв'язок між наповненням Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України й етапами роботи над тлумачним словником. Доповідачка порівняла принципи формування нової картотеки і реєстру Додаткового тому Словника української мови, показала роль ілюстративного матеріалу в оновленні й уточненні тлумачення лексичних одиниць, розміщених у Додатковому томі. У доповіді подано систематизований опис джерел Додаткового тому, зокрема зазначено важливість користування різними типами джерел (художніми текстами, газетами і журналами, довідковою і навчальною літературою, історичними, етнографічними та фольклористичними працями, фольклорними збірками). Виявлено проблеми, зумовлені неповнотою картотеки, що спричинили необхідність звернення до інтернет-ресурсів.

У доповіді к. філол. н. **Н.В. Сніжко** (Київ) «**Проблеми, здобутки та перспективи інтегрального дослідження розвитку лексики української мови**» наголошено на важливості нового академічного Зведеного словника української мови кінця ХVІІІ — поч. ХХІ ст. для розбудови сучасних інтегральних та історичних досліджень лексики. Словниковий матеріал,

зібраний зі сторінок 20 авторитетних словників, серед яких словники П. Білецького-Носенка, Є. Желехівського, Б. Грінченка, Д. Яворницького, З. Кузелі, К. Андрусишина, 11-томний СУМ, ВТС за ред. В. Бусла та ін., доповідачка вважає загальнонаціональним надбанням, системне дослідження якого виявляє закономірності українського мовомислення й високий рівень розвитку української мови упродовж значного часового проміжку. Запропоновано методологію інтегрально-ідеографічного моделювання лексики, що забезпечує комплексне вивчення історії структурно-функціонального ладу мови. Визначено проблеми дослідження лексичного ядра мови за сукупним реєстром аналізованих словників, співвідношення активного й пасивного фондів лексики, динаміки її частиномовної стратифікації, з'ясування глибини варіативних та синонімічних рядів тощо. Особливу увагу приділено систематизуванню слів та текстово-ілюстративного матеріалу в новій інтегральній лексикографічній системі, що забезпечить поступ сучасної лексикографії. Н.В. Сніжко вважає, що нормативне спрямування нових тлумачних словників слід підтримати також фондом «Тексти визначних учених». Реєстр Зведеного словника дозволяє виявляти авторські новотвори й аналізувати їх у контексті загальнономовного тезауруса, тому розбудова інтегральних лінгвістичних досліджень є актуальним завданням сьогодення.

Про чинники створення словникових матеріалів нових й актуалізованих слів та значень, основні принципи їх укладання, критерії добору реєстрових одиниць та фіксації матеріалу йшлося в доповіді к. філол. н. **О.М. Тищенко** (Київ) «**Лексикографічна інтерпретація нової та актуалізованої лексики в словниках мови окремих письменників**». Наголошено на потребі лексикографічного «зрізу» мови окремих авторів (письменників, науковців, публіцистів) з погляду нової та оновленої лексики, фразеології, оскільки відсутність їхньої фіксації у словниках, картотеках спричинила прогалини у дослідженні мовних процесів та нормалізуванні мови, зокрема створенні фундаментальних словників. Тому закономірною є потреба у словникових матеріалах, що дають змогу відбити певний етап розвитку мови, зокрема її лексичного складника, на матеріалі первинних джерел.

Т.В. Цимбалюк-Скопненко (Київ) у доповіді «**Джерельна база авторської лексикографії: теоретичний і практичний виміри**» порушила питання відповідності наявних словників мови письменників сучасній едиційній практиці художньої літератури. Доповідачка констатувала, що у вітчизняній лексикографії теоретичні питання джерельної бази авторського словникарства належать до мало розроблених. На думку дослідниці, більшість авторських словників потребують перевидання з докорінною зміною багатьох елементів структури або ілюстраційного матеріалу. Якщо ж це не можна реалізувати в сучасних умовах, то варто випускати у світ окремі ґрунтовні додатки до вже виданих кодексів.

Із заключним словом про роботу пленуму виступив директор Інституту української мови НАН України, д.філол.н., проф. **П.Ю. Гриценко**, який ще раз наголосив на актуальності та перспективах створення ви-

черпної за відбиттям українського лексикону картотеки нових словникових матеріалів.

У обговоренні доповідей узяли участь чл.-кор. НАН України, д. філол. н., проф. **В.В. Німчук** (Київ), д. філол. н., проф. **В.С. Калашиник** (Харків), д. філол. н., проф. **В.М. Мойсієнко** (Житомир), д. філол. н., проф. **М.С. Скаб** (Чернівці), д. філол. н., проф. **Н.О. Данилюк** (Луцьк, дистанційно), які наголосили на:

1) необхідності залучення до джерельної лексикографічної бази текстів авторів української діаспори, зокрема суспільно-політичної та наукової публіцистики;

2) збагаченні реєстрів майбутніх словників формулами мовленнєвого етикету та систематизації українських мовленнєвих етикетних одиниць у форматі спеціального словника;

3) важливості формування словопоказчиків у виданнях писемних пам'яток української мови, які слугували б джерельною базою для укладання історичних лексиконів;

4) потребі оцифрування пам'яток, що відкриває перспективи міжнародного співробітництва і водночас знімає багато питань, пов'язаних із ідентифікацією українськомовних пам'яток;

5) залученні до джерельної бази сучасної української лексикографії текстів різних стилів, але насамперед — живого мовлення, яке є живильним середовищем української мови;

6) повнішому представленні у сучасних українських словниках одиниць із текстів різних фольклорних жанрів та необхідності створення спеціальних словників мови українського фольклору;

7) новому прочитанні текстів української класичної літератури, зокрема Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, та ілюструванні ними вокабул, які належать до лексичного ядра української мови.

На пленумі Наукової ради «Українська мова» ухвалили:

— Скоординувати зусилля фахівців Інституту української мови НАН України, кафедр вищих навчальних закладів України задля розширення співробітництва лінгвістів у створенні джерельної бази сучасної української лексикографії, обміну досвідом роботи, впровадження міжнародних лексикографічних стандартів для створення якісних словникових продуктів.

— Підтримати розвиток авторської лексикографії в різних регіонах України, активізувати роботу щодо створення словників мови Лесі Українки, Івана Франка, перевидання Словника мови Тараса Шевченка, словників письменників та публіцистів Українського Півдня й Поділля, Полісся, Буковини й Тернопільщини, залучати до словників питому, незаслужено забуту лексику, фольклорні та діалектні джерела.

— Долучити сучасні технології опрацювання текстів для конвертування здобутої інформації в лексикографічний формат.

— Посилити лексикологічні дослідження з метою вивчення динамічних процесів у галузі семантики, звернувши особливу увагу на культурологічний та функціональний аспекти.

- Активізувати лексикографічну критику.
- Здійснити комплексний перегляд жанрової різноманітності української лексикографії.

Статтю отримано 12.01.2016

Iryna Gnatyuk

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

“FORMATION OF SOURCES OF MODERN UKRAINIAN LEXICOGRAPHY”:
SCIENTIFIC COUNCIL PLENUM “UKRAINIAN LANGUAGE”

Scientific chronicle contains short abstracts of the reports of Scientific council members “Ukrainian language” at the plenum, held on December 3, 2015 at the Institute for the Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine. They discussed topical issues of functioning of the Ukrainian language, its research, including determining the direction of leading Ukrainian modern lexicography to secure renewed source basis.

Мовна мозаїка

РІЗДВЯНІ СВЯТКІ, А НЕ СВЯТКИ

В українській мові слово *святкі* узвичаєне в трьох найвідоміших словосполученнях: *різдвяні святкі*, *великодні святкі* та *зелені (троїцькі) святкі*. Ними називають і саме свято, відзначаване церквою та людьми, і дні, упродовж яких воно триває. *Різдвяні святкі* — це прославляння народження Сина Божого Ісуса Христа і дні від Різдва до Водохрестя, напр.: *Надходили різдвяні святки* (І. Нечуй-Левицький); *Минули різдвяні святки* (І. Нечуй-Левицький). *Великодні святкі* — це святкування воскресіння Ісуса Христа і тиждень, що триває після Великодня, напр.: — *Христос Воскрес! з святками будьте здорові!* — сказала Параска, переступаючи через Кайдашів поріг (І. Нечуй-Левицький); *Після великодніх святок гінці з Запоріжжя дали звістку, що Богдан Хмельницький повертається вже від кримського хана* (О. Стороженко). *Зелені (троїцькі) святкі* — це свято, яке відзначають на п'ятдесятій день після Великодня, і дні, коли воно триває, напр.: *Раз перед зеленими святками Кайдаш послав Лавріна до млина* (І. Нечуй-Левицький); *Минулися і троїцькі святки — не посила Господь милосердний дощу...* (Г. Квітка-Основ'яненко). Сьогодні в офіційних привітаннях ширше вживають слово *свято* у формі множини, а саме *різдвяні свята*, *великодні свята*, *зелені свята*. Проте припускаються помилки у наголошуванні слів *святки* і *свята*, бо вимовлять зі *святками* під впливом російської мови (пор. рос. *святки*) та зі *святами*, у супереч нормативному наголошенню *святá*, зі *святáми*.

Отже, українською мовою правильно вживати *різдвяні святкі*, з *різдвяними святкі́ми*, *різдвяні святá*, з *різдвяними святáми*, *великодні святкі́*, з *великодніми святкі́ми*, *великодні святá*, з *великодніми святáми*, *зелені святкі́*, із *зеленими святкі́ми*, *зелені святá*, із *зеленими святáми*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2

**ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ
НАУКОВОЮ РАДОЮ «УКРАЇНСЬКА
МОВА» НАН УКРАЇНИ В 2015 році****Докторські дисертації:**

1. *Корольова В.В.* Сучасний український драматургійний дискурс: структура та прагматика (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)

2. *Гурко О.В.* Функційно-семантична категорія ствердження в українській літературній мові (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)

3. *Черемська О.С.* Харківська філологічна школа в історії українського мовознавства 20—30-х рр. ХХ ст. (Інститут української мови НАН України)

Кандидатські дисертації:

1. *Адаменко А.М.* Стилiстична диференціяція прийменників кінця ХХ – початку ХХІ століття (Херсонський державний університет)

2. *Жуган Н.А.* Лексика ткацтва у середньонадніпрянських говірках (Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького)

3. *Лецишина Я.Б.* Лексико-семантичні та стилістичні інновації в публіцистичному стилі (Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова)

4. *Подольняк О.В.* Ідіостиль Гната Хоткевича (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

5. *Мікрюкова К.О.* Лексико-семантичне поле «місто» в художній прозі кінця ХХ – поч. ХХІ ст. (Херсонський державний університет)

© Н.О. ЯЦЕНКО, 2016

6. **Новак О.М.** Фразеологізація тавтологічних сполук в українській мові (Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова)

7. **Остратюк Н.М.** Семантика та функціонування дієслів відчуття в сучасній українській літературній мові (Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова)

8. **Писаренко К.В.** Мовний портрет людини в історичній прозі Романа Іваничука (Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди)

9. **Поліщук С.С.** Міждіалектна взаємодія говорів середньонадніпрянського ареалу (на матеріалі сільськогосподарської лексики) (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

10. **Ігнатенко Д.А.** Типологія форм та змінні процеси в українських говірках півночі Молдови (на матеріалі найменувань житлового комплексу і хатнього начиння) (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

11. **Сушич Т.М.** Національно-маркована лексика у творах канадських українськомовних поетів (Херсонський державний університет)

12. **Стрій Л.І.** Церемоніальні жанри українського політичного дискурсу (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

13. **Крюченко Ю.В.** Синтаксична реалізація категорії міри та ступеня в сучасній українській літературній мові (Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова)

14. **Деренчук Н.В.** Мовний портрет сучасного українського політика (Вінницький державний педагогічний університет імені М.М. Коцюбинського)

Ніна ЯЦЕНКО

Інститут української мови НАН України, м. Київ

Nina Yatsenko

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THESES TOPICS APPROVED BY THE SCIENTIFIC COUNCIL
“UKRAINIAN LANGUAGE” OF NAS OF UKRAINE IN 2015

УДК 929 Плющ (477)

ВЕЛИЧНА ПОСТАТЬ МАРІЇ ЯКІВНИ ПЛЮЩ

«Марію Яківну Плющ знає вся Україна!» — упевнено скажуть одні. «Марію Яківну Плющ поважають і шанують українські мовознавці, освітяни, учителі та студенти!» — захоплено додадуть інші. Визнання і шана — то найвища нагорода за багаторічну невтомну й самовіддану працю на освітянській ниві, за творче горіння, сміливі лінгвістичні пошуки та вагомі набутки в

різних галузях теоретичного й прикладного українського мовознавства.

Справді, багато поколінь мовознавців захоплюється життєвим оптимізмом, титанічною працьовитістю, цілеспрямованістю, високим професіоналізмом, допитливістю, різнобічністю наукових зацікавлень, дивовижною душевною красою та щирістю **Марії Яківни Плющ** — доктора філологічних наук, професора, відмінника народної освіти, заслуженого працівника народної освіти України, авторитетного фахівця, завідувача кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Її довге творче життя і подвижницька освітянська праця гідні захоплення та наслідування.

Наукова постать М.Я. Плющ — велична, яскрава й багатогранна. Її творчий доробок досить вагомий і навдиво-

вижу різноманітний. У ньому понад 300 праць, серед яких монографії з актуальних проблем сучасного теоретичного мовознавства, численні статті з морфології, словотвору та синтаксису, лінгвостилістики, лінгводидактики, підручники й посібники для вищої та середньої школи, довідники, збірники контрольно-тренувальних вправ, програми, методичні вказівки. Він віддзеркалює глибоке знання авторкою лінгвістичного фаху, її широкі наукові зацікавлення морфемікою, словотвором, морфологією та синтаксисом української літературної мови, а ще лінгвістикою тексту, проблемами викладання рідної мови в різних закладах освіти.

Марія Яківна Плющ — одержима дослідниця, бо завжди прагнула пізнати те, що оминали інші, зацікавлено й наполегливо шукала відповіді на питання, які полонили спраглу до знань душу, мала свою думку з приводу розв'язання дискусійних проблем українського мовознавства. Її дослідницький хист найбільше виявився в розбудові концепції граматичного ладу української мови. Свої сміливі ідеї Марія Яківна оприлюднювала на лекціях і практичних заняттях, наукових конференціях, семінарах та міжнародних симпозіумах, щедро ділилася ними з аспірантами, пропонувала їх для дисертаційного опрацювання. Повсякденна творча праця стала для неї органічною потребою.

Першою науковою проблемою, яку взялася досліджувати Марія Яківна Плющ ще в аспірантурі, була проблема виокремлення способів словотворення в українській літературній мові. 1957 року вона успішно захистила кандидатську дисертацію «Способи словотворення в сучасній українській мові» (науковий керівник — доктор філологічних наук, професор А.П. Медушевський). Ця дисертаційна праця була серед пошукових наукових студій, присвячених з'ясуванню теоретичних засад та формуванню поняттєво-термінологічного апарату словотвору як нового вчення. У цей час з'являються засадничі праці з українського словотвору Івана Івановича Ковалика, який увійшов в історію українського та слов'янського мовознавства як автор учення про словотвір. Уже тоді молода дослідниця зарекомендувала себе творчою натурою, про що свідчить, зокрема, визначений нею склад основних понять словотвору. На противагу І.І. Коваликові, який виокремив чотири поняття, вона запропонувала п'ять — словотворча мотивація, словотворче значення, словотворча модель, твірна (словотворча) основа і спосіб словотворення, з яким пов'язала вужчі поняття, серед яких — словотворчий засіб, словотворчий тип, розряд, словотворча категорія та словотворчі класи. Залюбленість у словотвірну проблематику Марія Яківна зберігає впродовж усього свого довгого творчого життя. Із цієї проблеми опубліковано десятки статей, навчальний посібник для вчителів *«Словотворення та вивчення його в школі»* (двоє видань — 1969 і 1985 року), розділ «Словотвір» у кількох курсах сучасної української літературної мови. І щонайприємніше — вона постійно поглиблює, удосконалює концепцію способів словотворення в українській мові, спираючись як на свої спостереження за процесами творення нових слів, так і на матеріали й

узагальнення сучасних українських дослідників. Крім традиційних способів афіксального словотворення — суфіксального, префіксального та префіксально-суфіксального, Марія Яківна докладно схарактеризувала на матеріалі іменників української мови новий різновид суфіксального способу — нульову суфіксацію. Очевидним і незаперечним є те, що її праці, присвячені теоретичним питанням словотвору та описові словотвірної системи сучасної української літературної мови, визначили концептуальний підхід до викладання словотвору студентам на філологічному факультеті та учням середніх загальноосвітніх шкіл упродовж кількох десятиліть, а також окреслили обсяги матеріалу зі словотворення іменників, прикметників, дієслів та прислівників.

Марія Яківна Плющ — один із провідних дослідників відмінкової граматики української мови. Понад троє десятиріч вона вдумливо, ґрунтовно студіює відмінкову проблематику. У 1978 році з'являється її перша теоретична монографія із цієї проблеми — *«Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення»* (К. : КДПІ, 1978. — 108 с.). Наступний етап граматичних пошуків дослідниці увінчав успішний захист у 1984 році докторської дисертації *«Категорія відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення»*, присвяченої актуальним теоретичним проблемам синтаксичної семантики відмінкових граем сучасної української літературної мови. Дослідження цієї проблематики докладніше й ширше розгорнуто в монографії *«Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення»* (К.: Вища школа, 1986. — 175 с.). Новаторство виконаних праць полягало насамперед в утвердженні функційно-семантичного підходу як перспективного напрямку дослідження граматичної категорії відмінка. Вони дістали схвальну оцінку українських і закордонних мовознавців. Основну увагу в цьому циклі граматичних праць зосереджено на складній організації семантико-синтаксичної сфери багатофункційного орудного відмінка в українській мові, виявленні його первинних і вторинних семантико-синтаксичних функцій та зв'язків з іншими відмінками. На основі залученого до аналізу величезного фактичного матеріалу Марії Яківни вдалося вперше встановити послідовність появи семантико-синтаксичних функцій орудного відмінка в українській мові. Історично первинною функцією цього відмінка визнано лише функцію знаряддя і засобу, яка й тепер посідає центральне місце в його семантико-синтаксичній структурі. Решту функцій кваліфіковано як вторинні, що сформувалися різними способами. Одні з них постали на базі орудного інструментального (об'єкта, сукупності, способу дії) або давнього орудного «перевтілення» (орудний предикативний та порівняння), інші пов'язані з процесами адвербіалізації іменних форм (орудний тавтологічний, часу, місця) і фразеологізації (орудний порівняння і орудний тавтологічний). Винятково важливе прикладне значення мали запропоновані критерії розмежування орудного знаряддя дії та орудного засобу дії залежно від перехідності / неперехідності дієслів та лексичного наповнення іменників у формі орудного відмінка.

Серед вторинних функцій орудного відмінка Марія Яківна виокремила найважливішу в сучасній українській мові функцію вираження об'єкта у придієслівній позиції. Орудний об'єкта, на її думку, як і будь-який інший об'єктний відмінок, формально зумовлений дієсловом, але оскільки позначає субстанцію, цілком охоплену дією, слугує засобом детермінації цього дієслова. Саме тому об'єктна функція орудного відмінка є виявом його граматичної семантики.

Суб'єктне значення орудного відмінка вона кваліфікувала як синтаксичне, властиве лише пасивним конструкціям, серед яких розмежовано двоскладні та односкладні речення. В українській мові воно є наслідком конкуренції двох форм вираження діяча в таких конструкціях — **отъ** → **від** + родовий чи орудний безприйменниковий відмінок, у якій перемогла друга. Цілком слушно застерігає авторка про стилістично обмежене вживання пасивних конструкцій з орудним суб'єкта в сучасній українській літературній мові.

Орудний сукупності, що виражає обсяг охоплення дією суб'єкта або прямого об'єкта, поділено на три семантичні різновиди: орудний сукупності — колективної участі, орудний сукупності — кількісного вияву та орудний сукупності — міри. Чітко схарактеризовано лексичні значення дієслів, з якими вони поєднуються, та іменників, що семантично узагальнюють однорідність складу істот, їхню кількісно не окреслену єдність.

Виокремивши орудний місцея як обов'язковий / необов'язковий компонент речення, що виражає просторову характеристику динамічного розгортання дії (з дієсловами переміщення) або статичної дії (з дієсловами на позначення інших конкретних дій або стану), Марія Яківна подала досить важливу історичну довідку про ширший функційний діапазон значення місцея цього відмінка, що в давнину охоплювало і значення шляху, яким здійснювався цілеспрямований рух, і локалізацію цілеспрямованої дії в межах певного простору, і шлях руху через простір, що перетинається. Для практиків дуже важливі запропоновані критерії розмежування названих просторових значень орудного відмінка та умови передання деяких із цих значень прийменниково-відмінковими формами і прислівниками.

Цікавий у теоретичному і прикладному аспектах орудний часу, що виражає темпоральну характеристику дії, яка визначає часовий відрізок, упродовж якого відбулася дія, або вказує на невизначений час її тривання. Простежено трансформацію другого значення в дистрибутивне, що окреслює часовий відрізок, у межах якого регулярно повторюється дія, та в інтенсивне дистрибутивне, що вказує на інтенсивність повторюваної дії.

Обґрунтовано виокремлення орудного способу дії як вторинного значення, що розвинулося на основі інструментального, а також асоціативного та інших давніших значень. З'ясовано можливі способи інтенсифікації дії, серед яких використання прикметників і займенників

та вживання форм орудного відмінка іменників із спільнокореновими дієсловами, що збереглися в українській мові у складі фразеологізмів та усталених словосполук.

Орудний порівняння визначено як найновіший функційний різновид орудного відмінка в українській мові, що є наслідком переходу від значення перетворення (перевтілення) до значення вподібнення і порівняння, указано на різне потрактування цього значення в сучасному мовознавстві. Він досить непростий з погляду лексико-семантичного вираження й об'єкта порівняння у формі орудного відмінка, і дієслів, з якими пов'язаний.

Навіть цей короткий огляд концептуальних засад диференціації семантико-синтаксичної сфери орудного відмінка засвідчує талант Марії Яківни Плющ як теоретика-граматиста, автора першої і єдиної в українському мовознавстві фундаментальної праці з відмінкової граматики.

Свою позицію вона обґрунтувала і в такій непростій проблемі, як співвіднесеність відмінкових форм у межах певних семантико-синтаксичних функцій, зокрема у функції суб'єкта дії, об'єкта дії, інструменталія та ін. Нещодавно побачила світ новаторська теоретична праця дослідниці *«Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні»* (К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. — 411 с.), де відмінкові форми постали як репрезентанти семантико-синтаксичних функцій у різних типах речень.

Упродовж усього свого життя Марія Яківна Плющ цілеспрямовано працює над створенням сучасного і найповнішого опису граматичної системи та структури української літературної мови, за яким навчає разом зі своїми колегами студентів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Першою спробою став підручник *«Сучасна українська літературна мова»* для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти, де вона один з основних авторів і редактор (К. : Вища школа, 1994. — 424 с.). Цей підручник перевидано сім разів: К. : Вища школа, 2000. — 430 с.; К. : Вища школа, 2001. — 430 с.; К. : Вища школа, 2002. — 439 с.; К. : Вища школа, 2003. — 430 с.; К. : Вища школа, 2005. — 439 с.; К. : Вища школа, 2006; К. : Вища школа, 2009. — 431 с. Згодом Марія Яківна самостійно створила такий опис нормативної граматики, що поєднав традиційні підходи до вивчення морфеміки, словотвору та морфології і нові підходи, пов'язані з осмисленням мовних одиниць на засадах функційної і категорійної граматики. Його викладено у двох виданнях підручника *«Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія»* (К. : Вища школа, 2005. — 286 с. та К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. — 328 с.). Цей підручник відрізняється від попередніх підручників з граматики, бо за обсягом поданого матеріалу в темах та стилем його викладу він є цікавим симбіозом підручника і наукової монографії: з одного боку, авторка прагне однозначно й чітко, як потрібно в підручнику, викласти проблеми граматики, а з іншого — принагідно вдається до аналізу відмінних думок, підходів,

нового осмислення явищ у граматиці, що споріднює його з теоретичною монографією. Спостереження за граматичним ладом узагальнено в посібникові *«Системна організація граматичної будови української мови»* (у співавторстві; К. : Видавничий Дім «Слово», 2015).

У підручникові *«Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис»* (К. : Знання, 2010) та навчальному посібникові *«Сучасна українська літературна мова»* за редакцією С.О. Карамана (К. : Вид-во «Літера ЛТД», 2011) М.Я. Плющ є автором розділів зі словотвору, морфемної структури слова, словотворення іменників, прикметників і дієслів та морфології.

Жанр підручника, звичайно, лише частково представляє обшири граматичних зацікавлень Марії Яківни Плющ. Їх об'єктивно віддзеркалюють теми кандидатських і докторських дисертацій, якими вона керувала і керує тепер. Ці теми не випадкові, вони народилися в процесі обмірковування непростих проблем сучасної української мовознавчої науки, передусім проблем семантичної диференціації дієслова, його словотворення та видоутворення. Граматичний вишкіл М.Я. Плющ — це еталон ретельного, вдумливого, глибокого вивчення граматичного ладу української мови, надійний компас для учнів і послідовників у наукових пошуках. Під її вмілим керівництвом захищено 24 кандидатські і 7 докторських дисертацій.

Марія Яківна — компетентний, принциповий офіційний опонент на захистах дисертацій. Вона вміє толерантно й цікаво дискутувати з аспірантами та докторантами на засіданнях спеціалізованих вчених рад. Для неї відгук про дисертацію — не просте переповідання її проблематики, а глибокий аналіз дослідженої проблеми, об'єктивна оцінка запропонованої концепції.

Багаторічні творчі пошуки в царині сучасної граматики, активна участь в обговореннях її складних проблем на конференціях, семінарах, зі студентами та аспірантами, відрядження для читання спецкурсів у навчальні закордонні заклади освіти посприяли формуванню граматичної школи Марії Яківни Плющ, визнанню її незаперечного авторитету серед колег-граматистів.

Багаторічна викладацька праця дала змогу Марії Яківні реалізувати себе і в розробленні нових курсів, серед яких чільне місце посів лінгвістичний аналіз художнього тексту. Вона видала (у співавторстві) навчальний посібник для студентів філологічних факультетів *«Методика лінгвістичного аналізу тексту»* (К. : Вища школа, 1984. — 120 с.).

Марія Яківна Плющ — досвідчений, авторитетний методист, що вніс помітний внесок в українську лінгводидактику. Вона надрукувала низку навчально-методичних посібників для вчителів української мови та літератури, серед яких: *«Вивчення морфології в 5 — 6 класах»* (К. : Рад. школа, 1988. — 167 с.; *«Українська мова: Довідник»* (у співавторстві; К. : Рад. школа, 1990. — 254 с.; К. : Освіта, 2002. — 255 с.), *«Українська мова. Дидактичний матеріал з морфології»* (у співавторстві; К. : Ленвіт, 2003. —

184 с.), двох підручників для гімназій, ліцеїв, шкіл з поглибленим вивченням української мови: *«Рідна мова»* для 9 класу (у співавторстві; К. : Освіта, 2002. — 287 с.), *«Рідна мова»* для 10 класу (у співавторстві; К. : Освіта, 2004. — 351 с.) та ін. Про її високий авторитет в освітянській сфері свідчать відповідальні ділянки роботи, у яких вона брала й нині бере участь, зокрема як голова секції української мови під час проведення всеукраїнських студентських олімпіад з української мови і літератури та Всеукраїнському третьому турі змагань учнів Малої академії наук, як член Експертної комісії Міністерства освіти й науки України тощо.

Марія Яківна Плющ — відповідальний редактор Наукового часопису Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови).

Наукові праці М.Я. Плющ актуальні, цікаві, попри новітні спроби осмислити деякі проблеми морфеміки, словотвору, морфології та синтаксису на інших теоретичних засадах, і прислужаться всім, хто прагне глибше пізнати граматичний лад сучасної української літературної мови, хто хоче скористатися методичними порадами щодо вивчення рідної мови.

Марія Яківна Плющ безмежно віддана обраному фахові, залюблена у свою педагогічну професію. Понад 60 років вона викладає студентам різні мовознавчі курси в одному навчальному закладі — тепер Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова, у якому навчалася сама, закінчила аспірантуру і захистила кандидатську дисертацію, у якому багато літ гордо звучить її професорське звання.

У Марії Яківни давні фахові зв'язки з Інститутом української мови. В Академії наук України вона апробувала і успішно захистила свою докторську дисертацію, що гідно репрезентує дослідження граматики відмінків української літературної мови. Вишівська професорка — постійна учасниця наукових конференцій, безвідмовний опонент на захистах дисертацій, принциповий рецензент, шанована колегиня.

Науково-педагогічну працю Марії Яківни Плющ відзначено численними нагородами. Вона — «Відмінник народної освіти Міністерства освіти УРСР» (1971), «Отличник просвещения СССР» (1982), Заслужений працівник народної освіти України (1995). Її нагороджено медалями «За трудову доблесть» (1970), імені А.С. Макаренка (1991), почесними грамотами Міністерства освіти України. Високо поціновано наукові здобутки Марії Яківни Плющ. Міжнародний бібліографічний центр (Кембридж, Англія) присудив їй «Медаль честі» в номінації «Жінки світу в галузі науки 2000 — 2001», а Міністерство освіти і науки України — медаль «За наукові досягнення» (2005). За сумлінну багаторічну працю Марію Яківну нагороджено знаком «Петро Могила» (2007) та орденом Княгині Ольги III ступеня (2010).

М.Я. Плющ виховала велику наукову родину, чому посприяв її високий професіоналізм. До неї серцем линуть усі: викладачі, учителі, аспіранти та студенти. А ще в неї лагідна вдача, добре серце, щедра жіноча душа. Вона завжди сонячна, привітна й відкрита для спілкування.

Марію Яківну Плющ вирізняє велика любов до життя, бажання пізнати його неповторні й чарівні барви. Її любов зігріває всю родину — коханого чоловіка Миколу Романовича, сина та внучку.

Марія Яківна завжди в чудовій творчій і фізичній формі, сповнена бажання та рішучості досліджувати важливі наукові проблеми, жити активно й цікаво, збагачувати українське мовознавство новими ідеями та вагомими набутками.

Щиросердно вітаючи Вас, дорога Маріє Яківно, з **Високим і Славним Ювілеєм**, бажаємо невичерпної снаги для плідної творчої та освітнянської праці.

Зичимо справжнього поцінування Вашої багаторічної педагогічної та дослідницької праці задля розвою освіти й науки Української держави.

Нехай звеселяють Вашу душу неповторні щасливі миті земного життя.

Міцного здоров'я, творчої наснаги Вам для реалізації нових задумів, довгих щасливих років життя, родинного затишку і тепла!

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Інститут української мови НАН України, м. Київ

Статтю отримано 22.12.2015

Kateryna Horodenska

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

MAGNIFICENT PERSON MARIIA PLUSHCH

The article reveals the multifaceted scientific achievements of professor M. Plyusch, novelty of her research searches, her selfless pedagogical work. The significant contribution of scholar to the development of grammatical theory, derivatology, applied linguistics and Ukrainian linguistics is marked.

Key words: professor M. Plyusch, Ukrainian grammar, derivatology, education, linguistics.

Мовна мозаїка

ЗОЛОВОВАЛЮТНІ ЧИ ЗОЛОТО-ВАЛЮТНІ ЗАПАСИ УКРАЇНИ?

Орфографічні словники української мови запропонували писати разом новий складний прикметник *золотовалютний* у словосполученні *золотовалютні запаси*. Проте так писати його не можна, оскільки він виражає двоє окремих понять: *золотий запас*, тобто золото в зливках і монетах, що належить державі, і *валютний запас* — фонди держави в конвертованій валюті, які характеризують її платоспроможність. Це означає, що прикметники *золотий* і *валютний* тут граматично незалежні. Складні прикметники, утворені з двох граматично не підпорядкованих прикметникових основ, потрібно писати через дефіс (див.: «Український правопис», § 29, п. 26).

Отже, правильно писати *золото-валютні запаси України*.

Катерина Городенська

Мовна мозаїка

НАЙСУЧАСНІШИЙ ІЗ СУЧАСНИХ

Синтетичні форми якісних прикметників найвищого ступеня порівняння у словниках подають з ремаркою *найвищ. ст.* або *найвищ.* без тлумачень, бо їх традиційно наводять біля вихідної форми звичайного ступеня якісного прикметника, що передає ознаку як таку, свідчить про її наявність у предметі, явищі, але не вказує на її кількість і міру. Прикметники найвищого ступеня, зрозуміло, означають найвищий прояв цієї ознаки. А як бути з багатозначними якісними прикметниками, чи всі їхні значення однаковою мірою можуть утворювати форми найвищого ступеня порівняння?

Відповідь на це, здавалося б, просте питання проілюструємо на прикладі прикметника *найсучасніший*.

Прикметник *найсучасніший* своїми значеннями тісно пов'язаний з якісним прикметником *сучасний* і вживається для найвищого вияву ознаки, яку передає прикметник *сучасний*. Прикметник *найсучасніший* утворено з потреби вираження міри ознаки, причому не безвідносної, а такої, що виникає в результаті зіставлення, порівняння кількох предметів, явищ або дій.

Перше значення слова *найсучасніший* пов'язане з часовим параметром. Його слід виводити від значення прикметника *сучасний* «який стосується теперішнього часу, періоду, що існує, відбувається і т. ін. нині; теперішній, нинішній» (Словник української мови. — К.: ВЦ «Просвіта», 2012. — С.1126), тобто «останній з-поміж тих, які стосуються теперішнього часу, періоду, що існують, відбуваються і т. ін. нині; який щойно з'явився; найновіший», наприклад: *найсучасніші словники, найсучасніші версії комп'ютерних програм, найсучасніші проблеми, найсучасніші погляди і под.*

Друге значення слова *найсучасніший* пов'язане зі значенням прикметника *сучасний* «який відповідає вимогам свого часу, має важливе значення для нього» (Словник української мови. — К.: ВЦ «Просвіта», 2012. — С.1126), тобто «який найбільше відповідає вимогам свого часу, має найважливіше значення для нього», наприклад: *найсучасніша техніка, найсучасніше обладнання, найсучасніші методи лікування, найсучасніша марка автомобіля.*

Сучасна мовна практика свідчить про те, що в приватних, побутових та ділових стосунках слово *найсучасніший* уживається переважно з другим значенням: «який найбільше відповідає вимогам свого часу, має найважливіше значення для нього». Бо й справді, останній за часом виникнення є таким, що найбільше відповідає вимогам часу: часовий параметр значення переходить у якісний. *Найсучасніший словник* — це і найновіший, і найкращий, *найсучасніший автомобіль* — наймодерніший. Хоч ця закономірність стосується здебільшого предметів і явищ. А якщо прикметник *найсучасніший* поєднувати з назвами осіб, то часовий і кількісний параметри його значення не завжди корелюють, наприклад: *Тарас Шевченко — найсучасніший із сучасних українських поетів.*

Ірина Гнатюк

Дослідження*Ірина Казимирова*Українська лінгвістична термінологія в працях А.Ю. Кримського: традиції і новаторство.....**3***Микола Степаненко*Погляди Михайла Жовтобрюха на систему лінгвістичної освіти у вищих навчальних закладах.....**13***Міхаель Мозер*«Суржик» чи «суржики»?.....**27***Герд Хентшель, Марк Брюггеманн*Чи існує в Україні українсько-російський мовний конфлікт? Про співіснування, протистояння та змішування української та російської мов.....**55***Галина Сюта*Іншомовна цитата в українському поетичному тексті.....**77***Зоряна Висоцька*Діалогічність мови економічних праць Івана Франка.....**88***Лілія Півньова*Кольорономени в українській лексиці туризму.....**100****Огляди
та рецензії***Надія Бойко, Станіслав Зінченко*Науковий центр з історії українського мовознавства при кафедрі української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.....**111***Євгенія Карпіловська*Грамматичні дискусії в сучасній славистиці
Глагольный вид: Грамматическое значение и контекст / Под ред.
Р. Бенаккьо. — München — Berlin — Washington /D.C.: Verlag Otto
Sagner, 2015. — 609 с.....**116***Уляна Штанденко*Становлення національних літературних мов.....**120****Наукова
хроніка***Юлія Романюк*Міжнародна наукова конференція «Сучасні системи славистичної бібліографічної інформації — сьогодні і завтра» (Варшава, Польща, 8—9 жовтня 2015 р.).....**125***Микола Філон, Олена Хомік*На пошану засновника Харківської філологічної школи.....**128***Галина Кобиринка, Марина Ткачук*Засідання Міжнародної комісії і міжнародної робочої групи Загальнослов'янського лінгвістичного атласу при міжнародному комітеті славистів (Хорватія).....**131**

	<i>Віталій Максимчук</i> Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» в Острозькій академії..... 135
	<i>Ірина Гнатюк</i> «Формування джерельної бази сучасної української лексикографії»: пленум Наукової ради «Українська мова» 141
Інформація	<i>Ніна Яценко</i> Теми дисертацій, затверджених Науковою радою «Українська мова» НАН України в 2015 році..... 149
Ювілеї	<i>Катерина Городенська</i> Велична постать Марії Яківни Плющ..... 151
Мовна мозаїка	<i>Ірина Гнатюк</i> Найсучасніший із сучасних..... 159
	<i>Катерина Городенська</i> <i>Гоголь-фест, Бандер-фест, Мазепа-фест...Що це?.....54</i>
	<i>Сайт і веб-сайт у родовому відмінку однини.....99</i>
	<i>Атошник і атовець..... 110</i>
	<i>Затулівітер чи Затулівітер?..... 115</i>
	<i>Сталася дорожньо-транспортна пригода, або ДТП 119</i>
	<i>Велика і мала літери в назвах судів..... 124</i>
	<i>Що між ними: дефіс, кома чи тире?..... 127</i>
	<i>Зустрітися з Іваном Ленєм, Ленем чи Леньом?..... 140</i>
	<i>Різдвяні святкі, а не святки..... 148</i>
	<i>Золотовалютні чи золото-валютні запаси України?..... 158</i>
Відомості про авторів	164

CONTENTS

Researches

Iryna Kazymyrova

Ukrainian linguistic terminology of A.Y. Krymskyi: tradition and innovation **3**

Mykola Stepanenko

Mykhailo Zhovtobriukh's pedagogical views on the system of linguistic education at a higher education establishment **13**

Michael Moser

“Surzhyk” or “surzhyks”? **21**

Gerd Hentshel, Mark Briuggemann

Does Ukraine have Ukrainian-Russian language conflict? About the coexistence, confrontation and mixing of Ukrainian and Russian **55**

Halyna Siuta

Foreign quotes in the poetic text **77**

Zoriana Vysotska

Dialogism of the language of Ivan Franko's economic articles **88**

Liliia Pivnova

Coloronyms in Ukrainian tourism lexicon **100**

Book review

Nadiia Boyko, Stanislav Zinchenko

Scientific center of history of Ukrainian linguistics at the department Ukrainian language of Nizhyn Gogol State University **111**

Ievgeniia Karpilovska

Grammatical discussions in the modern Slavistics
Review on: Verbal Aspect: grammatical meaning and context / Ed. by R. Benacchio. — München — Berlin — Washington / D.C.: Verlag Otto Sagner, 2015. — 609 p. **116**

Uliana Shtandenko

Becoming of national literary languages **120**

Science chronicle

Iuliia Romaniuk

International scientific workshop “Modern systems of Slavistics bibliographic information – today and tomorrow” (under the honorary patronage of the International Committee of Slavists, Warszawa, Poland, 8–9 October 2015) **125**

Mykola Filon, Olena Khomik

In honor of founder of Kharkiv Philological School **128**

Halina Kobyrnka, Maryna Tkachuk

The Conference of the International Commission and international working group of the Slavic linguistic atlas of the international committee of Slavists (Croatia, October 18–25, 2015) **131**

	<i>Vitalii Maksymchuk</i>
	The conference “Actual problems of Ukrainian language and speech’s culture” in Ostroh Academy 135
	<i>Iryna Gnatiuk</i>
	«Formation of sources of modern Ukrainian lexicography»: Scientific council plenum «Ukrainian language» 141
Information	<i>Nina Yatsenko</i>
	Theses topics approved by the Scientific council “Ukrainian Language” of NAS of Ukraine in 2015 149
Anniversaries	<i>Kateryna Horodenska</i>
	Magnificent person Mariia Plushch 151
Linguistic miscellanea	54, 99, 110, 115, 119, 124, 127, 140, 148, 158, 159
Contributors	164

Відомості про авторів

БОЙКО Надія Іванівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

БРЮГГЕМАНН Марк, кандидат наук, викладач слов'янської лінгвістики, Університет імені Карла фон Оссецького (Ольденбург, Німеччина)

ВИСОЦЬКА Зоряна Іванівна, старший викладач кафедри мовної і психолого-педагогічної підготовки, Одеський національний економічний університет

ГНАТЮК Ірина Святославівна, кандидат філологічних наук, завідувач відділу лексикології та лексикографії, Інститут української мови НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики, Інститут української мови НАН України

ЗІНЧЕНКО Станіслав Віталійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

КАЗИМИРОВА Ірина Андріївна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант, Інститут української мови НАН України

КАРПЛІОВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОБИРИНКА Галина Степанівна, кандидат філологічних наук, докторант відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

МАКСИМЧУК Віталій Васильович, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови і літератури, Національний університет «Острозька академія»

МОЗЕР Міхаель, доктор габлітований, професор, Віденський університет, Католицький університет ім. Петра Пазманя в Будапешті

ПІВНЬОВА Лілія Василівна, викладач, Східноєвропейський університет економіки і менеджменту

РОМАНЮК Юлія Віталіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

СТЕПАНЕНКО Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, ректор, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

СЮТА Галина Мирославівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ТКАЧУК Марина Миколаївна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

ФІЛОН Микола Іванович, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ХЕНТШЕЛЬ Герд, доктор габлітований, професор, директор Інституту славистики, Університет імені Карла фон Оссецького (Ольденбург, Німеччина)

ХОМІК Олена Євгенівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ШТАНДЕНКО Уляна Михайлівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

ЯЦЕНКО Ніна Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу наукової термінології, Інститут української мови НАН України